

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

891.99

4-93

47
10 NOV 2011

891.99
4-93
ւր.

Կ Ր Պ Է

242

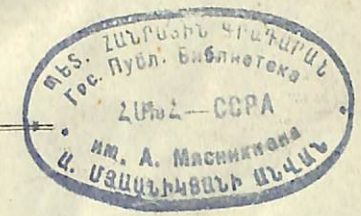
ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ ԵՒ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔՆԵՐ

1007
31831

Արատուած՝ Մեղու-Հայաստանի, Նոր-Դար,
Հումայ և Արձազանք լրագրերից:

Հ Ա Տ Ո Ր Ա.

ՆՈՐ-ՆԱԽԻՎԱՆ
Տպարան Սերոբիկ Աւագանցի

Нахичевань н-Д.
Типография С. Я. Авакова

1905

ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ ԵՎ ՊԱՏՄՈՒՄԺՔՆԵՐ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ.

✕ Մինչև որ...	✕ Հաճի-Խաչօն.
✕ Ժենեա.	✕ Բարի՜ ճանապարհ...
✕ Կեանքի խաչը.	✕ Սիւնեցի Հայրապետը.
✕ Վրէժ.	✕ Երկու փամբուշտներ.
✕ Սև քարի աղօթաւորը.	✕ Արգիշ.
✕ Հարստահարութեան դոհ.	✕ Տիրացու Ակօն.
✕ Վերջինը Բուրձնեբերից.	✕ Քեալլաճին.
✕ Բազդի խաղը.	✕ Երազ.
✕ Իր փոխարէն.	✕ Իւրբաշին.
✕ Հայ էր նա.	✕ Օսման-Նաման.
✕ Արժանաւոր հատուցումն.	✕ Յիշողութիւններ անցեալից.
✕ Ժամանակակից սրիկան.	✕ Արեւածագին.

ՄԻՆՁԵՒ ՈՐ...

Ա.

Ես տեսայ նրան Կ. քաղաքի օտարականաց վերջին պանդսկի մութ և խռնաւ ձեղունի տակ, անմաքուր ցնցոտիների մէջ. ապականուած՝ խեղդող օդն և հոգեկան ու ֆիզիքական ոյժերը սպառող սնունդը՝ ներկայացնում էին մի կատարեալ կմախք. թէ և այդ աստիճան մաշուած ու բեկբեկուած դրութեան մէջ ևս փայլում էր նրա հեղահամբոյր, աղնուական դէմքը՝ գեղեցիկ հոգու անման արտայայտութեամբ. սևորակ աչքերում դեռ չէր հանգել շողակնի նման փայլփլող լոյսը. նրանք նման էին երկնային լուսատիւն առտղերի, որ մինչև անկումն պահպանում են իրենց սքանչելի փայլը. գունատ այտերի վերայ դարձեալ խաղում էր պարզ և անմեղ ժպիտը. լայն կարծես փղոսկրեայ ճակատը չէր արտայայտում փոքրոգութեան կամ յուսահատութեան և ոչ մի նշոյլ... Նա լուռ տարածուած էր կոշտ անկողնակալի վերայ, երբ բարեսիրտ մարդի հռչակ վայելոյ՝ բժիշկը մօտեցաւ նրան, զննեց բաղկերակը, լսեց կրծքից ու մէջքից, վերահասու եղաւ և հիւանդութեան բուն պատճառներին:

— Խռնաւ բնակարանի հեղձուցիչ օդը, հոգեպէս քայքայող դրութեան հետ, օտարիկ ազդել է քո թոքերի վերայ և եթէ շարունակես ապրել ներկայ պայմանների մէջ, հազիւ թէ յուսալի լինի քո կեանքի փրկութիւնը... — ամենայն սառնասրտութիւնով արտաբերեց նա և հեռացաւ:

Հեռացաւ նա. հեռացան և նրա բաղմամբիւ «ազգասէր» այցելուները, որոնց աղանջին ստէպ հնչում էր «սիրելի հիւանդի» մեղաճակի, վշտահար ձայնը, որ դուրս էր թռչում բեկբեկուած սրտի ծանր ելկէջների հետ:

— Ընդհանրապէս, պարոններ, մի անկիւն տալ ինձ ձեր բնակա-

բանում. այստեղ ամբողջ շաբաթներով անխնամ և անպաշտպան տան-
ջուել եմ ես, սակայն աւելի տոկալ ու մաքառել միանգամայն անկա-
բող և անդօր եմ. խնդրում եմ, եղբայրութեան, մարդկութեան անու-
նով, գէթ մի քանի օր ազատեցէք ինձ այս մութ ու խոնաւ նկուղի
սպանող մթնոլորտից. գէթ մի ամենակարճ միջոց պատուարեցէք
ինձ, մինչև որ... մինչև որ...

Բոլորը՝, ըստ երևոյթի, սրտի ու զգացմունքի տէր մարդիկ
էին, և անտարակոյս խղճում էին վշտի ծովակում խեղդուող օտա-
րականի անհնարին դրութեանը. բոլորը՝, բոլորը անխտիր, ցանկա-
նում էին կարեկցել նրան, փրկել, կեանք ու արեւ պարգեւել... սա-
կայն, չէր կատարւում այդ երևոյթը գործնականապէս, փաստօրէն,
նրանք ամենքն էլ խոյս էին տալիս, զլանում էին հայ-քրիստոնէին
վայել մարդասիրութեամբ վերաբերուել՝ գէպի երիտասարդ Յարութիւնը,
գէպի այն մարդը՝ որ ուրիշների բարօրութեան համար զո-
հաբերում էր իր սեպհական անձը... այդպէս է արդեօք արդի մարդ-
կութեան փափուկ բաղադրականութիւնը, թէ՛ այդ նրա բաժինը,
նրա ճակատագիրն էր:

Բ.

Բանաստեղծական սքանչելի գիշեր է. մոյգ-կապոյտ երկնակա-
մարի վերայ տփգոյն փայլփլում են աստղերը՝ տփգոյն՝ որովհետեւ
պայծառ լուսինը, կարծես նորահասի ժպիտն երեսին, յամբաքայլ,
սիգաճեմ, առաջ է լաւայում, իր ջինջ լոյսը անխտիր սփռելով և՛
սարուկ, և՛ տիրող, և՛ բարի, և՛ շար մարդկանց վրայ հաւասարապէս.
ահա՛ այդ պահուն Բոսֆորի ափերում, թիւրքական մայրաքաղաքի
արուարձաններից միում, մի հոյակապ, մեծ և սքանչելի շինութեան
առաջ, հաստաբուն կաղնիների և ստուերաւոր հակալնների ծառուղի-
ներում շրջում էր մի երիտասարդ գոյգ, եւրոպական նորածն, կոկ և
մաքուր տարազով. շողի ու շողի նման՝ մանկամարդ աղջիկը պճնուած էր
ոսկեղէն—ալնակուռ զարդերով, որոնք, իւրաքանչիւր թեթեւակի շարժ-
ման հետ, անդադարձնում էին գիշերային թագուհու լուսեղէն
փշրանքները... Երիտասարդ տղան հպած նրա կողքին՝ թեթեւի՝
անցուղարձ էին անում, ներշնչելով գեղեցիկ յոյսերի հետ՝ երկնե-
րանց ծաղիկների անուշահոտութիւնով սնուած՝ հով ու զով օդը:

—Այո՛, պիտի գնամ. այնտեղ՝ սպասում է ինձ ուխտակից ընկեր-
ներիս բաղմութիւնը. այնտեղ՝ գրկաբաց սպասում է ինձ մի այլ սէր,
որին պարտական եմ ես իմ գոյութիւնով, որ ինձ կեանք է տուել
և հոգի ներշնչել... Դնում եմ ես, չնաշխարհիկ իմ, սակայն խըն-
դրում եմ, որ չ'մոռանա ինձ, չ'զաւաճանես իմ սիրոյն և իմ յիշա-

տակը անջինջ պահես սրտիդ խորքում...

—Ա՛խ, իմ թանկագին, մի թողներ ինձ անտերունջ, անմխի-
թար. առանց քեզ ապրել ես չեմ կարող. խնայիր գէթ իմ ծաղիկ
հասակին, եթէ չես ցանկանում, որ դեռ չբացուած, չծաղկած՝ խամ-
բի ու շուրանայ իմ գոյութեան վարդը...—արտասուք աչքերին, չիկա-
հեր գլուխը յենած երիտասարդ տղայի կրծքին, արտաբերում էր
գեռահաս աղջիկը—մէկը՝ մայրաքաղաքի հազուագիւտ գեղեցկուհի-
ներից:

—Իմ ուխտը անդառնալի է, պէտք է գնամ. նախ քան քեզ, ես
ճանաչել, ես պաշտել եմ մի այլ նուիրական սէր. մի ուրիշ սուրբ
ու վսեմ գաղափար. փառքի մի աննման պսակ, փշով ու տատասկով
հիւսուած... և որի համար պէտք է գոհեմ ամենայն ինչ, մինչև՛ որ...
մինչև՛ որ...

Գ.

Քառյարկանի փառաշէն տան վերին յարկի ընդարձակ դահլի-
ճում, որը կահաւորուած էր եւրոպական ճոխ և ընտիր կահ-կարասի-
քով. ոսկեհուռ ջահերով, թանկագին գորգերով և արծաթաթիւ ծո-
պերով եղբերուած՝ մետաքսի՝ մանրանկար՝ վարագոյններով... նստած
էր՝ 50-55 աշուններ տեսած և գէմքի գեղեցիկ գծագրութեան հետ-
էր՝ թէ պահպանած՝ գրեթէ մի ծերունի կին. նրա շագա-
քերը հազիւ թէ պահպանած՝ գրեթէ մի ծերունի կին. նրա շագա-
նակագոյն մազերը հիւսուած էին սպիտակի թանձր խաւնուրդով,
սեկի աչքերը սկսուել էին մաշուել կամ խամբել. մէջքը փոքր ինչ
կռացել էր—մերձեցնում էր նրան կեանքի դաժան ձմեռը, թէև, ըստ
երևոյթին՝ այդ երեկոյացած հասակում իսկ սիրում էր նա պշրանքը,
կեանքի վայելքը... կրծքի վերայ փայլփլում էր տասնեակ ալներով
ճոխացուած ոսկեղէն մի հազուագիւտ զարդ, որ ներկայացնում էր
թիւրքական կիսալուսինն ու աստղը սրածայր տէգերի և սլաքների
մէջ խճճուած... նրա դալկացած երեսի վրայ կարդացում էր հոգե-
կան յուզմունք և սրտի խռովութիւն. այդ վայրկենին նա լքուած էր,
արտասուքի կոհակները, մարգարտի խոշոր հատիկների նման, վայր
էին գորում առատութեամբ և անհետանում շողշողուն զարդարանք-
ների ծաղքերում...

—Թո՛ղ այդ թիւր և միանգամայն դատապարտելի մտադրութիւնը,
սիրելի՛ ուղեակ, խնայիր գէթ անմխիթար ծնողացդ աղաչանքին.
առաւ տեսնեմ թէ ի՞նչ է պակասում քեզ այս վաղանցուկ աշխարհում.
Ի՞նչ ես պտուում դու այդ անիծեալ պանդխտութեան մէջ: Ո՛վ պէտք է
վայելէ մեր փառթամ հաւստութիւնը, ո՞վ պէտք է քո հայրական օջա-
խը ծխացնի...—Այդպիսի խօսքերով դիմեց հասակաւոր տիկինը իւր

որդուն, որ նոյնպէս սրտայոյզ և յամբարայլ երթեկում էր դահլիճի երկայնութեամբ. բայց նա մտախոհ և լուռ էր, ինչպէս որ էին տան որմերն ու կարասիքը. կարծես նրա հետ խօսելիս չլինէր մէկը, կարծես նա միայն էր և այն՝ հեռուոր Այրարատի ամայի դաշտերում...

Խեղճ մայրը եօթը զաւակ ծնելուց յետոյ, այսօր մի որդի ունէր միայն կենդանի և այն մտածում էր թողնել նրան խաղառ անմխիթար և հեռանալ հեռու, հեռու երկիր, որի բաղդը կապուած էր համարում իւր բաղդի՝ փառքը՝ իւր փառքի հետ...

— Բեղ եմ ասում, սիրելիդ իմ, լսիր մօրդ թախանձանքը... փառք Աստուծոյ, քեզ համար պատրաստ են աղնիւ և պատուաւոր պաշտօններ, եթէ չես կամենում վաճառական լինել կամ քո լեզուով՝ «Չհուզ» դառնալ, պատկառելի հարստութիւն և գեղեցիկ հարսնացու...

— Իղճը աշխատում ես իմ իղէալի, իմ ձգտումների վրայ բռնանալ: Ես պիտի կատարեմ իմ սրբազան պարտքը, իմ անդառնալի ուխտը... Իսկ չեղել ինձ ցանկալի նպատակից, անկարող է՝ ոչ ծնողական գորովանքը, ոչ նաղիլի աղջկայ սէրը, ոչ ոսկիների չեղջը...

— Նշանակում է՝ պէտք է գնաս:

— Այո, կ'գնամ:

— Ուրեմն երբ կարողե՞նք սպասել քո ցանկալի վերադարձին:

Երբոր ինքը՝ ժամանակը կ'որոշէ... Ես պիտի թափառեմ, ես պիտի տոկամ և տանջուիմ, մինչև որ... մինչև որ...

Դ.

Փրանսիայի լուսաւոր մայրաքաղաքում բարձրագոյն ուսումնաստանուող յետոյ, Յարութիւնը վերադարձաւ իւր ծննդավայրը, ուր թէև իր վաճառական հօր ցանկութիւնն էր, որ նա կառավարէր իր առեւտրական տան գործերը, սակայն երիտասարդը հրապուրուած էր բոլորովին ուրիշ գաղափարով, յոյսերով ու ձգտումներով. նա չէր կամենում իւր հօր ու պապի նման՝ ջհուղ դառնալ... նա իսկապէս տոգորուած էր մի շատ խճճուած խնդրի լուծումով, և այդ երեւոյթը ընդգրկում էր իւր բաղդն էլ, իւր երջանկութիւնն էլ...

25 գարուններ էր տեսել նա. միջահասակ, դէմքի ու հոգու աննման գեղեցկութիւնով, երբ, շանսալով ոչ մայրական թախանձանքներին, ոչ սիրող աղջկայ ջերմ արցունքներին, ոչ ծնող հօր՝ ժառանգութիւնից զրկուելուն՝ սպառնալիքին, դուրս գնաց նա «էֆէնդիների» հայրենիքից. երկար շրջեցաւ նա, երկար թափառեցաւ. աղբաւ, մերկ և քաղցած: Սաւառում էր Յարութիւնը ինչպէս մի գերեզմանական ուրուական՝ հերոսների շիրիմների վրայ, ինչպէս նաշխուն թիթեւ...

նիկը խարոյկի շրջակայքում, մինչև որ կ'հանդէր կրակը կամ կայրէր նրան իր բոցով, մինչև որ...

Ե.

Նոյեմբեր ամսի ցուրտ օրերից մէկն էր: Կ. քաղաքը ծածկուած էր թանձր մէղով ու մառախուղով. վաղօրեան արևի թոյլ ճառագայթները հաղիւ թէ զօրում էին այնքան լուսաւորել, որ կարելի լինէր առարկաները փոքր ինչ հեռուորութեան վրայ որոշել միմեանցից. մի խօսքով, մարդկանց սրտերի նման, ընտթիւնն էլ տխուր էր ու լալկան. ահա այդ պահուն լսելի եղաւ հնադարեան փոքրիկ եկեղեցու ընդհատ զանգահարութեան մեկամողձոտ ձայնը. Ժողովրդի խուռն բաղմութիւնը կարծես համակուած մի անասելի տխրութեամբ՝ շտպում էր սիրոյ և խաղաղութեան տաճարը. այնտեղ՝ արուեստական ծաղիկներով ու գողտրիկ պտկներով ծածկուած դադաղի շուրջը՝ ցաւակցական խօսքեր ու մրմունջի հառաչանքներ էին լսւում. այնտեղ՝ ըստ սովորութեան՝ սրանչելի, սրաշարժ և զգայուն ճառեր էին տրաքւում. նրա դիակի վրայ ուխտում էր Ժողովուրդը պաշտել նրա գաղափարը... յաւիտեան անմոռանալի պահել իր սրտում աղնիւ մարդի անգին յիշատակը...

Միջին և հասարակ դասի Ժողովուրդը իր ուսերի վրայ առած նրա դին, որպէս Յիսուսը բառում էր իր խաչը, տարան նրան իր գողգոթան, լացով ու կոծով, մայր-հողին յանձնելու:

— Դնան բարեաւ, անմոռանալի Յարութիւն, ալէկսո՞ գաղափարի անծայր ու անյագ ծովը քեզ էլ կլանեց ու տարաւ... այո, ժամանակից շատ վաղ վիճակուած էր քեզ յաւիտեանական պանդխտութիւն, խաչ ու սառը գերեզման. գուցէ այնտեղ էլ դու պանդուխտ պիտի մնաս, զրկուած ու հալածուած, մինչև որ, մինչև որ...

Այդքան կարճ և անփոփ էր քահանայի դամբանականը:

Եւ նրա հողակոյտի վրայ մի բառ միայն գրուածուեց.

«Յարութիւն»:

Ժ Ե Ն Ե Ա

Ա.

Սպիտակ թաշկինակը ձեռին, մերթ ձախափց ծորող քրտնքի շիթերը և մերթ քնեած աչքերից առատորէն հոսող արտասուքի խոշոր կոհակները սրբելով, քայլամուր որ և մտայող անցուդաճ է անում նա այն բնակարանի առջև, ուր իր բաղդաւորութեան հէնց առաջին օրից ոտ էր դրել, ուր դատարկուել էին՝ ամուսնութեան առթիւ՝ լիաշուրթն բարեմաղղութիւնների քաղցրահնչիւն բաժակները և ուր, այդ իսկ րոպէին, թառամում, ունայն և վաղանցուկ աշխարհի հետ իր գոյութեան թելերն էր խզում.— ո՛վ.— նա՛ որ յուսախարութեամբ միայն շնչեց, ամբողջինդ հաւատով տոկաց կեանքի հարուածի ու զօրիկ հալածանքի դէմ, տարաւ իր խաչը անվրդով՝ սիրով և համբերութեամբ գտնուողում...

Արգամը՝ որ այդ վայրկենին խորը վշտով համակուած՝ թափում է աղի ու լեղի արտասուքի յորդ անձրև, երիտասարդութիւնից դէպի այրութիւն անցած՝ 35-36 տարեկան մի վայելչակաղմ, լայն ընչացրով, սաթի նման սև աչքերով ու սիրուն դէմքով զինուորական է. նրա փայլիլուն ուսադիրները, բազմերանգ ժապաւէնների բարդութիւնն ու ոսկհոնու երախակալով «քաջութեան համար» ստացած չողջողուն սուրը լուեայն շատ գողտրիկ դէպքեր են պատմում ձեզ նրա անցեալից և, թերևս, կ'երաշխաւորին ապագայ բարօրութեանը... եթէ միայն ըթացած ու բարացած խղճի խայթը չ'փափկի և երկնային արդար ցասումն ու վրէժխնդրութիւնը յամենայ... բայց ինչ էր նրա թախճութեան էական պատճառը. արդեօք նա՛ որի աչքերի լոյսը խաւարում և հոգու զօրութիւնը ջլատում ու քաղում էր այդ իսկ պահուն, թէ մի այլ ցնցող հանգամանք:

— Ժենեան, Ժենեան,— մըմնջում էր նրա լեզուն: Դա իր կինն էր, ութը ձիգ տարիների անբաժան ընկերն ու հաւատարիմ լծակիցը, որ ինչպէս գարնանային «արտասուք» (լանդիշ) շուտով ծաղկեց, ժամանակից վաղ՝ խամբելու և թառամելու համար:

— Ե՛կ ինձ մօտ, սիրելի Արգամ.— ասաց նա սակաւ ինչ առաջ

եկ, որ տամ քեզ իմ վերջին հրաժեշտը... մնաս բարեաւ. ես բոլոր սրտով ներում եմ քեզ. այժմ ազատ ես սիրելու նրան, որի թակարդի մէջ խճճուած էր քո հոգին և որը սեպընց իմ բազմի այնքան լուսավառ աստղը...

Բ.

Հաճելի անուշահոտութեամբ անուած՝ ծառախիտ ու ծաղկալի պարտէզ է, անուանի կալուածատէր X-ի՝ աննման ամարանոցը՝ մոլորաւական երկրում: Դրախտը չեմ տեսել, բայց եթէ նա փոքր իշատէ նմանիւր այս երկրային հրաշալիքներով օժտուած՝ սքանչելի պարտիզին՝ արժէք մարդկանց այնքան հիասքանչ գովասանքն ու մեծարանքը... Երկնային ծղիկներին՝ անուշահոտ վարդերի, մեխակների, յամակների, երկնային մանիշակի ու անապական «արտասուքի» մէջ նստած են աղջիկ ու տղայ. նրանք նման են մոմեղէն ասեմ թէ՛ լուսեղէն արձանի. այնքան թարմ, նուրբ և քնքուշ են նրանց դիմադծերը, որ մայիսեան վարդն էլ, ապրիլեան «արտասուքն» էլ ամաչում են երես ցոյց աւել և ժպտալ նրանց հանդէպ. զգում են վայրկենապէս իրենց ոչնչութիւնն ու տգեղութիւնը այն կենդանի՝ բանական՝ ծաղիկների համեմատութեամբ, որ հրաշալի բնութեան գլուխ գործոցն է:

Օրիորդը պատշաճ վեհութեամբ մեկնել էր մոմեղէն ձեռքը, որ ջերմագին համբոյններով ծածկում ու սիրոյ արտասուքով ցողում էր երիտասարդ տղան:

— Երգում եմ, Արարչի, իմ պատուի և այն բոլորի անունով, որոնք սուրբ են ինձ համար, ապրիլ՝ քեզ սիրելու համար միայն... ա՛հ, նազելիք իմ, հրեշտակ իմ, մի սեպնիլ իմ արեւը, իմ երջանկութիւնը. մի մերժիր ինձանից քո թանկագին ձեռք, որի յուսով, ահա՛ բոլորում է տարին, որ չնչում և այնքան բարեբաղդ եմ համարում ես ինձ:

— Եթէ արգելք չեն լինիլ ծնողներս, եթէ յիշաւի դու արժանի ես իմ սիրոյն... — Թոթովում է գեղեցիկուհու լեզուն ձայնի այնպիսի թովչութեամբ, որ քաղում է տղայի սիրտն ու հոգին, որ կարծես հմայում է նրան կախարդական հմայքով:

Երիտասարդ սպան՝ որ նոր էր ստացել իւր ասպետական սուրբ բարձրագոյն ուսման մրցագրի հետ, արբած աննման աղջկայ գեղով, կարծես ուշագնաց՝ ծունկ է չոքում նրա առջև, և նրանց վառ հայեացքն ու միմիկան խօսում է ամենայն բան, ինչ որ չի կարող ճառել ամենաերջանիկ հռետոր լեզուն: Ծաղիկների թագաւորութեան մէջ, կապոյտ երկնակամարի տակ, քաղցրախօս թռչիկների խնդակ-

ցութեամբ կապուեց նրանց սիրոյ ուխտն ու դաշը — «յաւիտեան սիրել, միասին շնչել, միասին մեռնել»...

Գ.

Չքեզ կառքերի աղմկալի երթնեկութիւն, դաշնամուրի, փողի ու թմբուկի անուշ մեղեդիներ. սքանչելի երգեցողութիւն, փարթամ սեղան, համադամ խորտիկներով, շամպանեան զինու շատրուան և ոսկու ու մարգարտի անձրե... համազգեստների ու նորաձև՝ գոյնզգոյն տարազի բաղաւոր շարքեր...

Ի՛նչ կար.

Արգամի և Ժենեայի միութեան հանդիսաւոր խրախճանքն է:

— Յարմարաւոր, կարծես միմեանց համար ստեղծուած գոյգ են, երկուսն էլ բարձրագոյն ուսումն ստացած, երկուսն էլ ազնուական ընտանիքի և փարթամ օջախի դաւակներ. երկուսն էլ նորահաս և գեղեցիկ... — Լսում էր հազարաւոր բերաններից, լիաշուրթն և սրտագին բարեմաղթութիւններով համեմուած:

Նորահարսի օժիտը չափաւոր էր. մի ընդարձակ կալուած Բեսսարաբիայում, այսինքն՝ մի քանի գիւղեր՝ կուսական անտառներով ու բերրի հողերով, չափաւոր էր իհարկէ այդ օժիտը Արգամի և ո՛չ հասարակ մահկանացուների նկատմամբ, մի մարդի՝ որ ոչ այնքան իւր օջախի հուշակով, որքան որ համազգեստի և մրցագրի արտաքին փայլով կարողացել էր կաշկանդել կալուածատիրոջ սիրտը և, որ գլխաւորն էր, յափշտակել նրա սիրուն դասերիկի հրեշտակային անմեղ ու անփորձ հոգին...

Աստուածային տաճարում՝ «հայր մերի» նման սերտած ուխտն ու երգումը վերստին կրկնուեց հրապարակապէս նաև Ստեղծող-Արարչի աներեկոյթ աչքերի առջև:

Դ.

Հոլովուեցին մերթ ուրախ և մերթ տրտում ամիսներն ու տարիները. Արգամը այժմ մեղմադձիկ և մտայոյզ էր դարձել. թաղուած հարստութեան ու բաղաւորութեան մէջ, նա անձնատուր էր եղել աշխարհային անվայել դուարճութիւնների. իսկ Ժենեան՝ օր ըստ օրէ դալկանում, հալ ու մաշ էր լինում, տանջում էր նրան խորին վիշտը, որ թունաւոր իժի նման՝ նստած նրա սրտում՝ և՛ խայթում էր և՛ կրծոտում... ինչն էր արդեօք շարժառիթ. — ասեմք շատերից մէկը՝ — Մի անգամ Աննա Վասիլենան նրանց մօտ հիւր էր եկել, նա, կարելի է ասել, որ մի հասարակ, մի սովորական կին էր, ոչ-գիւրեկան

գծագրութեանը, ժենեան պատում էր նրան, որպէս իր ազգակա-
նուն, որպէս մի կնոջ որ խկապէս կարօտ էր կարեկցութեան,
որ ճանաչուած էր խեղճաստ և դէպի այդ ընտանիքը բարեացական:
Երբ նա մնաս բարե արեց, ժենեան նկատեց ինչ որ շողփաղփանք,
հաճոյախօսութիւն Արգամի և նրա միջև, տեսաւ, որ թէն ընկած՝
ճանապարհեց նրան Արգամը և... և վերադարձաւ տուն 24 ժամից
յետոյ, թէ և հաղիւ էր պատահում, որ Արգամը ամբողջ գլխեր մնար
կամ լուսացնէր իր սեպհական յարկի տակ. նլա կեանքը հետզհետէ
չաւքաշ էր դառնում, նուիրում անխորհուրդ զուարճութեան՝
թղթախաղի, զբօսանքի... բայց այս առաջին անգամն էր, որ վերա-
հաս էր լինում Աննայի հետ ունեցած նրա սիրախօսութեանը և նրա
ականջին էին հասնում համբոյրների շփշփոցը: Ժենեան լուռ էր, նրա
լեզուն չէր զօրում արտասանել այդպիսի չարաբանտիկ, յուսահատա-
կան իրականութեան մասին և ոչ մի խօսք... իսկ թէ ինչ էր կա-
տարում նրա ներսում, այդ կարող էր զգալ միմիայն ինքը: Պատճառ
ունէր արդեօք Արգամը խէթ աչքով նայելու կամ խոթողելու իր
սիրուն ժենեայից, որ այժմ զոյգ մանուկների մայր էր, անտարակոյս
ոչ և ոչ. գէթ այդպէս էր վկայում նրանում ներքին մարդը, բայց
փաստն այն էր, որ ժենեան՝ հաւատարիմ մնալով իւր խոտման՝
անպայման սիրում էր նրան, մինչդեռ Արգամը ճանաչում էր ժենեա-
յին. որպէս իր պաշտօնական կնոջ, իր դաւանների մօրը, որի
փարթամ հարստութեան մէջ, ինչպէս ասում է ժողովուրդը՝ կարելի
էր լողալ և մեծանուն փառքովը երևալ ու փայլել աշխարհում... դա-
տապարտի սովորութիւնը մոլութեան վերածուեց և սկիզբն եղաւ
ժենեայի վաղաժամ կորստեան:

Ե.

Ժենեան տկար է. նա տանջվում է անորոշ հիւանդութեամբ.
բժիշկների կարկուտ է թափվում, բայց արդիւնքը այնքան էլ մխի-
թարական չէ:

— Պէտք է ամոքել նրա ներքինը՝ կազդուրել հոգեկան ուժերը.
թող չըջապատեն բարեկամները, նրա օրտի մտերիմները և աշխա-
տեն ցրել այն վիշտը՝ որ տանջում և վրդովում է նրան:— Ասում են
բոլորը, որ տրամաբանօրէն պէտք է միանգամայն անհետ թողնել համարել,
մի թէ չաստուածուհու նման մեծարուած ժենեան էլ վիշտ ունի... —
մտածում են շատերը:

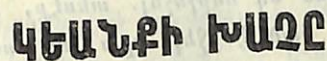
Նորատի տիկինը քնած չէր. բայց հոգու թախիծը թմրութեան
ու դառանցանքների մէջ թաղել էր նրան: Նրա տեսութեան առջև

պատկերանում էին հաղարաւոր դէպքերի ու անցքերի յուշեր, իր ոչ
այնքան հեռու անցեալից, ուրախ ու տխուր, պարզ ու խաւար գոյնե-
րով ներկուած. թախծութեամբ մտաբերում է և Արգամի սիրոյ առա-
ջին ուխտը.— պատուի և կոչման անունով նուիրագործուած. բայց
դարնանային անուշահոտ վարդի ու «արտասուքի» (լանդիշ) հետ չո-
րացի, յօդս էին ցնդել նա և սիրոյ այն հաճելի դեղմունքը, որ
կեանք ու երջանկութիւն էին ներշնչում նրան. բայց է անում ծան-
րացած աչքերը. ահա նստած է իր կողքին՝ զոյգ սիրասուն զաւակ-
ներին զրկախառնուած՝ Աննա Վասիլենան, որ ստէպ զուարճախօ-
սում է Արգամի հետ և յաճախ՝ երկուսը միասին՝ քահ, քահ... Ժի-
ծաղում կամ անդիւր կերպով հրհուում են... Ժենեան նախանձից կայ-
ծակնահար է լինում, բժիշկները զարմացմամբ վկայում են, որ հիւան-
դութեան շրջանը այնքան արագութեամբ հասել էր ուղեղի բոր-
բորման...

Եւ նա ընդ միշտ խցում է իր լսելիքն ու փակում է աննման
աչքերը այլ ևս չ'դգալու, չ'տեսնելու ինչ որ կատարվում է իր շուրջը...
Զգում է Արգամը.

— Ի՞նչ.

Իր արարքի տգեղութիւնը և ջերմ արտասուքի հեղեղով թըր-
չում է ոչ թէ ժենեայի. մոմեղէն դէմքն ու ցամաքած աջը՝ այլ նրա
ձեռքով՝ զուարթ ու բաղդաւոր վայրկեաններում՝ իր անուան ու
սողգանուան սկզբնառաւորով ծաղկազրած սպիտակ թաշկինակը...
միախառնելով իր խեղդուկ հեծկլտանքը զոյգ որբիկների աղէխարշ
լաց ու կոծին:

U.

Իսկապէս ո՛չ կրօնական զգացման, ո՛չ ջերմեռանդ կամ բարեպաշտական համոզմունքի և ո՛չ էլ բարոյական որ և է բարձր ու վսեմ ձգտման արգասիք էր այն երեւոյթը, որ քսան և մի ծաղիկ տարիները բոլորած՝ գարնանային արշալոյսի նման թարմ ու գեղեցիկ Նաթեմը խնդրամատոյց էր եղել հայոց հոգեւոր վարչութեան՝ հրէշութիւնից՝ բրիտանական եկեղեցու գիրկ անցնելու։

Թիւնից՝ քրիստոնէական եկեղեցուն գրելով անհայտ
ծերունի գրադէտը մի պօլսիմպերիալի տրիտուրով՝ անհուն գո-
վեստներ էր շռայլել աւետարանի ճշմարիտ ու լուսաւոր մտքերի,
քրիստոնէական վարդապետութեան նկատմամբ, որ իբր թէ՛ Եսթերն
անհամբ ճանաչել, ուսումնասիրել և ըմբռնել էր և գիտակցօրէն, տո-
գորուած այդ զաղափարով, փափագ էր յայտնում ս. աւագանի մկրթ-
տութեամբ մաքրել իր հոգին անցեալ ապականութիւններից և պատ-
ւաստուել ապագայ անանցանելի կեանքի համար... միմիայն բառէ՛ր,
օտար մտքի արախայտութիւն, դիւանական անդուր ոճով ու տգեղ
դարձուածներով քողողուած, որոնց ներքե, առանց կարդալու իսկ,
հարձուածներով քողողուած, որոնց ներքե, առանց կարդալու իսկ,
հարձուածներով քողողուած, որոնց ներքե, առանց կարդալու իսկ,
հարձուածներով քողողուած, որոնց ներքե, առանց կարդալու իսկ,

Երիտասարդ կնոջ այդ չալաբաստիկ խնդիրն այնքան էլ թափառել մեր հոգևոր Դիւանատաների «սեղաններում», որ Եսթերը իր նման մի սիրունիկ Եսթեր էլ էր արտադրել և, ըստ կրօնի, անորոշ գոյնի մարդկանց թիւը մի հատով աւելացրել:

f.

Մեր հոգևոր վարչութիւններից մինում, ողորմելի, հնազաժառանգութեամբ յարկի ներքի, մի զգգուած բաղկաթուի մէջ թրուած

Թեան վշտոտ վայրկեանները, տոկալ ու մաքառել ամեն տեսակ զրկանքի ու հալածանքի դէմ... և այդ անդրանիկ սիրոյ կամ կուսական անամպ ուխտադրութեանը վկայ էին կոչում հայելու նման հարթ ու անվրդով ծովը, երկնային անլուսնադակ տարածութիւնը, նախաշուած գորգի նման, սար ու ձոր, դաշտ ու հովիտ ծածկող մանուկ բնութիւնը և վերջապէս Ռ.-ի լուռ, բայց հրաշակերտ արձանը իր տարածած յաղթական բազուկով:

— Հոգ չէ, իմ անգին Սաշա, եթէ փարթամ ապարանքի փոխարէն, աղքատիկ խուղի մէջ ապրելիս լինիմ ես... սրտի հաճութիւնով հրաժարում եմ և՛ հօրից, և՛ մօրից, հայրենի ունեցումներից և նոյն իսկ այն՝ կրօնից, որ մինչև այսօր նուիրական և սուրբ է եղել ինձ համար. որի մէջ ծնունդ եմ ես և բացի գեղեցիկ վարդապետութիւնից՝ ոչ մի սև բիծ չեմ նկատել. միայն թէ քեզ հետ չնշեմ, քեզ հետ ապրեմ. — փարելով երիտասարդ աղայի պարանոցը՝ ասում էր աղջիկը և բռնուն ուրախութեան ջերմագին արտասուքով արտայայտում ինչ որ դժուարին էր վկայել լեզուով ու բառերով...

— Ի՛նչ տարակոյտ, իմ աստուածային, որ այդ անշուք խուղի մէջ մենք անհամեմատ երջանիկ պիտի լինինք, քան իշխաններն ու կրեսոսները իրենց սակեղէն ապարանքում, շողակների ու ականակուռ զարդերի մէջ...

Եւ, սրպէս արձանի լրացուցիչ մասը՝ նրանք գրկախառնեցին միմեանց. իսկ Ռ.-ի յուշարձանը իր տարածած ձեռքով պսակում և օրհնում էր սիրող զոյգի՝ Ալէքսանդրի ու Եսթերի միութիւնը:

Ե.

Միշմանի բարի անուան վրայից սրբելու այն սև, տգեղ բիծը, որ իր մանկական անմիտ արարքով թողել էր Եսթերը, կարևոր էր կամ Եսթերի մահը, կամ, որ չարիքի փորձագոյնն էր և ծնողների համար ցանկալի, նրա հեռանալը հրէական մի որ և է կեդրոն, օրինակ՝ Պաղեստին, Ամերիկա... Արբահամը այնքան զայրացած և խորապէս վշտացած էր իր դստեր տգեղ արարքից, որ պատրաստ էր թէկուզ յօշոտել, գազաններին կերակուր բաժանել նրա ոսկորները, սակայն, չէ՞ որ Իսրայէլի սրբին սարսափ է դրում որ և է ասպետական ցոյցից, վրիժառութիւնից, եթէ նա առնչութիւն ունի դէնքի և արեան հետ. նա սարսափում է բանտից, ոստիկանի խարազանից... դատարաններումն էլ թափառելը այնքան գիւրեկան բան չէր, մնում էր ուրեմն, որ պատուի խնդիրը ձեւաւորէր վաճառականական եղանակով:

Եսթերը մայր էր արդէն, երբ տեղական նօտարը իր ստուար

զրքով մուտ գործեց նրա բնակարանը և առաջարկեց ընդունել իր հօր՝ Արբահամի նստիւթած՝ 20 հազար թուրքին՝ մի երկյարկանի բնակարանի հետ, սակայն այդ բանի աւտառն իսկապէս մի այլ երևոյթ էր — Թողնել սիրած տղային և հեռանալ... հեռանալ Պաղեստին, Ամերիկա... մի խօսքով վերականգնել Միշման աղքատոհմի ոտնահաշուած, ջախջախուած ողտուիւր...

— Նա՛ որ տակաւին ձրտում է բռնանալ իմ սրտի, իմ զգացմունքի, աղաւտ կամքի և մարդկային իրաւունքի վրայ, թող բնաշաւակնութիւն չունենայ ինձ ծնող կոչուելու. վաղճաց արդէն նա դադարել է ինձ համար հայր և բարեկամ լինելուց, հետևաբար և իրաւունք էլ չունի իմ բարօրութեան, նոյն իսկ իմ գոյութեան մասին մտածելու... Զրկանքներով դիզած հարստութիւնը նրան կարող է պիտանի լինել՝ սինագոգների, մալամուտների և ուրիշ Աստուածա-հաճոյ հիմնարկութիւնների համար, ուր սերնդից — սերունդ պիտի յիշուի նրա փառաւոր անունը իր հսկայական բարեգործութիւններով. ի՛նչ արած թէ այդ պայծառ հօրիգոյնի վրայ սև ամպի մի աննշան կտոր պիտի մնայ՝ իր հարազատ աղջկայ անարգ կրօնափոխութեամբ... նոյն առաջարկը եղաւ և հարազատ եղբոր և աղջականների հետքով, սակայն Եսթերի երբեք ապագա մի մասն՝ կարծրացել — ռոպուց էր դարձել, որին ջերմացնելու համար միանգամայն անգոր էին՝ ոչ ոսկու հրապուրող փայլը, ոչ մահուան սարսափը...

Զ.

Քարտուղարը արագ-արագ գնում էր Առաջնորդարան Եսթերի կրօնափոխութեան առթիւ զեկուցանելու վիճակի հոգևոր պետին, որը այդ իսկ պահուն իր սովորութեան համեմատ՝ մի կտոր չաքար բերանում, ձեռքերը քամակին զարսած՝ մինչև և օթն կապոյտները համող երևակայական բարձրութեան վրայ, վեհ և յամբարայլ ձեւում էր գեղածիծաղ պարտիզում:

— Հը՛մ ի՛նչ կայ... այն ի՛նչ կին էր Դիւանատուն մանողը. — հարցրեց նա հետաքրքրութեամբ, երբ նկատեց ստորադրեալի ներկայութիւնը:

— Մի խեղճ հրէուհի, որի մասին գրեթէ վեց ամիս առաջ թոյլատրութիւն էինք ստացել մեր եկեղեցու զրկին ընդունելու և իր ժամանակին հրամանագրուած է եղել չ. քաղաքի խաշակիր Տէր Դ.-ին մկրտել:

— Ինչո՞ւ ուրեմն չի մկրտել.

— 2գիտեմ. ասում է...

ցրեղէններն ու խորտիկներն էր վայելում, որոնք համեմուած էին, եթէ կարելի է այսպէս ասել՝ սուրբ հօր հազուադէպ ուրախ տրամադրութեամբ և բաւական անդիւր, իբր թէ՛ հաճոյախօսութիւններով...

Իհարկէ այդ խրախճանքին մասնակցում էին՝ քահանան իր շոգոքութ ու ճրճոան ճառերով, կնքահայրը՝ իր ոլորուն ընչացքով ու բաց բերանով, քարտուղարը՝ իր հնազանդ որկորով...

Ը.

Սրբուհին իր սիրուն մանկիկի հետ հոգեկան հրճուանքով ճանապարհուեց դէպի տուն. նա այժմ քրիստոնեայ էր և նրա միութիւնը հայ տղայի հետ՝ պիտի ճանաչուէր պաշտօնապէս՝ քահանայի օրհնութեամբ: Երիտասարդ, տաքրակի նման անեղ կինը ռըպիսի փրուն ծրագրներ ունէր կազմած իր գլխում. այլ ևս իր պաշտելի Սաշան առիթ չունէր «ամաչելու ընտիր՝ ինտելիգենտ» հասարակութեան առջև, որպէս ապօրինի կնապահ: Այժմ ինքը՝ Սրբուհին նրա լծակիցն էր, տան տիկինը բաւի ընդարձակ նշանակութեամբ... Կարո՞ղ էր հիւրեր ընդունել, եկեղեցի յաճախել, մասնակցել ընտանեկան հրաւերքներին ու խնձոյքներին... Սակայն իր օղեղէն ամբոցները շուտով ցնդեցին. և նա զգաց իրեն դժբաղդ ու արգահատելի վիճակի մէջ. այն բնակարանը, ուր 2-3 տարիներ կեանք էր վայելել նա իր սիրած տղամարդի հետ, որը լուռ, անխօս վկայ էր նրանց սիրային անցեալին, այժմ մերկացել էր իր զարգարանքներից. էլ ոչ կարասիներ կային, ոչ սիրած գրադարանն ու տխուր խոհերը ցրող դաշնամուրը, ոչ աղախինն էր երևում և ոչ Սաշան... Ընչ էր նշանակում այս բոլորը: Բնակարանի տիրուհին առանձին ցաւակցութիւնով յայտնեց թէ՛ պարոնը դատարկել է բնակարանը և հեռացել... Ժամծմելով էր ասում նա՝ «հեռացել է, Աստուած գիտէ թէ՛ ուր, մի այլ հրէուհու հետ, որի նկատմամբ խօսուում էր քաղաքում թէ՛ սիրային յարաբերութեան մէջ էր պարոնի հետ...»

Դուք տեսել էք, թէ ինչպէս ուժեղ բազուկների մէջ շարժուող սուր կացնի ուժգին հարուածների տակ, դժոխային ճարճառիւնով գետին է տապալուում հաստաբուն եղևին, հացենին ընկուղենին... բուսական էր այդ շարագուշակ բոթը, Սրբուհուն գետին գլորելու համար...

Եղան բարեսիրտ մարդիկ, որոնք սրտով ու զգացմունքով վերաբերուեցին դէպի այս անմեղ արարածը, որոնք ստկայն անկարող եղան փրկել նրա սիրտուն մանկան վաղահաս կորստից:

Մի սև նամակ, սև մաղձերի զժոխային վիժմունք, սիրած տղայի

ձեռքով գրուած, աղղարարում էր նրան, որ՝ կարող էր ամուսնանալ մի այլ երիտասարդի հետ, որ իր վերադարձը համարում էր միանգամայն անհնարին...

Եւ այն օրից շատ ժամանակ չանցաւ. պարզ ու զով առաւօտ էր, ինչպիսին մենք տեսանք Ալէքսանդրի և Եսթերի սիրարորբոր ուխտադրութեան օրը Ռ.-ի արձանի մօտ: Սև ծովի կլանող ալիքները, շերտ-շերտ դասաւորուած, կարծես խաղ էին անում մի կանացի հերարձակ դիակի հետ. նրա մատաղ երեսին դեռ չէր խամրել գեղեցկութեան վարդը, որ սակայն անիծում էր աշխարհային կեանքը իր նողկալի ու զողիր երեսիներով... Երկաթ ոսկեգոյն մազերը ծփում էին կապտաւուն ջրերի երեսին, մոմեղէն սիրուն ձեռները տարածուած էին աջ ու ձախ. սիրած մարդին գրկախառնուելու համար արդեօք...

Նրան ճանաչեցին:

Սրբուհին կամ նախկին Եսթերը «տոկաց» և տարաւ կեանքի ծանր խաչը մարդին վայել ուխտակառարութեամբ. ինչ արած թէ Լեւոնարանի քարոզիչն էլ, հրէայ սարբին էլ հրաժարուեցին իրենց վերջին օրհնութեամբ պատուել նրա յիշատակն ու մշտնջենական օթեանը...

ՍԵՒ ՔԱՐԻ ԱՂՈԹԱՒՈՐԸ

Ա.

Մեր հայրենի երկրում իւրաքանչիւր աւերակ գիւղ կամ քաղաք, վանք թէ եկեղեցու փլատակ, շինութեան մի աննշան բեկոր անգամ, իր անցեալի հարուստ պատմութիւնն ունի: Եւ եթէ նրանք լեզու առած՝ պատմին իրենց գոյութեան ուրախ երգերն ու տխուր յիշատակները՝ գրի առնելու համար՝ առասպելօրէն ասենք, պէտք էր ծոտակները՝ վերը մեկան դառնային և տիեզերքի մակերևոյթը՝ ամբողջովին բարտեզ... Եւ այդ անշքացած, կիսաւեր տաճարները ձիգ դարերով՝ բրիտանիայ ժողովրդի ջերմեռանդ հաւատի ու անխորտակելի յոյսերի ամուր յենարան են եղել. սրբել են՝ լացողի արտասուքը, ամոքել՝ վշտագնեալի տառապանքը և յուզուած ու լքուած սրտերի համար՝ որպէս անուշահոտ բալտան՝ սպեղանի դարձել, սակայն մենք կանգ որպէս անուշահոտ բալտան՝ սպեղանի դարձել, սակայն մենք կանգ առնենք այն կիսակործան մեհտաւանի մօտ, ուր մոմեղէն արձանի հար, գալկացած և տխրադէմ մարդ. վիշտը՝ անհնարին դառնութեամբ կարծես մարմնացել է նորա պղտորած աչքերի ու մաշուած դէմքի վրայ. վերացած մտքով նա լաց է լինում և արտասուքի խոշոր կաթիլները առատութեամբ թրչում են այն սև խաչ քարը, որ ծածկում է նրա ջնմագին համբոյրներով:

—Ո՛ղ Դու, Ամենագէտ և Ամենակարող, բաւական համարի՛ր իմ կրած զրկանքներն ու տառապանքը... գէթ փրկի՛ր իմ տարաբաղ ընտանիքը վերահաս սովից ու մահից... եթէ ցանկանաս՝ Տէր, կարո՞ղ ես:—Սյսպէս էր խօսում նրա ցամաքած լեզուն, հազիւ լսելի, խեղդուկ ու սրտաճմլիկ ձայնով:

Եւ նա աղօթում էր անդադրում. և նա կրկնում էր այդ խորհրդաւոր աղերսը, բուռն հաւատով ու լի յոյսով՝ սկսուած վաղօրդեան պայծառ արեւածագից՝ մինչև կարմրուն վերջալոյսը:

այնքան էլ մխիթարական բաներ չէին աւետում վշտոտ պանդխտակա-
նին. «Վարդան ջան, դիմ ջան ու ջիկար, դիմ ջուխտակ աչքի լուս,
դիմ սոնդի դուման Վարդան.— այսպէս էր խօսում իր կնոջ «բարեա-
գիրը»—գինաս, եօթ քարա խարաճի վատէնի օլրաւ, տաճկու բէ-
մուրվաթ աղէն քաշեց տարաւ զրմէն չուլ ու չափուաւ, բէժան ու քա-
լաշ լծկանն խտ մառալ կափուն, մըր սոնդի սըթար... թըւ, պար-
տնաէր խայու օջախ Մշու-Սուլթան սըր Կարապետ ախօլէ. դիս՝ խտ
ճղերիսի ախլոր ու սէֆիլ, փշուր մի սե դունիկի կարօտ թորդեց...
վայ լէմն բաւօ. Եօթ լման տարիք թորդերիս վաթան-դուրպաթ
գացեր. եօթ տարի աշըսի արտսունը կաշկէինը քու ճամպալս. քու
գօզալ երեսինի քու քարտա քուտ ճամուն խորպան... եօթ տարի
սեղան չենք բոլորի, Պառվու-տղայ հախի եօթ տարի խտ մըզիկ
կտրածի անոշ քուն ու դադար... Եաման Վարդան, խաւար Վարդան,
խասիր մըզիկ իմդատ. մըզիկ սաղ-սաղ կու խորին հուգա. մըզիկ
բէմըրվաթ մը՝ թորդի...»

Եօթը տարիների ընթացքում այդպիսի շատ թղթեր ու «խար-
րիկներ» յաջորդեցին միմեանց, եօթի վերայ բարդուեցին նայնքան
չաշարախտ ու տխուր տարիներ ևս և այնուհետև լուց նրա յուսահատ
ընտանիքը... Իսկ Վարդանը այժմ այն չէր, սրին մենք հանդիպեցանք
որանից 14 տարի առաջ, նա թէ և սուրբ և անխախտ պահեց «Մառ-
մառ գերեզմանի» անունով իր կնոջ առեւած խոստումը,—չդաւաճանի՝
հաւատարիմ մնալ նրա սիրուն —սակայն անդօր եղաւ պոսակիւն այն
ցանկալի յոյսերը՝ որոցմով տոգորուած՝ պանդխտացաւ նա. 14 տա-
րիների դառն օտարութիւնը, կնոջ և զաւակների սրտակէղ կարօտը
մաշել ու քայքայել էր նրան թէ ֆիզիքապէս և թէ հոգեպէս. նրա
կայտառ երեսի կոկ և մաքուր գծագրութիւնը՝ աղաւաղուել, կնճռո-
տել ու թառամել էր. սե մաղերն ու խիտ մօրուրը հիւսուել էին
սպիտակի ստուար խառնուրդով, կարմիր և մսոտ թշերը նիհարել և
խանձուել էին. սեղանի՝ կեանքի կրակով հրդեհուած՝ խոշոր աչքերը
թաղուել էին խորունկ փոսերի մէջ, ասեւ խամրել, մթաղներ էին նրանք:

14 ձիգ տարիներ չոր հացով և բանջարեղէններով սնուեցաւ նա,
անտեսեց մի փոքրիկ դումար, և այդ քանիմ փայլուն սոկիները նրա-
նում վտառհուծիւն ներշնչեցին ճանապարհուիլ գէպի հայրենիք. սա-
կայն նա մի բարոյական պարտ էլ ունէր կատարելու, պանդխտու-
թեան երկաթի գաւազանը ձեռին՝ չափելով Այրարատեան դաշար՝
կարեւոր համարեց՝ համբուրել «լուսաթաթալ» ու գեղարդը, Լուսառո-
րիչ-Պապի ձեռքով հաստատուած Միածնի իջման սրբազան տեղերը,
մի գոյգ մօմ վառել իր զաւակների արեւատութեան և բարօրութեան

համար և այնպէս հասնել իր ցանկալի «մուրադին»...

Դարնանային մի գուարթ առաւօտ, մեղմ և ներդաշնակ զանգա-
հարութեան հետ, ուժասպառ Վարդանը՝ «չուլ ու չափուաների» ծանր
պարկը շալակին, մուտ գործեց Հայոց ազգի միակ պարծանք ու մխի-
թարութիւն համարուած սուրբ Էջմիածնի անշուք դարբասներով...
Ծունկ չորած՝ ջերմ համրոյներով ծածկեց և լեզի արտասուքով ողո-
ղեց տաճարի այն սրբազան քարերը, որոնց իր բերանով օրհնել և
ձեռքերով օծել էր ազգի մեծ և անդրանիկ հայրապետը...

Բ.

Ամռան վերջերումն էր, մի ջերմ առաւօտ, Ղազարապատի գաւ-
թում, խոնաւ գետնի վրայ տարածուած էր Մշեցի Վարդանը. այնտեղ
նա տանջուած էր տեղային ծանր հիւանդութիւնով. մի ամբողջ օր
արեգակը իր հրեղէն ճառագայթներով այրեց ու խորովեց նրան, մին-
չև որ վեղարաւոր հիւրընկալը շնորհ արեց պատսպարելու Ղազարա-
պատի մութ ու խոնաւ նիւղներից միւնում... Հարագուշակ ջերմախոր
անգլուութեամբ զրկել էր անտէր «դարիպին» շարժուելու կարողու-
թիւնից անգամ.

—Ա՛խ, դիմ արեւ, դիմ բաղդ, դիմ անուշ Դուլի.— Խեղդուէ՛ ձայ-
նով մրմնջում էր նա,—մէկ լէ աշկէի խօրօտ էրեսիդ. մէկ գալս լէ
գիրկ մըզիկ աւնէինք գօզալ ճղերսի... ա՛խ, գալս մ՝ լէ օլրաէինք
Մշու դաշտ, մըր անուշ վաթան, չայիր ու չիման՝ ունտ մամլաքաթ,
խօրպան, սորա խօզիսի խայինը... Եաման Լուսառուրչու Դիւան,
խօրպան, սորա խօզիսի խայինը... Եաման Լուսառուրչու Դիւան,
բաղ մը՝ թորդա... վայ լէմն... շախտա էղի Մէրիկ-Աստուածածին,
օրթէ եօթ ջախ պախիմ դըր ծոմ ու պար. եօթ քարա տկօզ տո-
տիկով չէմքիմ մառմառ գերեզմանդի, քու օջախն էղնիմ խուլ ու խոր-
պան...—

Ահա, այսպիսի զառանցանքների մէջ էր նա, ունայն ու սնոտի
յոյսերը տակաւին չոյուն էին նրա հիւանդ երեւակայութիւնը և նա
յաւակնութիւն ունէր իր գոյութիւնը բարձր տալ հայրենիք, բաց աշ-
քերով տեսնել ու գրկախառնել իր այնքան թանկագին հարազատներին
ու զաւակներին... սակայն մահու անագորոյն հրեշտակը շուտով ա-
րածեց դարիպի վրայ իր սառցային թիւերը: Մի ասուպ էլ ընկաւ ու
չքացաւ անսահմանութեան մէջ...

Գ.

Այն օրից մի ամբողջ տարի անցաւ. Տարօն գաւառի փոքրիկ

կան գիրքով ու տետրանով.—[սխտ ծառներ, երվներովն ծաղիկներ, գորգի նման՝ տեղ-տեղ փռուած՝ կանաչ խաղողանոց, ալեւոր ընկուզենու հաճելի հովանի, անուշահոտութեամբ սնուած՝ կենդանարար օդ...]

—Սա իմ բարեկամի, իմ ազգականի սեպհական աւանն է, մենք կ'հանգստանանք այստեղ, կ'վայելենք հիւրասէր տանտիրէնջ պատրաստած ճաշը՝ ապա թէ կանցնինք դէպի Գլխորիոպօլ,—[սօսեց ուղեկիցս, նա՝ սր ինձ քարշ էր տալիս Քիշնից՝ Չեօրնա: Բարեկամս, որպէս Մոսկուայի հնագիտական ընկերութեան անդամ՝ յանձնարարուած էր հետազոտելու իր ծննդավայր Գրիգորիոպօլում գտնուած դարաւոր հնութիւնները, որոց հայ գաղութը փոխադրել էր իր հետ 18-րդ դարի վերջին քառորդում Կաուլան և Կիլի քաղաքներից և որոնք, ըստ աւանդութեան բերուած են Անի մայրաքաղաքից, նրա աւերումից անմիջապէս յետոյ՝ 14-15-րդ դարերում. իսկ ես պէտք է լուսանկարէի ս. Նշանը, գրչագիր աւետարանների խորանապատկերներն ու գունաւոր նկարները... կամ աւելի ճիշտ, պէտք է միասին բաժանէինք զուարճութեան և ուրախութեան այն հաճելի ժամերը՝ որ պիտի պատճառէր միշտ հիւրասէր տեղական Տէր-Գալիթ աւագ քահանան:

Մեր կառքը կանգ առաւ Կօշերնիցայում. ընդառաջեցին և սիրով ընդունեցին մեզ յունադաւան, բայց մօր կողմանից հայ, նորատի տիկինը և նրա զուարթագէմ ամուսինը՝ բոլոր կալուածատիրոջ եղբոր-սրբին՝ աւելի ճիշտ՝ երիտասարդ կալուածատէրը:

Բ.

—Մինչև սուրճի պատրաստուելը՝ մենք կարող ենք մի պտոյտ անել այգիում. այնտեղ և զով է և հաճելի. — առայ տիկինը և առաջնորդեց մեզ դէպի գեղեցիկ այգին, որ ձգուած էր ծերունի կալուածատիրոջ րնակարանի հետ, դէպի արեւելահիւսիս. նա ընդարձակ է, բաժանուած տարրեր ծառատունկերով. մի կողմում՝ խաղողի անվերջանալի թփերն են, միւսում՝ հաստաբուն ընկուզենիները, խնձորենիները, տանձենիները, դեղձի, սալորի, սերկեկի, բալի, կեռասի, ծիրանի, ծառները գոյնգոյն պտուղներով ծանրացած ու նախշուած. ճեմելիների մի հեռաւոր ծայրում, ուր աջ և ձախ շարուած են բարձրօղէշ բարդիներն ու ստուերաւոր հազակիները իրենց սպիտակ ու վարդագոյն անուշահոտ ծաղիկներով և ուր կանգ առանք մենք դարաւոր ընկուզենու հովանու ներքե, ահա նկատում ենք, որ ծառուղու հեռաւոր ծայրից շարժում է դէպի մեզ մի ցածրիկ՝ անխաւոր բազկաթոռ, նրա վրա բազմել է մէկը և առաջ է շարժում երկու

գեղջուկ երիտասարդների ձեւքով.

—Ո՞վ է նա—հետաքրքրութեամբ հարցնում ենք մենք:

—Իմ կեսրայըն է, իմ ամուսնի հօրեղբայրը, ազգով Բուլղար, նա տկար է և սիրում է այդպէս դրօսնել: Նա իր նախաճաշիկը, լաւ եղանակներին, վայելում է հէնց այս ընկուզենու հովանու տակ. — պատասխանեց նորատի կինը և շառագունելով՝ մի կողմ քաշուեց ափնածութեամբ սպասելով պատկառելի ծերունու գալստեան: Մի քանի վայրկեանից յետոյ մարդաքարշ սայլակը կանգ առաւ մեր առջև. տիկինը՝ ասես՝ հայուհու պարկեշտութեամբ մերձեցաւ և համբուրեց ծերուկի ձեռը, որ արդէն մեկնել էր նրան՝ համբուրելու.

—Ծանօթացրո՛ւ, սփրբեր են սրանք՝ մեր յարգելի հիւրերը:— դիմեց նա իր հարսին:

—Իմ մօրեղբայրը և իր բարեկամ—ուղեկիցը.—հազիւ լսելի ձայնով շնչեց տիկինը, իհարկէ տաճկական բարբառով: Ծերունու ափնջները սակաւ ինչ ծանր էին լսում. նա դարձաւ դէպի մեզ, ողջունեց մեր այցը և հարցրեց ազգանուններս:

—Հայ էք: Այո՛. իմ սիրուն Բուլղարիայից յետոյ, այժմ փրկութեան հերթը ձերն է... Հնորհաւորում եմ, անց Աստուած, որ դուք թեան հերթը ձերն է... Հնորհաւորում եմ, անց Աստուած, որ դուք էլ աջողութեամբ թօթափէք ընտանիք լուծը: Բայց Բուլղալիայի վրայ իր ազատութիւնը շատ թանգ նստեց... Ասացէք ինդրեմ ի՞նչ նորութիւն ունիք քաղաքական աշխարհից, ի՞նչ գոյն ստացաւ բազմաշարքար Մակեդոնիայի ապստամբութեան խնդիրը:—Յաճախ սրբելով իր ճարպոտ դէմքից և ճակատից քրտնքի շիթերը՝ հարցրեց ծերունին:

—Ստամբուլովը սպանուած է արդէն. նրա գոյութիւնը փուշ էր բուլղարների համար.—ասացինք մենք:

—Ստամբուլովը... սպանուած է... է՛հ, հասկանալի է...— Ծերունին լռեց. նրա խամրած աչքերում կարծես փայլատակեցին կայծակի շանթերը. ածելած դէմքը մի տեսակ վայրենի արտայայտութիւն ստացաւ, բազմախնձիւ ճակատը և թաւ յօնքերը շարժուեցին խորհրդաւոր կերպով, նա զգացուեցաւ և ցնցուեց...

—Ստամբուլովը մարմնացած հանճար էր. նա սիրում էր Բուլղարիայի մեծութիւնը, բայց կան ենթադրողներ, որ իր անձնական շահի, իր փառքի համար միայն...—յարեց բարեկամս: Ծերունին՝ ապուշի նման, փոփոխակի կերպով նայեց մեր երեսին.—հը՛մ, դուք պաշտօնեաներ էք. — և առանց սպասելու որ և է պատասխանի, առանձին չեղտով շարունակեց իր ասելիքը.

—Պարոններ, թոյլ տուէք ինձ գիտնալ Ստամբուլովին իմ թան-

կազմին Յուդարիայով հանդերձ... ես ճանաչում եմ այդ հայրենասէր յեղափոխականին իմ սեպհական անձի, իմ հինգ մասների պէս... մի խստութեամբ դատէք. Յուդարների հայրենասիրութիւնը անհուն է. նրանց զոհաբերութիւններն էլ մեծ են եղել հայրենիքի ցանկալի անկախութեան ու ազատութեան համար... ինքնազոհութիւն չ'համարէք, եթէ ասեմ, թէ ես՝ հայրենիքից վաղժեց հեռացած, վերջինը՝ Յուդարներից, այնքան էլ ընդարձակ կարողութիւն չունենալով հանդերձ՝ 1853 թ. Սեաստուպոլի պատերազմի ժամանակ՝ 15 վարձկան կամաւորներ էի պահում, որոնք աղմկում էին երկիրը և խռովում օսմանեան անիշխանութիւնը յօգուտ Յուդարիայի ազատութեան: Այնուհետեւ իմ 60 հոգի՝ ձիաւորները՝ 1874 թիւականին, արին էին թափում, իսկ ես՝ իմ դառնաշարժար քրտինքով նրանց ռոճիկ և ռազմամթերք էի մատակարարում... ես չամուսնացայ, սրովհետեւ իմ դադափարը, իմ յոյզերի և յոյսերի, իմ մտքի ու ցնորքների միակ առարկան անգին հայրենիքի փրկութիւնն է. նա իմ ծնողն է, իմ մխիթարութիւնը, իմ դաւակը... և ահա բոլորացու մեծաքանակ զուամարները, վարդազոյն արինն ու կրած ամենատեսակ զրկանքները— ստեղծեցին փառաւոր և անկախ Յուդարիա: Ստամբուլովի յիշատակը աւելի քան թանգ և անմոռանալի է իւրաքանչիւր Յուդարի համար... ախ, հազար ափսոս...

Ծերունին հեկեկաց, նրա աչքերից վայր գլորունցին արտասուքի խոշոր կաթիլներ և նա լռեց:

Վկայուած էր Պօպովի հայրենասիրութիւնը և նրա միանուագ նուիրաբերած 25 հազար ռուբլի յօգուտ «սուրբ զործին»...

Գ.

Կօչերնիցան Մուդաւական գիւղ է՝ 50 տուն բնակիչներով, որոնք պարագայում են՝ երկրագործութեամբ, այգեպանութեամբ և անասնաբուծութեամբ: Ունին մի փոքրիկ ուսումնարան, որ պահում է կալուածատիրոջ նպաստով և մի փառաշէն եկեղեցի, որ կառուցել է նոյն կալուածատէրը իր սեպհական ծախքով, թէև, ինչպէս պատմեցին, բնակիչների ցանկութիւնն է եղել՝ գէթ Աստուածային տաճարի նկատմամբ՝ ծանրութիւն չ'պատճառել ծերունուն և իրենց արգիւնքով կանգնել. — «Իմ դրամները կուտակուել են ձեր քրտինքով. Աստուծոյ համար աւելի հաճելի կ'լինի, եթէ իմ կամքն էլ չպակասի Իր տան շինութեանը. մի գրեք ինձ այդ մխիթարութիւնից— թոյլ տուէք որ՝ Պօպովի գիւղում լինի և Պօպովի կառուցած նեղեցին:» — Դիմել է նա տեղական մուդաւաներին և իր 30 հազար ռուբլին զոհել Տիրոջ

անուանը, որպէս քրիստոնեայ... նա այսօր էլ վճարում և կերակրում է տեղական բահանային, պարին, ուսուցչին...

Դ.

Երեք օրից յետոյ, երբ մենք ուրախ տպաւորութեան տակ վերադարձանք հիւրընկալ Դրիդորիպօլսից՝ երիտասարդ կալուածատէրը սրտի ցաւօք պատմեց, որ մեր գնալուց անմիջապէս յետոյ, ծերունին շատ էր տանջուել. Յուդարիայի քաղաքական դրութիւնը, Ստամբուլի անակնկալ մահը և այլն, բաւական ազդել էին հայրենասէր Պօպովի սրտի և ջղերի վրայ. նա արդէն կաթուածահար էր եղել և, բժշկի խորհրդով, հետեւալ առաւօտեան, պէտք է ուղարկէին նրան Օդեսսոս, բայց ոչ փրկութեան յոյսով... Այս անգամ մեզ չ'յաջողուեց սեղմել հայրենասէր բոլորի ձեռք...

ԲԱՂԴԻ ԽԱՂԸ

Ա.

Վալերիան Եզորիչը և Սերգեյ Մաքսիմովիչը առաքինի, շիտակ ու ազնիւ մարդի՝ տեղն եկած ժամանակ՝ նոյն իսկ կծու ազգասիրի և բարեգործի հւշակ ունէին. նրանք չողակնի նման մի-մի փայլուն մուլորակներ էին մեր մութ ու խաւար մթնոլորտում. գէթ այդպէս էր նրանց մասին հասարակաց կարծիքը:

Թէ մեր թուած բարեմասնութիւնները բաւական առաձգական և անգոյն բառեր են, տարբեր աստառներով միայն, ոչ որ չի կասեցնել, բայց որ ակնարկած անհատներն էլ բարձր էին կանգնած կարճատես ամբոխի որ և է կասկածանքից, իրենց հոգեկան և իդէալական վսեմ ձգումների նկատմամբ՝ բոլորովին հաւատալի էր:

Մի անգամ, կէս օր էր, երբ Սերգեյ Մաքսիմովիչը, որ Մայր-Աթոռի հացով սնուած ու հայ եկեղեցու օժանդակութիւնով իր բարձրագոյն ուսումն ստացած մի երիտառարդ էր, նոր էր վեր կացել անկողնից և սիրելի կնոջ ու սիրասուն գաւաղների հետ, ճոխ սեղանի շուրջը բոլորուած՝ թէյ էր վայելում. Վասպուրականցի շողակրատ ու քծնող սպասաւորը կեղծ յարգանքով կամ ստորաբարձ պատրաստականութեամբ մի նամակ գրեց նրա առջև՝ ձեան նման սպիտակ սիւնոյի վրայ: Յաղթանդամ, կյորերես, սե աշեայ, կայտառ ու զուարթագէմ Պետ. Վալուածոց Կառավարիչ՝ Սերգեյ Մաքսիմովիչը աճապարեց ծանօթանալ այդ թղթի բովանդակութեան հետ, որի հեղինակը իր վաղեմի բարեկամներից ու ձեմարանական ընկերներից մէկն էր. «Թանկագին բարեկամ,—գրում էր նա—գրամատոյց», որ երկար տարիներ մեր ծխական դպրոցներում ուսուցչական պաշտօն վարած՝ մի ընդունակ և շնորհալի անձն է, գեղեցիկ գրչութիւն ունի և անպայման վստահելի է. այժմ անգործ է և մի պատառ սե հացի կարօտ. խնդրեմ շնորհ անէր մի որ և է պաշտօնով ղետեղել ձեր դիւանատան մէջ կամ գիւղաքաղաքներից միում. շատանում է նա ծառայել աննշան վարձատրութեամբ: Դրա ազնուութեան և հաւատարմութեան նկատմամբ ես լիովին երաշխաւորում եմ ձեր առջև: Կրկնում եմ, որպէս

տեցած նոյնպիսի արգահատելի վիճակի ենթակայ, իր զինակից—մտքի անձնուէր մշակներին... պարտաւորեցրել իւրաքանչիւր վայրկեան էլ չեն վրդովում նրա սրտի հանգիստն ու արիւնը պղտորում. մանկիկները հագնուած են կոկիկ ու զարդարուն, կուշա են նրանք անկարօտ և ապահով...

—Էն ինչը, ճեմարանական ընկերս գրում է ձեր մասին, խընդրում է հոգալ ինչ որ հնարաւոր է.—ասաց Կայսրածոց պարոն Կառավարիչը կարեկցաբար.—ես էլ, ինչ եմ անում, զգում եմ ձեր վիճակի ծանրութիւնը, սակայն սրտի ցաւով պիտի ասեմ, որ առ այժմ ինձ մօտ ազատ տեղ չլինելու պատճառով, դժուարանում եմ կատարել բարեկամիս պահանջը կամ՝ աւելի պարզ՝ ինձ վրայ ծանրացած՝ բարոյական պարտքը, այսինքն, էն ինչ անել, հնարաւորութիւն տալ ձեզ նման գեղեցիկ բարեմասնութիւններով օժտուած պատուական երիտասարդի իր կացութիւնը մի կերպ բարելաւելու, որ իմ սրտին այնքան մօտ է և ցանկալի... սակայն չ'պէտք է վհատիլ, մինչև որ ինքս հնարաւորութիւն ունենամ ձեզ համար մի յարմարաւոր պաշտօն էն ինչ անել, ստեղծել իմ վարչութեան մէջ, կ'յանձնարարեմ գերազնիւ Վալերիան Եգորիչին մի համեստ պաշտօն շնորհել ձեզ: Եկէք, ուրեմն ինձ մօտ վաղը՝ հէնց այս պահուն. ես կ'գրեմ նրան ձեր մասին ինչ որ հարկաւորն է:—Դիւրեկան շեշտով աւելացրեց Սերգէյ Մաքսիմիչը: Վաղեմի մանկավարժ Գուրգէնեանը բառ չէր գտնում արտայայտելու իր սրտի զգացածը, իր բուռն գոհունակութիւնը և հաճելի տպաւորութեան ներքև վերադարձաւ իր օթեանը, սրտատրոյի սպասելով նշանակուած ժամին:

Տաղտկալի ժամանակը սպանելու համար, Գուրգէնեանը մի երկար ու ձիգ, յուսադրական նամակ գրեց իր ընտանիքին, փառաւորապէս գրուածով Սերգէյ Մաքսիմիչի այդ «մարմնացած բարութեան» արտաքինը, կարեկցական վերաբերմունքը... մինչդեռ նոյն երեկոյեան գերազնիւ Ս. Մաքսիմիչը մի այսպիսի յանձնարարական էր պատրաստել Վալերիան Եգորիչի հասցէին՝ «Դրամատոյցս մէկն է թափառաշրջիկ, սօված ուսուցիչներից. ափսոս որ շնորհալի է և լաւ գրչութիւն ունի, ափսոս եմ ասում, որովհետեւ ներկայ պայմաններում, ոչ միայն ուսուցչի, այլ և գրագէտ մարդկանց հետ որ և է առնչութիւն ունենայլ միանգամայն անօգուտ է. ասացի իրեն, որ քեզ մօտ կարող է մի համեստ պաշտօն ունենալ՝ «գլխիցս ռադ արի», դու էլ յուսադիր իրեն, բայց կանխապէս արտագրել տուր սրա հետ ուղարկածս կարեւոր թղթերը և վերադարձրու ինձ... մի առ ժամանակ ծառայեցրո՛ւ, բայց զիտանաւոր մէջ պաշտօն տալ կամ հովանաւորել,

բնաւ խորհուրդ չեմ տալ. դու հօ լաւ գիտես խոստանալու, յուսադրելու և «բարի երթ» մաղթելու կոկիկ եղանակը...

Վալերիան Եգորիչը մի հաստափոր և ճարպոտ մարդ, որ իր նորատի կնոջ՝ Կսենիա Պետրովնայի շնորհիւ՝ զօրեղ պրօսեկցիա ունէր և տեղական հասարակութեան մէջ առաջնակարգ տեղ էր բռնում, անծանօթ չէր այդպիսի «սպասիրական օպերայիաներին», նա սիրով ընդունեց Գուրգէնեանցին և թղթերի մի ահագին կոյտ դարսեց նրա առջև արտագրելու համար, մինչև որ մի որոշ, ռոճկաւոր տեղ պիտի յատկացնէր իր զիւանաւորն մէջ:

Միամիտ երիտասարդը լի հաւատով և ամուր յոյսով ու եռանդով կպած էր իր ժամանակաւոր պարապմունքին. նա խորապէս համոզուած էր, որ այդ երկու ազնիւ ու բարի մարդկանց կարող աջակցութեամբ վերջապէս պիտի բարեկարգուի իր այնքան երեւուն վիճակը ըստ նիւթականին և պիտի զիւրութիւն ունենայ մատակարարելու իր ընտանիքի առօրեայ ապրուստը:

Գ.

Այն օրից մի ամիս էր անցել. գեկտեմբերի ցրտերին էր. Զարիֆ-աղայի անշուք պանդուխտ մի մութ և խոնաւ սենեակի մէջ, անյոյս և անպաշտպան տարածուած՝ փալիլում էր մեր վարժապետի գոյութեան հիւծուած պատրոյկը—Գուրգէնեանցը բռնուած էր ծանր տենդով. նրա օրերը կարծես հաշուած էին:

Կեղտոտ և անգոյն սեղանի վրայ մատիտով խժրժուած մի ինչ որ նամակ կար, ուր արձանագրել էր նա իր կեանքի այդ աղէկարշ միջնադէպը.

«...Ինձ հետ պատահած մահաւանդ վերջին դէպքը՝ ակամայից հասցնում է այն պարզ եղբակացութեան, որ աշխարհիս երեսին ազնիւ, շիտակ ու ճշմարիտ, սրտի զգացմունքի տէր մարդիկ եթէ ոչ գոյութիւն չունին, գէթ շատ սակաւթիւ, խսկապէս հազուադիւտ են. և ես չ'պատահեցի այդպիսի մէկին, ընդհակառակը՝ բոլորը՝ հոսական, էգոիստներ, բոլորը իրենց անձնական, գծուած շահերին ծառայող՝ մարդատեաց փարիսեցիներ և քողարկուած սրիկաներ են... Զոյգ, ինտելիգենտ և ազնիւ մարդի հուշակ ստացած պարոններ խաղ էին անում իմ զժբաղդ գոյութեան, իմ նորատի կնոջ ու ծաղկափթիթ դաւակներին արևի հետ. մի ամբողջ ամիս քաղցած ու ծարաւ ինձ շարշարելուց յետոյ՝ վերջապէս շնորհ արին յայտնելու, որ մի ուրիշ զբաղմունք որոնեմ, որ իմ աշխատութեան համար որ և է վարձ վճարել միանգամայն անկարող էին... մինչդեռ կարեւոր էր ինձ հասու-

ցանկել պանդոկի համար. ճանապարհածախս տուն վերադառնալու. վերջապէս պէտք է կերակրել և ձմեռուայ սառնամանիքի դէմ պաշտպանել իմ ընտանիքի այնքան տաքաբարդ գոյութիւնը... գողանալ, կեղծել ու ստել չգիտեմ. իսկ ձեռ մեկնել՝ ողորմութիւն մուրալու... այդ էլ դժուար թէ բարեկարգէր իմ անհնարին կացութիւնը:

Օհ, աշխարհը նեղ է ինձ համար: Երանի՛ր թէ մահը մի վայրկեան առաջ վրայ հասնէր և վերջակէտ դնէր իմ դառնաշարժար կեանքին... երանի՛ր թէ՛ բնաւ լոյս աշխարհ տեսած չ'լինէի ես, կոտորուէր այն շարագուշակ որորանը, որ ինձ վշտերի համար միայն մեծացրեց:»

Պանդոկապետ Զարիֆ-աղան, որ պիղծ ու անմարուր ձեռները թաթախուած էին տաանեակ մարդկանց անմեղ արիւնսով, շօշափելով լուսամիտ մարդի այգալիսի արգահատելի և աղէխարշ վիճակը՝ սաստիկ զգացուեց. նա խելացնորի նման վազ էր տալիս այս և այն կողմ՝ բժշկի, դարմանի... կարեկցական խօսքերով և ամենայն պատրաստականութեամբ յուսադրում և հոգեպէս մխիթարում էր ընկած մարդին:

— Սիրտ առ, եղբայր,— ասում էր նա— Աստուած ողորմած է. ոչ մի բանի համար մի՛ մատծիր, ես պատրաստ եմ քեզ նիւթապէս օգնելու. առ որքան դրամ և կամենաս. չէ՛ որ աշխարհի գոյքը, հարստութիւնը, աշխարհին էլ պիտի մնայ: Ալլահին փառք, ես միջոց ունիմ, մտրդ եմ, մեղք է, որ դէթ իմ հոգու համար, ուրիշներին էլ կարեկցից չ'լինիմ, երբ առիթը ներկայնում է. թէկուզ այլակրօնի, անհաւատի և իմ ոխերիմի համար լինի այդ...

— Զարիֆ աղա, մի երկու տող բան եմ գրել իմ ներկայ դրութիւնից և մարդկանց մասին, որպէս էգօխստաների՝ շատ անապատ կարծիք յայտնել, թոյլ տուր աւելացնել, որ մի պատահական մահմետական անհամեմատ ազնուութեամբ և զգացմունքով վերաբերուեց դէպի մի ընկած և կարօտ անձն՝ որից ոչ մի բարոյական կամ նիւթական շահ չէր կարող ակնկալել, այսինքն՝ դէպի ինձ, նա առաւել խղճմտանք և գութ ցոյց տուեց, քան թէ զոյգ «կրեսոսները», ազգասիրի ու մարդասիրի մեծահնչիւն եարլիկի ներքե պատասպարուած իմ քրիստոնեայ եղբայրները:» — Եւ նա լռեց. գունատ դէմքի վրայ խաղաց վաղգաօյն փախաւ. իսկ մահմետականի արիւնաներկ աչքերում փայլատակեցին արատաւորի զոյգ խոշոր կաթիլներ. դրանք ներքին յուզմունքի ամենագոյնի վիթմունք էին, չէ՛ որ նրա կատարած բարեգործութիւնը արդէն պատկուած և վարձատրուած էր բարոյապէս. թերեւս յաւիտեականութեան երգահոնի սրտատարփ ձայնը շոյում էր նրա լսելիքը...

Դ.

Այն օրից երկու շաբաթասիկ շաբաթներ անցան: Տեղական թերթերում մի այսպիսի տխուր լուր էր տպագրուած՝ «X. բաղարի յայտնի մանկավարժ, միշտ անարժաթ և չքաւոր, սակայն ամբողջ սրտով նուիրուած իր պաշտած գարծին՝ Գուրգէնեանցը կնքեց իր երկրայինը՝ պանդոկատի հան մէջ, Զարիֆ-աղայի պանդոկում. իր գոյութեան վերջին վայրկեաններում նա իրեն անմեղ զոհ էր համարում անազորոյն բաղդի մի խաղին... և թախծութեամբ յիշում էր մանկիկների այն հասարակութիւնը, որոց լոյս և գիտակցութիւն ներշնչելու կոչուած էր նա մի որոշ ժամանակ:

Հանդիսաւոր էր նրա թաղումը. գրեթէ ողբում ու լաց էր լինում բաղարի հասարակութեան ստուար մեծամասնութիւնը, սրտաշարժ, մեկամաղձիկ, դամբանականներ խօսուեցին և շատ պսակներ գրուեցին... մինչդեռ կենդանութեան միջոցին ոչ ոք չկամեցաւ առաջն առնել բաղդի այն ուժգին հարուածի, որ ամենայն թափով իջնում էր լաւագոյն մարդի և աղնիւ մշակի վրայ...»

Նախկին ուսուցիչ Գուրգէնեանցի ծերունի ծնողները և մանկամարդ այրին մնացին զոյգ որրիկներով օրական պարէնի կարօտ, գրեթէ փողոցում թափուած, անտէր և անողաշտպան...

Այժմ դուր, Վալերիան Եգորիչ և Սերգէյ Մաքսիմիչ, կարող էր հանգիստ սրտով քուն լինել. էլ նա չի՛ բաղիսել ձեր գուռը մի պատառ սև հացի համար, մանաւանդ որ կոյր և անմիտ ամբօխը՝ ըստ առաջնոյն՝ պիտի շարունակէ յարգանաց ողջոյններով և ովսանանքով մեծարիկ ձեզ, իրրե մտքի լուսաւորութեան ջատագովների. տղնիւ, բարեգործ և մարդասէր առաջատուների: Եւ զո՛ւր, որպէս հմուտ ձեռնածուներ՝ արժանի էք այգալիսի քաջախելութեան...

ԻՐ ՓՈԽԱՐԵՆ

Ա.

Արդէն սկսուած էր յայն-տաճկական պատերազմը, բայց անսիրտ բռնաւորի աւերիչ ոտը դեռ ներս չէր խուժել Լարիս. տակաւին վարդապոյն յայտերով տողորուած փոքրիկ Հելլեն ազգը իր մեծագութեան առհաւատչեայ կամ ապացոյց էր համարում վերջին՝ իսկապէս յանդուգն քայլը անհամեմատ մեծ ոյժի և զօրութեան դէմ... Տենդային եռանդ և տարօրինակ իրարանցում էր տիրում ամենայն տեղ, ուր որ խմբուած են մի քանի հոգի Արիլէսի գաւառներէր. թէկուզ ճանապարհի վրայ, երկաթուղու, ձիաքարշի, պանդոկի, սրճարանի... մէջ, կամ նոյն իսկ վտանգաւոր փոթորկին խաղալիք դարձած՝ շիւղի նման ծովի երեսին ծփացող՝ մոկոյկի, նաւակի, լաստի վրայ տար-տաք խօսում, վիճում, հարց ու փորձ անում, կշտամբում և նգովում են աշխարհի անիրաւութիւնը և խորհրդածում են՝ իւրաքանչիւրը նրանցից՝ իրովստան թեթեացնելու հայրենիքի կարելքը, մասնակից լինելու աղգային պատուասիրութեան վեհ և սրբազան գործին...

Անցնում եմ Քիչնէի «Սինադինովսկայա» փողոցով, պատահում է ինձ մինը՝ իմ ծանօթ ռուս-պաշտօնեաներից.

— Լսե՛լ ես նորութիւն. — դիմում է նա ինձ:

— Ի՞նչ կայ. — հարցնում եմ անհամբերութեամբ, գիտե՞նալով, որ օրուայ հետաքրքրութեան նիւթն ու առարկան պատերազմի դաշտն է:

— Յոյները խուսափում են անօրինակ եռանդով, այդ մանրացած Արիլէսների նշանաբանն է՝ փախուստ և փախուստ... Լարիսը առնուած է արդէն և, ասում են, որ թագաժանդ Կոնստանդինն էլ վերաւորուած է... հը՛, ավստո՞ւմ ես. — աւելացրեց խօսակիցս — ինչ տարակոյս, որ այս անխորհուրդ քմահաճութիւնն ու ոռնձգութիւնը շատ թանգ պիտի ռստի Աթենացոց համար:

— Այդպէս չէ՛, — մօտենալով մեզ և ողջունելով, ընդմիջեց Սևաստապօլի ճակատամարտում իր քաջութեամբ հռչակ ստացած մի պաշտօնաթող հելլեն-սպայ, — դարաւոր աւանդութիւն կայ, որ երբ վերածնի Հելլենի փառքը՝ Կոնստանդինը թագաւորէ և Սոփիան թա-

բայրը երակնեցով, գունհատ և նիհար այտերի վրայ երեկեցաւ մի տեսակ թեթեւ, բռնազրօսիկ կարմրութիւն, սեւ, խոշոր աչքերը կարծես ամօթից վայր խոնարհուեցին և թխտոտ ամպի մի կտոր քարշ ընկաւ նրա յօնքերի հետ... հազիւ սանձահարկով ներքին յուզմունքը, ոտի կանգնեց և դիմեց իր խօսակցին.

— Այդքան միայն. մի երկխայ յաւակնութիւն ունի հաւատարմանաւ թէ ինչ աղբի արին է խաղում Ահմէտ-Քեարիմ-փաշայի երակներում... և ինչ հարկաւոր է քեզ գիտենալ այդ:

— Որովհետեւ... իմ տէրը սպրած մնայ, լսել եմ, որ...

— Որ ես...

— Որ իմ տէրը աղղով...

— Թուրք չէ.

— Թուրք չէ:

— Հապա ինչ եմ ես:

— Առում են թէ'...

— Ի՞նչ.

— Խնայեցէք ինձ, ներեցէք համարձակութեանս.

— Ասո՛ւ, խօսիր:

— Առում են թէ՛ դուր քրիստոնէի, հայի դաւակ էք:

— Հը՛. հայի դաւակ... յիտո՞յ.

— Կամենում եմ այդ առթիւ աւետել եփրեմ՝ սրբազանին:

— Նշանակում է, նա է ուղարկել քեզ ինձ մօտ:

— Ո՛չ, բնաւ ոչ. փաշա.

— Լսիր ինձ, սրբի, կարո՞ղ ես հասկացնել հոգևոր տիրոջ, որ իմ մասին իր լսածները ստոյգ են... սակայն...— փաշան խորը՝ հոգևոր հանեց և լռելեայն թաղուեց իր գահաւորակի մէջ. նրա սիրտը, ուղեղը, նեարդերը տակնուվրայ էին, մի կատաղի կռիւ էր մղում երկու աարբեր ցանկութիւնների նկատմամբ՝ երկնային անանի և երկրային վաղանցուկ փառքի զգացումներ... Արժէ՞ տրդեօք, հաղանդութեամբ իր ներքին ձայնին, կորսնել այն բոլորը՝ ինչ որ ստացել էր ձիգ տարինների ընթացքում, իր դառնաշարժար աշխատանքի և կրած հաղար ու մի տեսակ զրկանքների փոխարէն...

— Նշանակում է իմ տէրը չի ժխտում իր ծագումը, այն եկեղեցին՝ ուր քաւել է նա իր սկզբնական մեղքերը, — խորհրդաւոր լռութիւնից յետոյ. շշնայեց երիտասարդ սղան:

— Է՛լ բաւական է, գնա և աւետիր սրբազանին, որ իր կորուսած գաւններից մէկը գարձեալ վերադառնում է իր փառախը: — Զօրեղ շեշտով առաց փաշան. — Եւ այդ բանը անտարակոյս պէտք է գաղանի մնայ

մեր երկուսի մէջ. իսկ եթէ ժամանակից վաղ տարածուի միտիւլմանների մէջ, հարկադրուած պիտի լինիմ քեզ անմիջապէս գլխատել տալու. լսում ես — աւելացրեց նա:

— Հնազանդ եմ իմ տիրոջ պատուէրին... միանգամայն կարո՞ղ էք վստահ լինել իմ հաւատարմութեան և անպայման զաղաւաղահաւթեան:

— Դէ՛հ, չտապիր, գնա, գաւազ, վաղը կէս գիշերին ես սրբազանի մօտ կ'լինեմ. թո՞ղ նա առանձնացած լինի և սպասէ իմ այցին. — խեղդուկ ձայնով խօսեց ալիզարդ իշխանաւորը:

Գ.

Հայոց թաղում, մի ոչ այնքան փառթամ յարկի տակ, իր օգնական արեղայի և փոքրւորի հետ զետեղուած էր սրբազան եփրեմը. հայ աղբի և՛ վշտայի և՛ երջանիկ հայրապետը... նրա սիրտը քրտած էր, նրա զգայուն հոգին՝ մեծ փոթորկի ժամանակ՝ նաւահանգստին մօտեցող մակոյկի նման՝ տարուրերուում էր երկիւղի և ուրախութեան ծովայած խոհերի մէջ. — այսօր պէտք է գտնէր նա իր մուրումնաւ կամ կորսուած ոչխարներից մէկին, այդ օրից էլ իր, տեղական հայ գաղութի և մի ուրիշ մեծ մարդի կացութիւնը պէտք է սոսկալի վտանգի ենթարկէր. ինչ կ'լինէր նրանց վիճակը, եթէ եղելութեան մասին վերահասու լինէր կառավարութիւնը կամ նոյն իսկ տիրոջ տարրը...

Վերջապէս խորհրդաւոր ժամին, սրբազանի ընդունաբանում յայտնուեցաւ մեծ հիւրը, որ յարգանքով ողջունեց հոգևոր հօրը և մինչդեռ վերջինս ոտի կանգնած՝ կամենում էր գրկախառնել նրան և արտայայտել իր սրտի զգացածը, փաշան՝ երկխայի նման՝ արտասուքն աչքերին, համբուրում էր նրա ծնկները:

— Հայր, մեղայ յերկինս և առաջի քո. — արտասանեց նա, զգացում, զօղորջին ձայնով:

Այդ նրա սրտագին զղումն էր: Սրբազանը կարեկցարար փաթաթուեց Քեարիմ-աղայի պարանոցով և ջերմ համբոյններով ծածկեց ծերունու ճակատը:

— Ասո՛ւ, այժմ, սիրելի փաշա, թէ ինչ հանգամանք հայ մարդից փաշա ստեղծեց, թէ ինչ հանգամանք քեզ օտարութեան և խալմութեան գիրկը գլորեց:

— Դա ունի իր բաւական ընդարձակ, իսկապէս սրտաշարժ պատմութիւնը, սակայն ես կ'պատմեմ քեզ մի քանի խօսքով միայն: Զեզ ներկայացող փաշան հայ ծնողների զաւակ է, նրա նախնին անունը

Ահմէտ-Քեարիմ-աղան նստեց ձիու՝ ոսկով ու արծաթով ծեփուած թամբին, մի անգամ ևս նայեց իր դառնաշաւար քրտինքով ու աշխատութեամբ կառուցուած այն ահագին և հոյակապ շինութեանը՝ որի մէջ այդ խորհրդաւոր պահուն, իրենց հարազատին վերստին գրկելու, նրան՝ բարի առաւօտ ասելու անվրդով սրտով, անոյշ քնի մէջ, հանգիստ մըստիւմ էին ամուսինն ու զաւակները...

Մի անբացատրելի զօրութիւն առաջ մղեց նրան գէպի գաղափարականը, գէպի բարին ու վսեմը, փաշան ուժգին խթեց արծաթաձոյլ ասպանդակները ձիու փորին և իր հաւատարիմ զինակրի հետ, գիշերային մթութեան ու մշուշի մէջ աներևութացաւ նա Բաղդատի խորտ ու բորտ փողոցներով...

Ե.

— Իսմայիլ, տեսնում ես այդ սրածայր գմբէթները, տեսնում ես կանաչ ծառերի միջից երևացող այդ հսկայ, այդ վիթխարի շինութիւնը:

— Տեսնում եմ, աէր իմ:

— Դա քրիստոնէական հաւատի կենդրոնավայրն է, դա Հայոց ազգի մեծութեան, փառքի ու պարծանքի որորանն ու յենարանն է... այդտեղ է աղօթիլ Հայաստանի մեծ Լուսաւորիչ Գրիգորը. դա շինուած է հայոց հօր՝ Տրդատ թագաւորի ձեռքով. Փրկչի տուած լուսեղէն ուրուագծի համաձայն, երբ նա իջել էր այնտեղ երկնային կամարներէ՝ լուսեղէն սանդուղքներով... Ես էլ, Իսմայիլ, այդ մեծ խորհրդարանի հարազատ զաւակն եմ. գոյութեանս առաջին օրերում իմ սկզբնական մեղքերը ևս քաւեցի այդ տաճարի մէջ. այժմ, դարձեալ կամենում եմ մանել այնտեղ՝ երկար ու ձիգ տարիների մեղքերս նրա մէջ քաւելու... այդ սե-սե քարերից դուրս չկայ ինձ համար փրկութիւն, չկայ և ո՛չ մի հոգեկան մխիթարութիւն ու հանգիստ... Դէհ, զաւակս, դու ազնաւ ես քո հայրենիքը վերադառնալու... — Յուզուած սրտով աւելացրեց փաշան:

— Նշանակում է ևս մի գուժկան, մի բօթարեր պիտի լինեմ ձեր ընտանիքի, Բաղդատի իշխանների և ազգաբնակչութեան համար:

— Ասա, որ Ահմէտ-Քեարիմ-փաշան հայ եկեղեցու զաւակ լինելով՝ ցանկացաւ իր վերջին օրերը հարազատ ծնողի գրկում անցնել. մխիթարել և մխիթարուիլ հոգեպէս. ասա, որ խաւամութեան համար այլևս Ահմէտ-փաշայ չկայ... ան այս շողակնեայ մատանին և յանձնիլ կնոջս, դա մէք ամուսնութեան առհաւատչեան կամ մտերմութեան օղակն է, տուր նրան և ասա, որ իր սիրելի ամուսինը յաւիտեանս

արձակում է նրան և արտօնում է ուրիշի հետ ամուսնանալու... զննաբարեւ, շնորհակալ եմ բեղանից:

Թուրք զինուորականը ապշած այդպիսի տարօրինակ՝ ցնցող երևոյթով, մինչդեռ իր անելիքն էր մտածում, փաշան շարժեց մարակը և նրա նժոյգ ձին մոնչեց ու սլաքի արագութեամբ թռաւ ու ծածկուեց սաղարթախիտ ծառերի ստուէրների տակ:

Տակաւին կենդանի աւանդութիւնը հաւաստացիում է, որ Իփրեմ եպիսկոպոսի միջնորդութեամբ էջմիածնի Հայրապետից ներումն ստանալով՝ Ահմէտ-Քեարիմ-փաշան, որպէս Քրիստոնէի զաւակ՝ վերստին քրիստոնէական եկեղեցու գիրկ ընդունուեց և իր կեանքի վերջին օրերը անցնելով իր ծննդավայր՝ Դ.-գիւղում, վախճանեցաւ այնտեղ և թաղուեցաւ հայ ծնողների և եղբայրների հանգստարանների մօտ:

ԱՐԺԱՆԱԽՈՐ ՀԱՏՈՒՑՈՒՄՆ

(իրական անցք)

Ա.

Հին՝ Արշարունեաց զաւառի սահմանադրութեամբ, այժմեան՝ Ալաւա
և Եաղունտա լեռների ճիշտ մէջ տեղում, Տիկոն գետակի աջ և ձախ
ափերի հետ, համանուն գիւղի արեւմտեան մասում դրուած է Զիրակ
և Արշարունիք զաւառների նախկին տիրապետ՝ Սահակ Կամսարականի՝
մեզանից 13 դար առաջ կանգնած՝ հրաշակեալ մահաոտանը, որ նա-
րահարսի նման՝ զեռ քօղը գլխին, հզարտ բազմել է... բայց ոչ. նա
այժմ նորահարս չէ, այլ բաղդակորոյս մուրացիկ, մի սգաւոր կին է,
որ սե քօղն երեսին՝ ցամաքած ձեռները անհամարձակ պարզած՝ պա-
տահոյ անցորդի ողորմածութիւնն ու զթութիւնն է հայցում... Նա
մի մարմնացած դժբաղդութիւն է, քայքայուած ու լեկրեկուած, մեր-
կացած զարդերից ու պաճուճանքներից, զունից-զուռ չըջող բաղդա-
կորոյս մեծատան նման՝ անհամարձակ, վախկոտ և ամաչկոտ...

Սահակ Կամսարականի փարթամ գանձարանը այլ ես չի՝ մաշ-
ուած նրա վայելքի ու պշրանքի համար. Խոսրովանոյշ բարեպաշտ
Թագունին չի մերձենում չոյել կամ ճօխացնել նրա փառաւորութիւնն
ու փաշթամութիւնը: Այդի կնոջ նման՝ սե ու սուգ հագած՝ նա լաց է
լինում զառնապէս. և նրա խամրած աչքերից զլսրուող աղի ու լեղի
տրտատուքները միախառնուելով բողբոջաւոր առուակի կահակներին՝
բիւր անէծք կարգալով՝ միանում են հարազատ Արաքսին... կիտա-
վայրենի քրդի ու կրօնամոլ թիւրքի բրիչներն ու մուրճերը անյաղ
և անխնայ խոցոտում են նրա սիրտը և իսպառ տապալիւս ճիգը
Թափում. գիշատող անգղիներն ու սեիկ ագուաւները բոյն են զրել նրա
կրծքի մէջ և անկուշա ծծում են կենսական հիւթը...

Գիտէ՞ք թէ ինչպիսի ուշադրաւ, գեղեցիկ ու հիասքանչ, նա և
աղէկաբշ ու սրտաճմիկ դէպքեր ու անցքեր պիտի պատմէ նա իր
ձիգ դարերի անցեալից, եթէ միայն զօրէ նրա լեզուն. բայց նա հա-
մըր է, նա մի անվերժանելի պատմութիւն է, մի չխօսական տիեզր է
կամ, աւելի ճիշտ՝ մի պապանձուած ու հալածուած տուրացիկ...

„Արձապահիկ“
1893 թ. № 98.

U.

[illegible]

Մինչդեռ դժբաղդ ծնողները օրական պարէնի կարօտ, փոքրահասակ քոյրերը և նորարողութիւն եղբայրները մերկ և բոկոսան, այս կամ այն մեծատան սեղանի փշրանքներով հագիւ թէ կարողանում էին պահպանել իրենց թշուառ գոյութիւնը աշխարհիս երեսին, Պապիկը թանկագին շորերով զուգուած, 3-4 ֆունտ ծանրութեամբ արծաթի-ոսկեզօծ կամարը մէջքին, արծաթապատ, գեղեցիկ ծխաքարը բերանում, լիսարկը թեք դրած՝ կառքի մէջ, ոտը՝ սոփ վրայ, գինու շիշն ու բաժակը ձեռին, «աղբէր տղոյ» հետ շրջում էր քաղաքի փողոցներով և հրապարակներով, իրենց քամակից քարշ տալով կառքերի մի ամբողջ կարուան, երգիչների ու նուագածուների խմբեր. առաջինների բարձրաձայն լուռն ու «կեցցէ»-ները խառնուելով զուռնի ծվծվոցի հետ՝ իրենց աններդաշնակութիւնով ականջ էին խլացնում. իսկ յաճախ կրկնուող «հոգու ու հաւատի» սարսափելի հայհոյանքները, որ առատօրէն տեղում էին այս և այն պատուաւոր, պատահական անցորդի գլխին... կարճատև ժամանակից յետոյ, այդ, ինքըստինքեան զսգրալի զուարճութեանը կամ «քէֆին» հետևում է գանահարութիւն, կռիւ և արհեստագործութիւն. ստեղծուում և յաջորդում էին միմեանց անվերջանալի գոտութիւնների ու գաղանթութիւնների պատկերները, մէկը՝ միւսից սրածամիկ, ցնցող, այլանդակ ու արիւնոտ... սակայն Պապիկը՝ պէտք է ասել, որ ստատանայական աջոգութեան հետ՝ ծանր բազուկ և լաւ ոյժ ունէր:

F.

Յուսարեկ ծնողների կարծիքով Պապիկին յետ պահելու այդպիսի կորստարեր և ոչանող սովորութեան մոլար ճանապարհից մի ուրիշ հնար չկար, եթէ ոչ ծխատէր քահանայի, սրտացաւ հոգեւոր հօր առաջարկութեան համաձայն՝ ամուսնացնել նրան գովանի վարքի և բարքի աէր՝ հաղիւ 15 զարուններ ըլորած՝ գեղեցիկ աղջկա հետ:

Պապիկի նման՝ ինչպէս սովորաբար կոչում են՝ «լութի-տղի» համար յաւիտեան կապուելը մէկի հետ թէև օտարոտի և իրկապէս խորթ երեւոյթ էր, բայց նա զիջաւ ծնողաց լաց ու թացին. ամուսնական կեանքը՝ Պապիկի նկատմամբ՝ ոչ թէ նրա համար էր, որ ընտանիքի պատուաւոր հայր լինի, բարի սերունդ առաջացնի մարդկային հասարակութեանը՝ այլ նրա համար, որ շատերի հետ մի ուրիշ կին ևս ունենար, որ կատարած լինի մի քաղաքացիական՝ պարզ և տաշ-րական՝ պարտաւորութիւն...

Ամուսնութիւնից յետոյ Պապիկը դարձեալ նոյն սրիկան մնաց. նա չզգաց ամուսնական լծի ծանրութիւնը և ոչ էլ նրա աչքբան բաղցր վայելքը. նրա վարքը՝ ըստ բարոյականին՝ աւելի խորասուզուեց ապականութեան տղմի մէջ...

9.

Ծանոթ մարդը չէր կաշող հաւատ ընծայել իր տեսածին, սակայն դա ճշմարիտ իրողութիւն էր, որ խորեքայ Գապիկը դեռ ամուսնի կենդանութեան ժամանակ երկիրորդ անգամ ամուսնանում է «քաղաքում» 5 հազար բուրլի օժխով, մի այլ աղջկայ հետ, թէև, փականգծի մէջ տսներ, որ այդ օբիորդն էլ շաքով հանդիպել էր մի քանի փեսացուների... Ըստ Տփլիսեցցի «Իրիք բսան» տարիք ունէլ, փորը փեսացուների... Ըստ Տփլիսեցցի «Իրիք բսան» տարիք ունէլ, փորը ինչ նիհար էր և սե մագերը սպիտակի ստուար խառնուրդով հիւսուած...

—Քաղաքի մէջ չի, ամա, գէթ աղվա, ու փրօ լաւ փող ունի, կօսէ. Դու մըրումը՝ կօսէ, իրիք է տաժի վրայ չինած մեծ-մեծ անիր ունի, կօսէ...—Յուսադրում էին հարսնացուին շատ «չար ու բարիի» հանդիպած՝ փորձառու պառաւնիկը:

Աստուածաշին տաճարում նրանք երգուեցին հաւատարիմ և հնազանդ լինել միմեանց, մի սիրա, մի հոգի և մի մարմին դառնալ, բայց մշանջնեական անխորտակելի կապը, որով՝ իբր թէ՛ կաշկանդուած էին զայդ ամբոնները, հաստատուն կամ երկարատև չեղաւ. մի-երկու ամսից յետոյ, հազարաւոր ռուբլիները իր զրպանում ծրարած՝ մեր երիտասարդ Պապիկը ռանահարելով ուխտ և երգում, անհետ-դաւ «քաղերմէն»:

†

Ընդունակ լինելով օգուտ քաղել պատահ գէպքից՝ Պատկիւր հարուստ
գլխաւոր, կոկիկ և վայելուչ տաւրաղի մէջ երեսցաւ թիւրքական ճոխ
և փարթամ մայրաքաղաքի՝ Կ. Պոլսի՝ ընդարձակ հրապարակներում.
չըջեց բոլոր արուարձանները և վերջ ի վերջոյ զետեղուեց Պէշկի-Թաշի
հիւրատանիւրից մէկում, ուր ապրում էր նա մեծ մարդիկ վայել չքե-
ղութեամբ...

Այդ անդ, միջին դաստակարգի շրջանում, պատուաւոր ընդունելութիւն գտնելով՝ անստարակոյտ շատ ծնողներին աչքեր անբաժան էին նրանից. և, Պապիկին համար, այդ միտիթարական երեոյթը երկարատե չեղաւ, որովհետե յաջողեցաւ նշան աւուսնանալ մի գեղատեսիլ, շողի ու շաղի նման, մանկահասակ օրիսրդի հետ, որը հարուստ էր՝ գովանի վաբբով ու ծանրակշիւ օթիտով: Զուտով հանգամանքները կերպարանափոխուեցին, լուծուեցաւ Պապիկին խաբէութեան թալիսման և նա երեալ վաղեմի բիւզանդական քաղաքումն էլ իր բնական գոյնով... Այդ ինքըստինքեան տղեկ և անհաճոյ երեոյթը հարկադրեց նրան մի վայրկեան առաջ թողնելով երբորդ աւուսնին՝ հեռանալ մի ուրիշ անծանօթ երկիր:

Փոքրիկ, գաւառական բաղարներից մինում, աւազակութեան և ուրիշ եղեռնագործութիւնների համար ձերբակալուեցաւ նա. ապականուած միջնորդարի, մութ և խաւար բանդի ղեկաններում Պապիկը տարիներով ապաշխարեց և աքնեցաւ. և այդ ծանր վիճակը դուցէ անվերջանալի լինէր.— Տաճկական անտիրա և գաղահալածարայ պաշտօնեաների ճիրաններից ազատուելու մի այլ հնար չկար, եթէ ոչ թըլ-պատութեամբ բաւէր իր յանցանքը և ամուսնանալ ուղղափառ թրքուհու հետ:

Իսլամականութեան մէջ մեր Պապիկը կամ Օսման-էֆէնդին— կատարեալ փառք և պատիւ էր վայելում. նա ընդունուած էր գրեթէ առանց բացառութեան՝ ժողովրդի բոլոր խաւերում. նրան մեծարում և յարգում էր տեղական գալմազամը, մօլլաների խումբն ու կալուածատէր բէկը... և այդ բոլորը նրա համար, որ նա ջերմեւանդ մահմետական էր, որ հայութեանը գաւաճան էր և ատոզ, որ Քրիստոնէական հաւատին՝ անհաշտ թշնամի էր... Սակայն այդ դրութիւնն էլ երկարատեւ չեղաւ. ժամանակի հետ հանգամանքներն էլ փոփոխուեցին և գինեմուրութիւնը, որ Մուհամմէտի օրէնքով խտաւ արգելում էր հաւատացեալներին, գլուխը նրան անպատուութեան, հալածանքի և պատժապարտութեան գիրք: Օսման-էֆէնդին տնիծելով իր ճակատագիրը, որոշեց խոյս տալ մի ուրիշ երկիր—գէպի իր հայրենի բաղարը...

Ե.

Պապիկի հայրենական տանից և իրեն սիրող ամուսնի գրկից բաժանուելուց յետոյ, բաւական ձիգ տարիներ էին անցել. նրա վաղաթառամ ծնողները վաղուց արդէն մտել էին մայր-հորի ծոց. իսկ խեղճ կինը իր միակ գաւակի հետ, բազուկների արդար աշխատանքով շարունակում էր պահպանել իր կոչումը, պատիւն ու խղճուկ գոյութիւնը տառապիտ աշխարհի երեսին...

Կրօնափոխ և անտիրա հայը մօտենալով իր հայրենի երկրին, մտածեց մի անգամ ևս ամուսնանալ, մի անգամ էլ թարմանալ և իր պարանոցը ձկնի աշխարհի բաղցրութեան, վարդեղէն լծի տակ... և ահա անմեղ շինականի մատաղահաս աղջիկը բուռն սիրով և հոգեղմայլութեամբ գրկախառնում էր նրան...

Պապիկի հինգերորդ օրինաւոր ամուսնութիւնից շատ ժամանակ չէր անցել, որ նրա կատարած բոլոր եղեռնագործութիւնները յայտնուեցան աշխարհին. վերջին պսակի խորհրդակատար քահանան խիստ պտտժուեց հոգեւոր իշխանութեան ձեռքով. իսկ Պապիկը ենթարկուեցաւ միմիայն եկեղեցական բանադրանքի. այդ բանը սաստիկ շարժեց

նրա զայրոյթը և նա՝ մ'ը հնարադէտ և ճարպիկ սրիկան աճապարեց օգուտ քաղել յարմարաւոր դէպքից, մարդոքների «արկղից» մի կլորիկ գումար ստանալով և փոքր ի շատէ ապահովելով իր կացութիւնը ըստ նիւթականին, մտաւ բողոքական եղբայրների գրօշակի ներքե:

*
* *

Այժմ դուք ատենում էք նրան «ֆարմասօն» անունով մկրտուած՝ այս և այն գիւղի անկիւնում, պարզամիտ և անփորձ հայ-լուսաւորչական շինականների շրջանում, յաճախ՝ անհովիւ փարախի մէջ, Աւետարանի փրկարար լոյսը տարածելիս...

ՀԱՃԻՒԱՅՈՒՆ

Ա.

2մեռ էր. օգի սառնութիւնն ու աննկարագրելի ցրտաշունչ քամին անհնարին էին դարձնում երթեկելութիւնը. դրսում սառնամանիքը չափում էր 23-25 աստիճան. յիշալի զարմացքս մեծ եղաւ, երբ այդ անհնարին պահուն ներս խուժեցին իմ ընակարանը, աղքատիկ ցնցոտիներ մէջ, հազիւ իրենց մեկութիւնը ծածկած՝ բոկոտն ու գլխաբաց մի խումբ երկսեռի մանուկներ իրենց մոռելատիպ ծնող-մօր հետ միասին. նրանք եթէ ոչ իսպառ սառած՝ աչիքան էլ հեռու չէին ցրտահար լինելուց. կապտած մարմնով, դալուկ ու ցամաքած դէմքով... զարմացքս կրկնապատկուեց, գալարուեցին աղիքներս, սիրտս լցուեց անասելի դառնութիւնով, երբ վերահաս եղայ և շօշափեցի տուրաբախտ կնոջ ողորմելի դրութեան էական շարժումները. նա էլ խճճուել ու բռնուել էր տխրահռչակ՝ Հաջի-Խաջօյի, հայկական այդ անսիրտ Ջաքի-փաշայի սպանող ցանցում. և այդ խորհրդաւոր ծուղակը՝ բարեպաշտ մուղսու ձեռքով լարուած՝ անհամեմատ վտանգաւոր և մահացու է, քան թիւրք զապտիայի կամ կիսավայրենի Հա-միդիէի գազանական անգթութիւնները. արեւարբու հրօսակի տէգն ու մահաշունչ աշտէն... և որից, պէտք է փակագծի մէջ ասենք, որ յաճախ վրիպում է օրէնքի արդար զայրոյթը.— վաշխառուները ամե-նապէս հալածուեցին խստութեամբ, իսկ մեր Հաճին... մեր Հաճին իսպառ անխոցելի է իր արծաթի թումբերի ներքեւ, մանաւանդ որ հասարակաց կարծիքն ու դատաստանը՝ մեղանում՝ կոյժ ընթ է և անգոյն, կոյժ սառը՝ ինչպէս օտարականի մոռացուած գերեզման...

Բ.

Երիտասարդ կինը, որ իր վեց մատաղահաս սրբիկների հետ միասին մուտ գործեց մեզ մօտ՝ մի պատու սև հացի զին խնդրելու, որ մնացել էր այս օր դռնից՝ դուռ, մուրացիկ վիճակի մէջ, մի շնորհալի ու հուշակաւոր արհեստաւորի կին էր. նրա ամուսին վարպետ-Սաքոն՝ ինչպէս լսեցի՝ վաղուց չէ, որ խելագարուել և վախճանել էր

«վերջին գրկանքից» անմիջապէս յետոյ: Հռչակաւոր աստղիներ որովհետեւ նա յայտնի էր մեր գաւառական բաղադրում որպէս բարեխիղճ, աշխատասէր և ընդունակ կամ հանձարաւոր վարպետ, որպէս աղնիւ և վերին աստիճան ուղղամիտ մարդ և անտարակոյս այդ հազուադիւս շիտակութիւնն ու ազնուամտութիւնը նրա համար պատրաստեցին կորստեան ու անկման տխուր գուրը... մեր ճարպիկ հաճին ընդունակ էր սղտոր ջրում ձուկ որսարու. նա անհանգիստ պատում է պարզամիտների շուրջը, իրաւէս բոցերի սրահար նախշուն թիթեռնիկը խաբոյկի շրջակայքում, այն նշանաւոր տարբերութեամբ միայն, որ վերջինս այրում է, երբ սքանչելի հոգեզմայլութեամբ մերձենում է գրկախառնելու իր շոյած ու փայփայած՝ հրեղէն լիզուներին. մինչդեռ հաճի-Խաչօյի տարազն ու քարացած ներքինը միանգամայն դուրկ են այրուելու ընդունակութիւնից. նրան թերեւ լավէ մշտնջենական գեհեանը, երբ արդարութեան կշիռ ու վերջին դատաստանը լինի...

Վարպետ-Սարգիսն եւ անձամբ ճանաչում էլ և յարգում. նա իր ճակատի արդար քրտինքով կաղնի էր մի համեստ զրամագլուխ, որ սակայն նախանձիկ էր շատերի և, նոյն իսկ, իր բարեկամների ու արհեստակիցների համար. բայց, առհասարակ հարստահարուած-թոյլերի դառնաշարժար քրտանց արդիւնքը պէտք է որոնել անօրոտ հաճիների զրամարկղներում... Երբ թէ ինչպէս լուսաբանեց Սարգիս անանկ այրին իր ամուսնի կորստեան և նիւթական քայքայման իրական պատկերը:

— Զորովում են տարիները, այն շարարաստիկ օրից, որ մեր ինչքերը, տունն ու տեղը անցան՝ խղճից ու զգացմունքից իսպառ դուրկ՝ հաճի-Խաչօ Սվաթեհանի ձեռ և իմ վիճակը, այս վեց որրիկներով հանդերձ՝ օր ըստ օրէ աւելի վատթարանում և ասեմ իսպառ անտանելի է դառնում... հաճի-Խաչօն, օհ, Տէր Աստուած, և սրբան վատ է ազդում այդ գարշելի անունը իմ նեարգերի, իմ փշրուած սրտի վրայ. դա մի ճիւղ է, մարմնացած հրէշ, որ բորենու աղահութեամբ ծծում է մարդկութեան արիւնը...—նա հեկեկաց և յուսահատ հոգու լսրբութեամբ հրդեհը կամեցաւ մարել աղի ու լեղի արտասուքների կաթիլներով.

— Զարունակիր, շարունակիր.— մընջացի ես:

— Գառն, բայց հայտ աշխատանքով ու աւելի քան չափաւոր կենցաղավարութեամբ՝ մենք գանձել էինք մի համեստ գումար. ամուսինս ցանկացաւ մեր սեպհական յարկն ունենալ իր հայրենական գետնի վրայ, ուր որ իր ծնուած տեղի աննշան բեկորներն էին մնացել: Աստուծոյ անունով ձեռնամուխ եղաւ աշխատութեան, բայց Տիրոջ աջողութիւնը ասեմ վաշխառուների և հարստահարողների համար է

միայն... որմնադիրները հսկայական պատերը կանգնեցրին. իսկ ինքը՝ որպէս հիւսն՝ իր ջանասէր աշակերտներով հանդերձ՝ ամբողջ ամիսներ արիւն քրտինք մտած՝ չարչարուեց փայտեղէն շինութեան վերայ: Գեղեցիկ էր շէնքի մակարդակը և իսկապէս յարմարաւոր բարձրաստիճան ընտանիքի բնակութեան համար. 10-12 աշքերից բաղկացած, սքանչելի էր մանաւանդ արեւելեան ճակատը, թուխ և կարմիր քարից ընտիր ճարտարապետութիւնով, մանրանկար քանդակներով ու մանուածքներով զարգարուած, սակայն կարեւոր է նկատել, որ դժբախտութիւնն էլ հէնց այդ արտաքին վայելչութեան ու գեղեցկութեան մէջն էր, անհ թէ ինչու. մի անգամ, դիմամբ թէ պատահմամբ, մեր տան առջևից անց կենալիս՝ հաճին հիանում է շինութեան գեղեցկութիւնով՝ «վարպետ Սարգ, — ասում է նա իմ ամուսնին — բարձր վայելես, շնորհաւոր և բախտաւոր բնակարան լինի. (սր սակայն սեւ բնակարան դարձաւ, շնորհաւոր միսիայն հաճաւ համար), միթէ կարողացել էիր մատների աշխատանքով այդքան դրամ գանձել...» Այո, նա իրաւունք ունէր դարմանալու, որովհետեւ իր անձնական փորձը ապացուցել էր, որ դրամ հաւաքելու, հարստութիւն դիզելու համար կարեւոր է զրկել և կեղեքել, թոյլերի արիւնն ու քրտինքը ծծել. պէտք է թթացնել, վաճառել և՛ խիղճը և՛ ամենայն սրբութիւն... »

Ո՛չ, — պատասխանում է ամուսինս — կամեցայ մի համեստ շինութիւն անել, որովհետեւ բաւական սահմանափակ էր և նիւթական միջոցս, բայց զիջանելով վարպետների խորհրդին և օր-աւուր մի բան աւելացնելով՝ շինութիւնը իր նախագծից անհամեմատ շեղուեցաւ. այժմ մնում է ինձ ձեռ մեկնել ուրիշին՝ գործը վերջաւորելու համար՝ փոխարինարար օժանդակութիւն խնդրելու...

— Ե՛հ, հոգ մի անիլ այդ մասին. ես պատրաստ եմ օգնել քեզ, որքան և կամենաս, խնդրեմ ամենայն վստահութեամբ դիմես ինձ. իմ տոկոսների քանակը աննշան է և բարեխիղճ. իսկ քեզ նման պատուական և աղնիւ արհեստաւորին, ես, անտարակոյս, զիջող և կամեցող կ'լինիմ:

Զատ չանցաւ, որ Սարգին համաձայնեց սկզբում՝ 30 և վերջում՝ 50 տոկոս վճարել հաճուն, այնուհետեւ 100 ը. զրամագլուխը ո՛չ միայն աճեց, այլև վճարուած գումարներն էլ մեր շարարատիտ մուրհակներում՝ «ի հաշիւ» չգրուեցին. միամիտ և անփորձ էր Սարգն, ինչպէս տասնամեայ պատանի. նա անպայման հաւատում էր մարդկանց չողոքորդութիւններին ու չաղփաղփանքին. — հաճին վստ մարդ է, վաշխառն է, բայց վաճառականը՝ սրկիւյ չէ. մարդը՝ գաղան չէ. միթէ 30-50 տոկոս բարդիւով զրամագլխին կարճ է վճարածս դրամներն էլ ուրանալ. — «յաճախ կրկնում էր նա, երբ 30-40 բուրլիներով

հատուցանելիս՝ խնդրում էր Հաճուն նշանակել այդ վճարը մուրհակի մէջ, իր պարտքի հաշւում: 'Ի դէպ' ես երբէք չեմ մոռանալ այն, որ մի անգամ անդգուշութիւն ունեցայ դուրս գալ յորա առաջ, համբարել կործանող ձեռք և թախանձել՝ բաւական համարելով տարիներ ընթացքում իր ստացածը՝ ազատել մեզ անհնարին գերութիւնից.— Հաճի-աղա—ստացի ես—կորդեցիր ամուսնիս ձեռք տարիների հալալ աշխատութեան արդիւնքը, յափշտակեցիր և իմ ոսկեղէն ու արծաթեղէն զարդարանքները և այդ բոլորը միթէ չեն համապատասխանում քո ակնկալած տոկոսիքին ու վաշխին...—Հանգիստ կաց, դուստրս, սիրալիք կերպով պատասխանեց ինձ Հաճին, պակասում է մէայն 25 ր. չափ, ես կ'վերադարձնեմ ձեզ ձեր բոլոր պարտամուրհակները, այս էլ ասեմ, որ իմ 100 ընդլին չինականների վրայ բաժանելով՝ ես պիտի ստանայի անհամեմատ շատ, բան ձեր 4-5 հարիւրը. բացի 100-ին՝ 50 տոկոսից՝ գերդացին ուրախութեամբ տալիս է և՛ իւր, և՛ պանիր, և՛ ալիւր, և՛ մսացու... բայց ինչո՞ւ էք տարակուսում. ինչ արժէք կարող է ունենալ ինձ մօտ ձեր արդէն վճարած մուրհակը և միթէ ես քրիստոնեայ չեմ. Աստուած և խիղճ չունիմ, հ'ը, չէ՞ որ ես էլ ձեզ նման մանրիկ դաւակների հայր եմ. միթէ կ'ցանկայի այդ մատաղատի մանուկների բերանից խել մի պատառ հացը... չէ՛, ձեր աւելորդ կռակը թող հարամ և «չան միս» լինի ինձ համար, մը իս ու մս մար լինի իմ հոգուն հետեւալ աշխարհում...

Եւ յիրաւի Հաճին ջերմեռանդ քրիստոնեայ էր. ես յաճախ ասանում էի նրան «եօթը-վէրբի» խորանում, Տիրամօր հրաշագործ պատկերի առաջ ծնկաչաք և բազկատարած, դիտում էի թէ ինչպէս արտասուքի խոշոր կաթիլները ակոսում էին նրա մեկամաղձիկ, ցամաքած երեսը. թէ ինչպէս արտացոլում էր նրա դէմքի վրայ ճմարիտ գոջման և ապաշխարանքի զգացումը. իւրաքանչիւր շաբաթ և տօն օրերին նոյն ճակատագրական սե, իւզոտ փողպատը վզին, ձենճոտ վերարկուի մէջ փաթաթուած՝ հինօրեայ ամպհովանին ձեռին՝ ճգնաւորի անմեղ քայլերով և հեղ ու խոնարհ հայացքով, Սաղմոսից ու Նաբեկից աղօթքներ մըմնջալով՝ եկեղեցի էր յաճախում. ամեն անգամ մոմեր ու կերտներ էր վառում սեղանի ու պատկերների առաջ. ոչ թէ երկրպագում, այլ լզում էր յատակի քարերն ու փսիաթները. իսկ երբ հոգով վերացած երջանիկների աշխարհը՝ նա դուրս էր գալիս մեղքերի քաւարանից, ասեա հրեշտակային անմեղութիւն դարձած՝ կարեկցաբար մօտենում էր տնանկներին ու աղքատներին, հարց ու փորձ էր անում, հետաքրքրւում նրանցից իւրաքանչիւրի նիստ ու կացով. միթէ արւում, յուսադրւում և կռակներ բաշխում... և այդպէս Հաճի-աղան իմ աչքում ասելի բան բարեպաշտ և բարեսիրտ էր երևում, բայց

դարմանում էի միայն թէ ինչո՞ւ նոյնը չէր վկայում ոչ որ օտարներից կամ նրան մօտիկ ծանօթ դէմքերից. ընդհակառակն՝ շատերը աննպաստ և չար էին խօսում նրա մասին. ասում էին թէ մի շարք մարդկանց կեղեքել, հարստահարել ու մշանջնեական կորստեան պատճառ է դարձել. և իրօք, այսօր առնուադր՝ 20 հատ առանձին տներ ունի անդթութեամբ յափշտակած և իւրացրած, հետեւաբար և նոյնքան ընտանիքներ թշուառութեան ու կորստի մատնած... հերթը այժմ մերն էր. իր բարեպաշտական ճառից լրիս մի ամիս յետոյ՝ ապշութեամբ ստացանք դատարարի ծանուցագիրը, որով Սարոն կոչւում էր Հաճու 800 ր. պահանջին բաւարարութիւն տալու: Այդ անակնկալ հարուածը մ'անդամայն անտանելի եղաւ մեզ համար. երկշոտ ամուսինս խելացնորի նման դիմում է պատահողին, պատմում եղելութիւնը և իւրաքանչիւր ձեռնհաս համարուող անձի աջակցութիւնը հայցում. չզլացաւ նաև անոիրա Հաճու սղորմածութեանը դիմել, փարել նրա օտները, փորձելով փափկացնել նրա ոսկորացած իրիզը... որ սակայն մնաց իսպառ անողոր. նա ուրացել էր և՛ ճմարտութիւնը և՛ եղելութիւնը, իր Քրիստոնէական երդումն ու խոստումը՝ ինչպէս որ Յուդան իր Տիրոջն ու Մ'եծ-վարդապետին. իսկ դատաստանի առջև խօսում էին միմիայն փաստերը... Հաճին՝ սոէպ նորոգելով պարտամուրհակը՝ չէր վերադարձրել հինը, մինչդեռ վճարուած դրամների նկատմամբ մեր ձեռքում ոչ մի սպացոյց չկար: Ազնուութեան տարադի մէջ պարզամիտներին կեղեքող փաստաբանն էլ մեծամեծ խոստումներով շահեց մեր սիրտը—չահագործեց դէպի ինքը տածած մեր յոյսն ու հաւատարմութիւնը—և միանալով մեր հակառակորդի կամ աւելի ճիշտ՝ անդգայ ոսոխի հետ՝ կրկնակի քայքայեց մեր նիւթական վիճակը և ընտանեացս կորստեան վիճ պատրաստեց...

Տարաբաղդ այլ ինչ ևս չկարողացաւ շարունակել իր համառօտ, բայց սրտաշարժ պատմութիւնը. նա հեկեկաց և լաց եղաւ դառնապէս. նրան ձայնակեցին իր մանրիկ շարաբախտ որբիկները, որոնցից մեծերը լուեկայն սրբում էին իրենց լեղի արտասուքը և անվստահ հեծկլտում. իսկ աւելի փոքրիկները փարելով սիրող մօր ծնկները՝ կարծես ճիզն էին թափում բաժանել նրա հոգեկան դառն թախիծները. թերևս նրանց յիշողութեան մէջ կենդանի էր՝ «անուշիկ հայրիկ» թանկագին պատկերը. դարչելի Հաճու ցամաքած ուրուականը, երբ նա դատաստանական վերակացուի առաջն ընկած՝ օրրանում էր իրենց նորաչէն բնակարանին, երբ գորգուռում և կատաղի սպառնալիքներ էր տեղացնում յուսահատ զրկուածի գլխին...

Գ.

Վարպետ Սարգոն անկարող լինելով տաճել հաճի-խաչօյի հաս-
ցրած բարոյական ու նիւթական հարուածն ու անգութ հալածանքը՝
խելագարուեցաւ: Մի քանի ամիսներ նա անխորհուրդ թափառում էր
քաղաքի փողոցներում և մասներով իր պարտքերի հաշին էր անում,
իսկ երբ «հաճում» անունն էին տալիս, նա այնպէս հալածւում էր ու
խուսափում, ինչպէս որ՝ ըստ ծեր կանանց՝ չար-սատանան Յիսուս-
Քրիստոսի անունը լսելիս...

Ի՞նչ տարակոյտ, որ լսելով Սարգոյի մահը՝ հաճին անսահման
հրճուանք և ուրախութիւն զգաց, մի անուն ևս աւելացաւ նրա ս երի-
այի թւում...

Զրկուած այրին, ինչպէս տեսանք, իր անպաշտպան սրբիկներով,
այսօր էլ թափառում է մեր շուրջը և արտասուք աչքերին մի պատառ
սև հացի զին խնդրում. իսկ հաճի-խաչօն՝ հանգիստ խղճով ու սրտով
տակաւին շարունակում է իր սովորական առետուրը՝ հրէական «գե-
ն ֆալ»:

ԲԱՐԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀ...

(Իրական անցք)

Ա.

— Խոջն Օհանջան, քո բախտի լուսապայծառ աստղը կարծես
սկսել է թեքուել ու նսեմանալ... Էհ, լեզուս չի զօրում, որ ասեմ,
քեզ համար պատրաստում է կորստեան ծուղակը... չտալիր, բարե-
կամ, մի վայրկեան սուաջ թողնել այս երկիրը, ուր միմիայն արին է
հոտում, իշխում է խարաղանն ու բռնութիւնը և ունեւոր հայր ան-
պայման շրջապատում է բիրաւսր թշնամիներով:— Խորին ցաւակ-
ցութեամբ ասաց իր հազուագիւտ բարեսրտութեան ու առաքինու-
թեան համար բոլորից էլ սիրուած ու յարգուած՝ թիւրք վաճառ-
կանը իր աւետարական տան ընկերին:

Այդ դէպքը տեղի ունեցաւ 1817 թուականի ամռանը:

— Էհ, ինչ արած, երբ հայ անուան հետ միշտ կապուած է
զժբաղղ ապագան - արինն ու արտասուքը—արհաւիրքը, վիշտը, հա-
լածանքը ասես մեր սառէրի նման՝ հեռուում է մեզ, թէ աղքատիկ
խուզի մէջ և թէ փառաշէն տպարանքում: Դժբաղղ ենք մենք և այդ
ճակատագրական դժբաղղութեամբ էլ պիտի մեռնենք. — թախծալի
սրտով արտայայտեց երկաստարդ Օհանջանը, որ այդ պահուն ներ-
կայացնում էր մի տեսակ մարմնացած յուսահատութիւն:

— Մի սխալիր, դատիկս, դու հնարաւորութիւն ունիս աղատուե-
լու մըրկածուփ փութորկից, եթէ իհարկէ աշխատիս ժամավաճառ
չ'լինիլ. վայրկեան առաջ զիմիս դէպի փրկութեան նաւահանգիստը...
և այդ դժուար բան չէ: Քո անբաւ հարստութիւնը, Խոջն-Օհանջան,
ընտան է, որ չէր կարող վրիպել «Եէնիշէրիների» այնքան նուրբ
հոտառութիւնից և սուր տեսութիւնից. օ, օ, նրանք գայլի աչքեր
ունին, շան հոտառիւիք. գիտեն ամեն բան և անդադրում սաւառնում
են, ուր որ համեղ պատառ կայ կլանելու... փտանգը անխուսափելի է,
եթէ չհոգատ անյապաղ հեռանալու Կարնի արիւնեաներէ պարխպնե-
րից:— Այդ խօսքերը, որ տողորում էին բարեկամական մաքուր հո-

դու անկեղծութեամբ, բաւական դժուարութեամբ դուրս թուան կարճահասակ ծերունու մաշուած կրծքից. այդ բառերն արտասանելիս՝ դողում էին նրա մոյգ-կապտագոյն շրթունքները. մազադաթի երեսը փոփոխակի կերպով կարմրում ու սևանում, արեան ու կապարի գոյն էր ստանում:

— Բարբ, բայց ի՞նչպէս իմ ձեռքով քայքայեմ հայրենի օջախս, զրկուեմ սեպհական տուն ու տեղից. վաճառականական յաջող գործերից, այս և այն մարդի վրայ ունեցածս մեծաբանակ դրամներից, մի խօսքով ի՞նչպէս կարողանամ խզել ընկերական ու առևտրական կապերս. որոց յանձնեմ ծնողներիս ու հարազատներիս ոչնչով փոխարինելի չիրիմները:

— Մի՛ թէ ես ցանկանում եմ ջլատել իմ առևտրական տան ոյժերը, մի՛ թէ մարդս կարող է իր սեպհական աչքերի կուրութիւնը խնդրել: Օհանջան, դու իմ աչքերի լոյսն ես, իմ սրտի և հոգու անբաժան մտերիմը. բո անխոնջ աշխատութեան ու քրտնքի արդիւնքն է ահա այն մեծ անունն ու փարթամ կարողութիւնը, որ այսօր վայելում է հաճի-Մուստաֆա-էֆէնդու ընտանիքը. բայց ես կամենում եմ մի որոշ ժամանակ զրկուել աշխատութիւնից էլ, երջանկութիւնից էլ. իմ իղձն է զոյգ աչքերով կոյր նստել, մինչև կանցնի փոթորիկն ու ամեն ինչ տապալող ոգին... զրկուի՞ր ուրեմն դու էլ նիւթական կարողութիւնից. աշխատի՞ր միայն փրկել բո և մատաղ զաւակներին կեանքը, որ անտարակոյս ամենից թանկագին և ոչնչով փոխարինելի է քեզ համար: — Իւրաքանչիւր բառ առանձին շեշտով աւելացրեց ծերունի էֆէնդին:

— Լսում եմ, հաճի-աղա, հնազանդում եմ, բայց ո՞ր դիտմ. ո՞ր գաղթեմ...

— Երդնկա, զաւակս, ես այդ վաղուց մտածել եմ:

«Երդնկա» այդ անունը մի անգամ պատեցաւ Օհանջանի բաղմահող գլխում և նա, ասես խելացնորի նման, սկսեց մեծաքայլ երթեկեկ վաճառատան երկարութեամբ: Նրա դէմքը վայելուչ էր. բարակ իրանով, որ սեղմուած էր Պարսկաստանի ամենանուրբ և թանկագին շալի մի բանի փաթոթների տակ, որի ծալքերում, առջևի կողմից՝ խրուած էր արծաթի՝ ձուածն ժամացոյցն ու «տապան» պողպատից կռած թանկագին դաշոյնը, ոսկեծոյլ պատեանով, փղոսկրեայ կոթով և լալ ու յակինթ ափսեղով նախշուած: Բարձրահասակ էր նա, լայն երեսով, մոյգ-շագանակագոյն աչքերով ու թուխ ընչացքով, միշտ հաճելի ժպտն երեսին, հեղահամբոյր և քաղցրաբարոյ:

— Դադի՛ր, հաճի-աղա, էլ հարամուեց ինձ համար հայրենի երկրի օդն ու ջուրը, նիսան ու կացը... մնա՛ս բարե... — Արտաբերեց

նա և արտասուրի ջինջ և խոշոր կաթիլներով թրջեց իր առնական դէմքը:

Բ.

— Պատրաստուի՛ր, սիրելի Գայիանէ, պէտք է վաղն և եթ մեր բոլոր շարժական կայքերը, որոնք փոքր ի շատէ արժէք ունին և հարկաւոր կ'լինին մեզ նոր հայրենիքում, ճանապարհներ դէպի Երզնկա. նա արդէն վարձել եմ ջորիները, նրանք դուրս կգան առաւօտեան շատ վաղ՝ դեռ արշալոյսը չբացուած: — Դրկախառնելով նորասի կնոջը, տարօրինակ թախծութեամբ՝ գուժեց Օհանջանը:

Մանկամարդ տիկնոջ ամբողջ մարմնով անցաւ մի քստմենի սարսուռ. նա ցնցուեց և դողաց:

— Ինչո՞ւ համար. ի՞նչ կայ արդեօք... — խեղդուկ ձայնով հաղիւ կարողացաւ արտասանել Գայիանէն, որին՝ ծանօթ էր հայ դրամատիրոջ ապագան և ընդհանրապէս շրջապատող պայմանները. անշուշտ այդ բանը շատ անգամ լսել էր, այդ տխուր երեոյթը յաճախ կրկնուել էր այս և այն բարեկամի ու ծանօթ բրիտանէի հետ...

Հա՛տ բաներ կան, որ առ այժմ հարկաւոր չէ պարզել, հոգիս, դու պիտի լսես այդ բոլորը իր ժամանակին, միայն շտապի՛ր մի վայրկեան առաջ կադմ և պատրաստ լինել. վաղը դուրս կ'գնայ մեր իրեղէնների կարաւանը, իսկ երկու օրից յետոյ կուղեորինք և ինքներս:

Դուռնաթափ կնոջ սիրտը լցուեցաւ անասելի թախծութեամբ, դոյզ օփերի մէջ ծածկեց սիրունիկ դէմքը և սկսեց հեկեկալ և դառնապէս արտասուել: Նկատելով այդ սրտաշարժ տեսարանը՝ փոքրիկ նաւախն ու հռիփսիմէն, որոնցից առաջինը՝ 7 և երկրորդը՝ 4 տարեկան կայտառ և սիրուն մանկիկներ էին. ասես անուշահոտ վարդի մի զոյգ կոկոններ, փարելով մօր ծնկներին՝ իրենք էլ սկսեցին արտասուել. տխուր հեծկտանքը արթնացրեց անուշ ընկի փոքրիկ հաճիպապին, որ օրօրոցի կապանքների միջից՝ ահագին ճիշ ու աղմուկ բարձրացրեց. նա էլ լաց եղաւ, թերևս ընդդմամբ հետեւելով իր հարազատների օրինակին — վիշտն ու կսկիծը ընդհանուր էր...

Հետեւեալ առաւօտեան, դեռ չէր հնչել եկեղեցու փայտեղէն կոչնակը, դեռ նոր էր պարզուում արեւը ծիրանագոյն հաճելի լուսաւորութեամբ, երբ Գարինից դէպի Երզնկա տանող ճանապարհը բռնուած էր քառասնի չափ բեռնակիր ջորիների կարաւանով. նրանք փոխադրում էին Օհանջանի տան կահկարասիքը, ընտիր գորգերն ու պղնձի տնօթները իր ապագայ բնակութեան տեղին, իր նոր հայրենիքը:

Այն օրից անցան երկու տխուր գիշերներ հս. երբորդ գիշերն էր. ամեն բան պատրաստուած էր Օհանջանի և իր ընտանիքի փոխադրութեան համար գէպի Երզնկա: Այդ երեսօթը հնարաւորութեան չափ՝ գաղտնի էր պահուած և համարեա ոչ ոք չ'գիտէր նրանց ուղևորութեան կամ փախստեան արամադրութիւնը. նոյն իսկ իրենց մերձաւորների տեսութիւնից վրիպում էր թէի նշալիսի տենդային եռանդով Օհանջանը կարճում էր իր վաճառականական հաշիւները Կարինում. թէ նա ամեն բան յանձնում էր իր այլակրօն, սակայն անպայման հաւատարիմ ու վստահիլի ընկերոջը...

—Մենք դուրս կգանք դեռ լոյսը չ'բացուած, կ'շտապենք միութեան մէջ անց կենալ «Գիրքօղլու» դուռը. այդ ուղին՝ բնակչութեան նկատմամբ՝ բաւական դատարկ է և անշուշտ կարող է աննկատելի անել մեր փախուստը. — հոգեկան ծանր հառաշանքի հետ արտաբերեց երիտասարդ Օհանջանը, իր ափերի մէջ ս' դնելով սիրելի կնոջ մոմեղէն ձեռք:

—Յոյս ունեւ ուրեմն, որ այնուհետեւ ճանապարհը մինչև Երզնկա անվտանգ կ'լինի. — հարցրեց Գայիանէն:

—Ինձ դժուար է միայն աղատուել Կարնոյ անսիրտ «Ենիշէրիների» ճանկերից. այնուհետեւ վտանգը խոստում հեռացած կ'լինի մեզանից. — մի տեսակ ծանրութեամբ շարայարեց Օհանջանը, ապա սկսեց հաշուել և իր կաշիղէն գոտու և հանդերձի ծախքերում ամփոփել զեղնագոյն ոսկու փայլիւնը շեղջը:

—Ո՞րքան կարողութիւն ունինք մենք. — Կարծես մանկական միամտութիւնով հարցրեց Գայիանէն:

—Հպատակի կամ ոտը ուկի համար — ահագին, իսլամի աչքը ծակող՝ մի խոշոր կարողութիւն. — երեք հազար քիսայ*» որի կէս մասը հս պիտի ստանամ իմ թուրը ընկերոջ փոխանակազրով՝ Երզնկայում, մի մասը թողում եմ այստեղ՝ զանազան վստահիլի մարդկանց վրայ. իսկ մնացածը՝ վեր կառնենք մեզ հետ... — հաճելի ժպիտն երեսին՝ կարծես ծաղրելով կնոջ միամտութեանը, պատասխանեց երիտասարդ ամուսինը:

Կէս գիշեր էր, մոյգ-կապտագոյն երկնակամարը ցօղում էր անթիւ ու անհամար շողակնի նման փայլիլող աստղերով ու ասուպ-

*) Մահօթ. Քւրքանիւր քիսան կշռում է՝ 500 պիաստր (զուռուշ). իսկ ուսուց աշտման փողով՝ 40 բուրլէ:

ներով: Հայկական վաղեմի մայրաքաղաքը (Կարինը) մրափում էր խոր և հանգիստ քնի մէջ. նա լուռ էր՝ ինչպէս մոռացուած գերեզման... և ահա այդ խորհրդաւոր պահուն նրա խաղաղութիւնը յուզում կամ վրդովում էին մի խումբ գիշերաշրջիկների ստնաձայներ, որոնք թախծալի մթութեան մէջ՝ անցնելով խորդ ու բորդ փողոցները՝ կանգ առին հայոց-թաղում, մի երկյարկանի պառչամաւոր շինութեան առաջ և ուժգին բաղիւնցին դուռը:

—Նրանք են. ճհ, նրանք են: — Սրտապատառ բացականչեց տանաէր՝ Օհանջանը:

—Նրանք են... — գրեթէ շնչառաւ ընկնելով ամուսնի գիրկը՝ կրկնեց Գայիանէն: Աւետիքն ու հուփսիմէն, որ ցարդ արթուն էին և ուրախ-ուրախ վազվզում, սարսափահար փաթաթուեցին ծնողներին և լաց եղան:

—Էլ հնար չկայ, սիրելի, դու ծածկուիլ երեսաների հետ ներքնատան նկուղներից մինում. թող ծառան ու աղախինը ընթրիք պատրաստեն, սպասաւորեն, հս կընդունեմ նրանց...

—2է, չեմ թոյլ տալ բեղ բաժանուելու ինձանից. կրողը տանի դրանց, թող բաղին դուռը որքան և կամենան. մի բաց անիր...

—Աւելի վատ եթէ ուժով ներս խուժեն... չէ, հոգիս, հարկաւոր է մեղմացնել կամ գէթ հափաւորել նրանց վայրագ կատաղութիւնը և այդ կ'լինի միմիայն սիրալիւր ընդունելութիւնով ու մեծարանքով: — նկատեց գունաթափ Օհանջանը:

Դրսում սկսուեց բազուկների գործը. լուռւմ էին ծանր մուրճի հարուածները, որոց գէմ անտարակոյս երկար միջոց չէին կարող ընդգրիմանալ դռան տախտակներն ու փայտեղէն նիւթը, նրանք սկսեցին խորտակուել...

—Ո՞վ էք, ի՞նչ էք կամենում. — ձայնեց տանաէրը:

—Հաճի-Մամոն և իր խումբը. բաց արա... դէհ, շուա... — եղաւ ահարկու պատասխանը:

Օհանջանը սկսեց աւելի գունաթափուել և դողդողալ. նրա աչքերի առջև ասես մաշմին առած՝ պատկերացաւ պատուի անարգանքն ու սոսկալի մահը... և անգիտակցարար բաց արեց տեղ-տեղ փշրուած դուռը, ձեռը նախ՝ գետին և ապա՝ ճակատին տարաւ՝ «թամալլահ» արեց, և ամենայն ակնածութեամբ ու յարգանքով ողջունեց անկողի հիւրերին:

—Լուսինը, Խոջա-Օհանջան, որ ճանապարհորդ ես, եկանք քեզ բարի երթ մաղթելու... — ծակող հեգնութեամբ՝ շնչեղ հաճի-Մամոն, որ մի կարճահասակ, ճարպոտ մարդ էր, ոտից մինչև գլուխ զինուած ու ամենայն ակնածութեամբ ու յարգանքով, կեռ սրով ու դաշոյնով, նա հագել էր Ենիշէրիի տորճանակներով, կեռ սրով ու դաշոյնով, նա հագել էր Ենիշէրիի

այլանդակ տարազը, երկար ու բազմանկիւնանի ասպետական գլխարկով. այդ ձևով հագնուած ու զինուած էին և նրա 30-ի չափ արեւնալընու ընկերները:

— Այս գիշեր մենք քո հիւրն ենք. տեսներ թէ ինչպէս պիտի հիւրասիրէ խոջա-Օհանջանը իր երկրացիներին վերջին հրաժեշտի վայրկենում... — Աւելացրեց նա:

— Հիւրը Ասածունն է. իմ աէր Հաճի-աղա, ես ձեր խոնարհ ստրուկն ու ծառան եմ. այս ձեր տունն է... հրամայեցէք ինչ որ կ'կամենաք:

Չարուեցին նրանք ընդարձակ սենեակի ամայացած յատակի վրայ, ուր դեռ տարածուած էին տեղափոխելու անյարմար համարուած թանձր թաղիքները, մաշուած կապերտներն ու օթոցները: Չուտով բացուեց ընթրիքի համար՝ պղնձի սիւնին համադամ խորափնկներով, ընտիր գինիներով ու անուշահամ օշարակով: Օհանջանը ձեռքերը կրծքին սեղմած՝ կանգնել էր դռան մօտ՝ պատրաստ նրանց սպասին. թէև մի քանի անգամ խնդրեցին հիւրերը իրենց հետ սեղանակից լինել, բայց նա Եէնիչէրիի աչքով նայեց գործին և այդ պատիւը չափից աւելի համարեց իր համար ու չկամեցաւ շեղուել չափաւորութեան շրջանակից...

Նրանք ամենայն ախորժակով վայելեցին «գեաւուրի» ընթրիքը. ստացան վայելուչ ընծաներ. ստացան և առատ «գիշ-քիրասի» (ատամի կամ ուտելու վարձ): Արշալոյսի վարդազոյն ճառագայթները հրդեհել էին արեւելքի հեռաւոր հորիզոնը, երբ Հաճի-Մամոն, իբր թէ, գինու ազդեցութեան տակ, սկսեց մի ինչ որ վիճաբանութիւն իր ընկերների, կամ, որ աւելի ճիշտն է, ստորադրեալների հետ, նրանք խառնուեցին միմեանց և կեղծ վէճը վերածուեցաւ գանահարութեան: Օհանջանը տարակուսուեցաւ. դժուար էր հասկանալ խաղի էական խորհուրդը, սակայն կուրացնելով նրանց իր առատ ընծաներով՝ հացովն ու ոսկովը, չէր կարող ասպետութեան մէջ, որ և է տմարդութիւն նկատել... նա գլխիկոր կանգնած էր դռան մէջ տեղում և բեկբեկուած հոգով սպասում էր դրամայի վախճանին:

Հաճի-Մամոն աչքի տակով դիտում էր տանտիրոջ շարժումները և օգուտ քաղելով պատեհ յարմարութիւնից, մեկնեց դէպի նա իր կարճիկ կարաբինայի լայնարեւան փողը. որոտաց հրազէնը և անողորմ գնդակը չվրիպեցաւ նպատակից, Օհանջանը վայրկենական անշարժութիւնից յետոյ՝ տարածուեցաւ դռան և պատշգամբի մէջ տեղում. նրա վարդազոյն, անպարտ արիւնով ողողուեցին սեպհական տան որմերն ու յատակը, դուռն ու պատշգամբը...

— Բարի ճանապարհ, բարի ճանապարհ: — Ասացին շնորհա զարտ հիւրերն ու հրհաւով հեռացան:

U.

—Տէր իմ, շտապիր վայրկեան առաջ Սահմունքը բնակչութիւն
հասնել, այս անգամ սիրտս անհանգիստ է և ալեկոծ, կարծես մի
տխուր, մի անաշդ դէպքի կամ արկածի է սպասում։—Խորհրդաւոր
չեղա՞յք ասաց երկրորդ ձեռնորդ, որ 20-22 տարեկան մի չերթէ՞ր
նիհար դէմքով և լեռնականի համարձակ շարժումով ու կոպիտ արտայայ-
տութեամբ—իսկապէս սզեղ և ահռելի—արևի տօթից թխացած երեսը
եղբւում էր սաթի նման սև ու կարճիկ մօրուքով, ուսից քարշ էր
արել երկվողանի հրացան. գօտկի մէջ՝ արծաթապատ ատրճանակ և
փղոսկրեայ երախակալով դաշոյին։

—Բայց ի՞նչ կար այսքան յատանալու... հը, թերևս որտեղ հաս-
դիպեցին. թերևս... — խօսեց առաջին ձիավորը և աչքերը շոյր կողմ
դարձնելով՝ ասես մի շատ կարևոր կամ հետաքրքիր առարկայ էր որո-
նում։ Այդ պահուն հիւսիսի մեղմ քամին հասցրեց նրանց լսողական ու
սուլոցի ծանօթ ձայներ։

— Կայ, լսում ես... իհարկե է՝ իմացիլը։ Բացազանից հսկա-

հասակ ձիաւորը. որի ոտ ու ձեռք՝ սրտի ուժեղ բարախման հետ, տակաւին շարունակում էին գողգողալ...

Սուլոցի ձայնը կրկնուեց. պատանի չեքեղը առաջ աշտանակեց իր ձին, նրան հետևեց և միւսը, թեթև հրացանը ձեռի մէջ, պատրաստի բռնած:

Շուտով վայր իջան նրանք ձիերից և նեղակ կածանով, ծիլ-ծիլ ժայռերի միջից անցնելով՝ մտան մի խոտաւէտ հրապարակ, ուր նոյն օձապտոյտ Ախուրեանը իր վիրաւոր պոչը առած՝ ֆշշալով ու անքալով փախչում էր սարի ու ձորի, մէգի ու մշուշի մէջ իր ներկայութիւնը ծածկելու կամ իր գլուխը ջախջախել ցանկացողի դարձապարից ամուր կծոտելու, արիւնքամ անելու բուռն տենջանքով... Թերևս ամաչում էր նա գիշերային մթութեան մէջ ուղեկցել թիւրքին ու աւազակին, ակոնատես լինել այլանդակ, արիւնոտ պատկերների ու աղէխարշ վէպերի... և հենց այդ հովտում, գետի աւազանի մի խորշում դիմաւորեցին նրանց մի քանի ուրիշ ձիաւորներ:

— Օհ, որքան անսիրտ և անողորմ էք դուք. — ասաց նրանցից մէկը. — միթէ կարելի է ձեռ բարձրացնել՝ սպանել անողորմ, երբ նա անձնատուր է լինում. դա ասպետական գործ չէ. այդպէս են վարւում միմիայն վախկոտները, վատերը, փոքրոգիւնորը... — խօսողը իսկապէս դիւրեկան և բարի դէմք ունէր. հին չեքեղով, անմարուր ու պատառոտուն բաճկոնակով, գլխին ծածկած ունէր ոչխարի մորթուց կարուած՝ մոյգ-գեղնագոյն գլխարկ, ոտքերին՝ քրդական կարմիր սանդալներ. զինուած՝ խէնչալով, կարաբինայով, աշտեով...

— Դէհ, տղայք, աճապարեցէք. բաւական երկար ճանապարհ ունինք մեր օթեանը հասնելու: — Լսուեց մեզ ծանօթ հրամայողական խռպոտ ձայնը: Բոլորն էլ մտրակեցին իրենց ձիերին և խմբուեցին հրամայողի շուրջը:

— Անտարակոյս, տղայք, համեղ որս ունեցած կ'լինէիք: Յետացա՛ք, շատ յետացա՛ք: — Դառնալով հետևողներին՝ խորհրդաւոր շեշտով յարեց հրամայողը:

— Հարիւր ոսկու չափ դուռ գումար և բաւական արժէքաւոր իրեղէններ, որոնք սակայն ամփոփեցինք նոյն տեղում: — ձորամիջի աւերակ եկեղեցում: — Ուրախ-ուրախ արտաբերեց մէկը նորեկներին:

Մէզն ու մշուշը՝ չափի ու չափի վերածուած՝ չոքել շոյում և մարգարի հատիկներով ու արծաթի ժապաւէններով նախշոտում էին սէզն ու խոտը, երփներանգ ու անուշահոտ ծաղիկների իւրաքանչիւր թերթիկը, ոստն ու տերեւ... երկինքն էլ սկսել էր պարզուել. բիւրաւոր աստղեւ փայլելով էին շողակնի պայծառութեամբ. իսկ կոտրուած պայտի նման՝ մթագնած ու խոժոռուած կիսալուսինը՝ իջնում

էր Ախուրեանի ջրերի մէջ իր գլուխը թաղելու կամ մինչև արշալոյս նրա սրտամորմոք ողբը լսելու... Մեր կտրիճներն էլ սակաւ ինչ յետոյ, մուտ գործեցին մի փոքրիկ պարսկական գիւղ և կանգ առնե՝ նեղով՝ բաղնիքին բարձրաւանդակի վրայ դրուած՝ մի ինչ որ շինութեան դուռը:

— Ո՞վ է. — լսուեց ներսից:

— Մենք, քո բարեկամները. — պատասխանեցին եկուորները. շուտով բացուեցին մուտքի թանձր փեղկերը և հիւրերը ներս խուժեցին:

— Ձեր այցը բարի լինի. իմ աչքերի իմ գլխի վրայ: Աստուծով գործերդ յաջողակ են: — Խօսեց տանտէրը, որ միջահասակ, ճարպոտ և հաստիկ մի անձն էր, վառ և սնդկի նման շարժուն բիրեքով:

— Փառք Աստուծոյ և՛ աջողակ ենք և՛ անվնաս, թէև Թ... ամառանոցի պահապաններից մէկի սպանումը, որ յատկապէս իմ անմտութեան շնորհիւ կատարուեց, բաւական սրտատանջութիւն և վիշտ պատճառեց ինձ: — Ասաց աւազակապետը, որ քաջի հռչակ ունէր Բարձր-հայքում և յայտնի էր Ղ. — անունով:

— Իդուր չեն առում թէ՛ հայը արիւն է տեսել... հ՛ը, հ՛ը, հ՛ը. գնդակի տարափի մէջ էլ դու խոյս ես տալիս հակառակորդից մի քիչ արիւն թողնելու: — Խօսեց Մանսուրը:

— Առաջիկայ գիշեր ձորակի աւերակում յայտնի գրի մէջ ամփոփուած պիտի գտնես արծաթեղէն իրեղէնների հետ՝ մի թանձր կապոց կանացի բնակիչի ու մետաքսի հագուստներն էլ, որոնք գուցէ արիւնոտ լինին... կանյայտացնես մինչև մեր վերադարձը Ղաբախաչից: — Միջամտեց մի ուրիշը:

— Մինչև նոր աւար, քաջութեան և ասպետութեան մի նոր առհաստէայ... — Լսուեց զանազան անկիւններից:

— Մի ուրիշ պահապանի սպանութիւն, նոր արիւն... հ՛ը, հ՛ը, հ՛ը... — Աւելացրեց ճարպոտ տանտէրը:

Բ.

Այն տունը՝ ուր մտան գիշերային անկոշ հիւրերը, չըջապատուած էր ցածրիկ և խարխուլ պարսպով: Երկու բարձրուղէ բարդեհներ ձիգ տարիներին հետէ, որպէս լուռ և համբ վկաներ՝ կանգնած էին այդ աւազականոցի գոյգ նեղակ պատահանների առջև: Այդ բնակարանը արտաքուստ պարզ էր և անպաճոյճ. հրաբխային թուխ քարերով, անտաշ ու անհարթ. առաստաղը ծածկուած էր ուռնեռ ճիւղ-քերով ու տատակներով: Ներսից՝ ձիգ ու անձուկ սրահի միջ բացւում էին երեք տարբեր դռներ. երկուսը՝ միմեանց դէմ յանդիման,

իսկ երբորդը՝ սրահի մուտքի հանդէս, ուր և ընդունուեցին նորեկները: Այս սենեակը բաւականին մաքուր էր. տաճկական վառարանի—օջախի մէջ ծխում էր տասնեակ աթարի ղէզը. նրա ճակատից քարշ էր արած ձիթի խեցեղէն ճրագը, որ իր աղօտ լուսով հազիւ թէ լուսաւորում էր սենեակը և գարշելի ծխով օդը ապականում: Սենեակի որմերը զարդարուած էին հին և նոր տեսակի ղէնքերով, գլխարկներով, գոյնզգոյն հագուստներով և Գեօռ-օղլու կամ Չահ-Իսմայէլի առասպելական պատկերներով:

Երբ աւագակապեալ յանձնում էր տանտիրոջ յափշտակուած օսմանեան լիբաները, յայտնուեցաւ մի քիւրդ աւագակ՝ քարշ տալով մի գեղատեսիլ նորատի կնիշ:

—Ի՞նչ կարիք կար այդ անմեղ արարածին էլ թրեկել. անսիրտ հրէշներ, աշխատում էր թշուառ գերգաստանի գոյութեան վերջին կայծին էլ մարել...—Դռնեց Իսմայէլ անունով աւագակը: Օրիորդը՝ որ այդ պահուն հայուհուն յատուկ ամօթխածութեամբ սևորակ աչքերը գետնին ուղղած՝ և՛ երկիւղից և՛ ամօթից ու վշտի անհնարին ծանրութիւնից հեծկլաւում և լաց էր լինում գառնապէս, յամբաքալ մօտեցաւ Իսմայէլին, կարծես լուսիտյն նրանից փրկութիւն ակնկալելով:

—Աղջիկս...

—Դու բարի ես, տէր, թող Ամենակարողը օրհնէ քո կեանքը:—Մի տեսակ ուրախութեամբ բացադանչեց աղջիկը և ծունկ չորած՝ փարում էր նրա ոտքերը. մօտեցաւ քիւրդը և կամենում էր դուրս կորզել Իսմայէլի գրկից հայուհուն, բայց ապտակի ծանրութիւնը յետ կասեցրեց նրան:

—Դու իսկ կտամ, ա՛յ Իսմայէլ, և որսս չեմ թողիլ քո ձեռին...—բզաւում էր քիւրդը:

—Աղջիկը մեր գլխաւորինն է՝ Դ.-ինը. հասկանում ես, լամուկ.—աղմկեցին մնացած աւագակները:

—Թող Իսմայէլը որոշէ՝ ինչպէս և կամենայ:—Ասաց աւագակապեալը:

—Աղջիկը աղատ է, աղատ...

—Թող կատարուի քո կամքը, սիրելի Իսմայէլ:

—Զէ, աղջիկը կմնայ իմ տանը, իմ կանանոցում...—Մէջ մտաւ Մանսուրը:

—Այդ անհնարին է, մի գրկէք ինձ իմ արդար աւարից. աղջիկը իմ սեպականութիւնն է...—Քիւրդ հրոսակի այդ յանդուգն խօսքերը ընդհատուեցին Մանսուրի բռնեցրեցի հարուածներով. սակայն քիւրդը իր որոշման մէջ այնքան էլ չ'առտանուեց. դուրս բաշեց սրածայր խէնչալը և մեխեց ասպնջականի սրտի մէջ: Հաստիկ պարսիկը գոյգ

ձեռքով արիւնոտ դաշոյնը կրծքին սեղմած՝ յենուեց պատին: Բարձրաձայն լկտի քրքիշը յանկարծ վերածեցաւ ապշութեան ու սուգի. նրանք շրջապատեցին մարդասպանին. շողողում էր պողպատը, լսելի էին և սրերի շաշիւնը. իրարանցումը անօրինակ էր, արիւնոտ և ցնցող... մատաղահաս գեղջկուհին, որ իր վայելուչ հասակով և հազուագիւտ գեղեցկութեամբ բոլորին էլ թովիւ ու կախարդել էր՝ սարսափահար դուրս թռաւ սենեակից:

—Այս լաւ է.—մտածեց ինքն իրեն Իսմայէլը.—հենց ճաշակն էլ նրանումն է, երբ շունը՝ շան մօից է ուտում, երբ անօրէնները կոտորում են միմեան, երբ լամուկը՝ աղայի ղէմ սուր է շողացնում...

Հսկահասակ Դ.-ը բարձրացաւ տեղից և աշտէի մի բանի հարուածներով՝ վերջակէտ դրեց եղբերգութեանը:

—Չտալիր.—նշանացի արեց նա՝ Իսմայէլին, որը և աճապարեց հետեւ աղջկան և բարձրացնելով իր ձիւ գաւակը՝ երգուեց իր ծնողների գերեզմանով՝ անվտանգ հասցնել նրան իր հօր բնակարանը:

Դերին ու աղատարարը աներևութացան գիշերային աղջամուղջի մէջ:

Գ.

Իսմայէլ աւագակը ծագումով հայ էր. նրա սկզբնական անունը Հայրապետ էր: Ծնուել և սնուել էր նա Սիւնեաց աշխարհի՝ Զուշի քաւաքում, ուր և յիշուած անցքից մի քանի տարիներ առաջ՝ նա պարսկում էր վաճառականութեամբ: Հայրապետը՝ Սիւնեցի տղամարդին յատուկ գեղեցկութեամբ՝ վայելուչ հասակ և վառվռուն աչքեր ունէր. բարեսիրտ էր նա, ջանասէր, խոհեմ և զգայուն: Երիտասարդական ամենաթարմ հասակում ամուսնացաւ, կամ որ աւելի ճիշտն է, իր կամքի ու սրտի հակառակ՝ ծնողները հարկադրեցին նրան կապուել մի աղջկայ հետ, որին չէր սիրում և չէր կարող սիրել նա:

Հայրապետի ամուսինն էլ իր հերթում՝ անտարբեր էր ղէպի նա, որովհետեւ լաւ գիտէր, որ իր մարդի սիրոյ և միանգամայն ցնորքի առարկան մի ուրիշ աղջիկ էր, որին պաշտում էր Հայրապետը իր հոգու բոլոր կարողութեամբ:

Դառն վշտերն ու ընտանեկան բազմակողմանի գժտութիւնները իսպառ սառնացրին Հայրապետին իր առեւտրական գործերից. նա արդէն անձնատուր էր եղել՝ դումարի, գինեմուլութեան... Սրտի անմոռանալի մտերմի ամուսնութիւնից յետոյ, Հայրապետը սկսեց հետզհետէ ընկնել նիւթապէս—սնանկանալ—և կորսնել իր բարոյական վարկն էլ:

Այդ ամենին վերահաս լինելով՝ խղճուկ կինը լաց էր լինում գառնապէս. նրա արտասուքը գետ էր դարձել, գարնանային պղտոր

ու վարարուած մի գետ. իսկ սիրտը՝ մի բարբոթուած հնոց... սակայն, մի յոյս, որ փոքր ի շատէ մխիթարում կ'աւ ամբողջ էր նրա վիճակի անհնարին դաւնութիւնը, դա զոյգ նորաբողոջ մանուկներին՝ երկու տարեկան Արամի և փոքրիկ Ելիզայի քաղցրութիւնը, նրանց ապագայ երջանկութիւնն էր:

Հայրապետի սիրտը հետզհետէ ամբանում և կոշտանում էր. կոշտանում էր ինչպէս ոսկոր, ինչպէս ապառաժ. նա այժմ բոլորովին խորթացել էր իր հարազատներին՝ կոշտացել էր իր հարազատներին, 1867 թուականի սկզբումն էր, գարնանային մի գեղեցիկ առաւօտ, երիտասարդ հայրապետի և նրա սիրուհու բամակից բաղաքի խաժամովը ընկած՝ քշում էր գէպի ոստիկանատուն:

— Այդ գաղաններին, հրէշներին, մարդասպաններին... քարկոծ արէ՛ք. մահ ու կախաղան է այդպիսիների բաժինը... — Աղմկում էր կատաղած ամբոխը:

— Օ՛հ, խնայեցէք գէթ իմ անտերունջ դաւակներին. հայրապետը անպարտ է, անպարտ է նա այդ գործում ինչպէս իւրաքանչիւրը ձեզանից... — Աչքերը արտասուքով լի, աղէխարշ ձայնով գոռում էր հայրապետի կինը, որ խելացնորի նման՝ ոտաբորիկ ու հեքարձակ հեռուում էր վրէժխնդիր բազմութեանը:

Սակայն թէ ծանօթ հասարակութիւնը և թէ իր ամուսինը՝ հայրապետի նկատմամբ՝ վաղուց արդէն յաւակնութիւն ունէին սպասելու նման եղեւնագործութեան, և հայրապետը մասամբ արդարացրեց նրանց գուշակութիւնը. նա չ'կամեցաւ առաջն առնել իր սիրուհու շար գիտաւորութեան, որ խորհում էր մի կերպ չեղբայցնել իր հարազատ մարդին, որպէսզի կարողանար անարգել և ազատօրէն սիրել նրան. հեռանալ հայրապետի հետ մի ուրիշ երկիր: Մարդասպանի խոկմունքը, նրա իղձը մնաց խաղառ անխրադործելի, որովհետև արդարադատութիւնը անմիջապէս բանտարկեց նրան, ձերբակալելով հայրապետին էլ և դատաւարեց նրանց յաւիտենական տաժանակիր աշխատութեան:

Մութ և խաւար զնգանի մէջ յուսարեկ այրասպանը մի անգամ ևս յիշելով թանկագին հայրապետին՝ աւանդեց իր մահկանացուն. իսկ երիտասարդ տղան մի լուռ և խաւար գիշեր, երբ անքուն պահնորդը դրսում տեղացող յորդ անձրևից պաշտպանուելու համար մի կողմ քաշուած՝ ոչինչ չէր տեսնում ու լսում. կործանելով արգելանոցի պատուհանի վանդակը, դուրս դնաց այնտեղից՝ ճանապարհուելով դէպի Տաճկաստան: Անատոլիայի քաղաքներից միում նա հարկադրուեց կրօնափոխութեամբ փրկել իր կեանքը անխուսափելի կորստից... ընդունեց Մուհամմէտի վարդապետութիւնը և թլփատուելով վերա-

կոշտեցաւ Իսմայէլ. այնուհետև վաճառականութիւնն ու խաղաղ կեանքը արհամարհած՝ Իսմայէլը մտաւ հայ-փախստական Ղ.-ի կամաւորների շարքում և Մանսուր-աղայի հովանաւորութիւնը վայելելով՝ երկու պետութիւնների սահմանագլխի երկրներում ազատ ու անվախ առաջ էր մղում աւագակութեան, արեան ու զրկանքի գործը: Սակայն, պէտք է ասել, որ հաւատուրաց հայը հազուադիւս անկեղծութեամբ ճանաչում և պաշտում էր մարդկային ազգի Փրկիչ՝ Մեծ-վարդապետին—նա, գիշեր ժամանակ, զերծ հետաքնին աչքերից՝ ամենայն ջերմեռանդութեամբ ու անձկանօր աղօթում և խաչակնքում էր իր երեսը, գիշերալին խաւարի մէջ, կիսաւեր սրբարանի մամուկալած ու մոռացուած խաչարձանի առջև ծունկ չոքած, իր սրտաբուղի «մեղայականն» էր կարդում. զղջումով ու ապաշխարելով իր հոգու փրկութիւնը հայցում: Թէպէտև, գէթ արտաքուստ, նա անկարող էր ուրանալ և մեծ մարգարէի և «երկնային բարձրունքներից իջած» Ղուռանի ճշմարտութիւնն ու սրբութիւնը... Նա ամենայն անձկանօր սիրում էր իր նախկին հաւատակից—ազգակից եղբայրներին և իր ոյժի ու կարողութեան չափով պաշտպանում, և օգնութեան ձեռք էր կարկառում, երբ որ և է կերպ վտանգուած է նրա վիճակը, երբ իսլամ հրոսակի բազուկը ծանրանում էր նրա վրայ, երբ տաճիկ պաշտօնէի կամ անսիրտ կալուածատիրոջ ու հարկահանի կեղերումն ու հալածանքը հասնում էր իր դագաթնակէտին... հեռու ակնկալութեան կամ սին փառքի տենչանքից. նա հասնում էր իւրաքանչիւր կարօտաւոր հային. շատերին ազատել էր կողոպտուելուց, սպանուելուց և ուրիշ զանազան դժբախտութիւններից:

Տալուէրի կիսակործան եկեղեցու մէջ պահուում էր այն խմբի աւարը՝ որին պատկանում էր և Իսմայէլը, այսպէս ասած՝ Ղ.-ի հրամանատրութեան ներքև:

Դ.

Ղ.-ը մի նոր դէմք էր, նոր հռչակ ստացած հերոս, որ խոյս տալով տաժանակիր աշխատանքից ու աքսորից՝ վայելելով Մանսուր-աղայի մտերմութիւնը՝ իր աւագակութիւնով ու քաջագործութիւնով՝ այդ կողմերում դող և սարսափ էր գցել: Իսմայէլը նրա յօժարականներից մէկն էր, մէկը՝ խմբի քաջասիրտ ու անվահեր անդամներից. նա պողպատի վահանի նման՝ ընդունակ էր մաքառելու սրի հարուածների և գնդակների տարափի դէմ... Թէև իր հայութեան նկատմամբ աշխատել էր գաղանի մնալ Ղ.-ից էլ: Գիշերուայ այն պահուն, երբ քրդի բերած հայուհու համար կուռեցին աւագակները և Մանսուրը

արիւնաշաղախ գետին գլորեցաւ, Իսմայէլը յիշեալ աղջկան իր «արա-
րի» ձիու գաւազին առած՝ աւաղականոցից դէպի մօտակայ գիւղը
սլացաւ:

— Մի լաց լինիր զաւակս դու այժմ ազատուած ես վտանգաւոր
կացութիւնից. ազատուած ես և անվնաս մարդի մօտ... շուտով պի-
տի տեսնես քո հարազատներին... — Մի խիթարում էր սրտաբեկ և յու-
սահատ աղջկան աւաղակ—ազատարարը:

— Ա՛խ, հարազատներս այլ ես գոյութիւն չունին այս աշխար-
հում... սպանեցին ծերունի հօրս, յախշտակեցին ու տարան մեր բո-
լոր ունեցածը, լծկանն ու կթանը... և երբ կամենում էին ինձ էլ
դուրս կորդել հայրենի յարկից, եղբայրս դիմադրութեան ցոյցեր արեց.
ա՛խ, անիծուին այդ ցոյցերը, երբ կատարուեալ են նրանք անապա-
ռու անխորհուրդ, թոյլ և անդէն, մեղ նման խեղճ ու կրակ շինական-
ների ձեռքով: Աւաղակներից երկուսը սուսերամերկ արձակուեցին
կործան վրայ, մարդասպան Զիլօն դուրս բաշեց ինձ տան սեամ-
քից... օ՛, անիծուին նրանք: 2՝գիտեմ, չ՛գիտեմ թէ ինչպիսի վախ-
ճան ունեցաւ դուքը. նա էր միայն մեր օջախի վերջին յոյսն ու միակ
նեցուկը... — Արտասուքը աչքերին թոթովում էր կիսամեռ աղջիկը:

— Է՛հ, անիծուի իսլամութիւնը, որ այդքան անմեղ ու անպարտ
արիւն է ծծել... — վրայ բերեց Իսմայէլը, որ զգացուած էր և յուզ-
ուած:

— 2՛՛ որ դու էլ, թէև բարեպաշտ, բայց տաճիկ ես:

— Ե՛ս, ես, այ՛ն, անհաւատ եմ այսօր, բայց մի ժամանակ քեզ
նման հայ էի և ջերմեռանդ քրիստոնեայ՝ եկեղեցասէր, Աստուծոյ
վախ... —

— Քրիստոնեայ... ասո՛ւ էն խաչը.

— Խաչն էլ, մեռսնն էլ...

— Ուրեմն մեղք և ամօթ քեզ, որ ուրացութեան գնով ձեռ ես
բերել ասպետի, նոյն իսկ քաջի սին փառքը... Կ՛ը, մեղք չէ՞, որ այդ
սիրտը թիւրքի համար բարախի, խորշի իր խաչիցն ու աւետարանից,
ժամիցն ու պատարագից: — Քաղցրաբար կշտամբեց բարեբարութեամբ:

Իսմայէլը մի ինչ որ կրծող վիշտ, մի ծանր, սպանող խայթ ու
գալարումն զգաց իր ներքում. բարոյական այդ հարուածը ասես մա-
հացու էր իր համար... և գիւղ հասնելով՝ արձակեց աղջկան ու ինքը
շտապեց հեռանալ, բայց ո՛ր գնալ, ինքն էլ չէր իմանում. դառնալ
նոյն ճանապարհը՝ թիւրք և աւաղակ լինել, միանալ աղգային սխերիմ-
ների՝ չեքքէզի ու քրզի հետ և յազենալ անմեղների քրտինքովն
ու արիւնովը. շատ ծանր հարց էր նրա համար:

— Ո՛ւր գնամ, — մտածում էր նա ինքն իրան — Դ. — ը մեղ համար

այլեւ կորսուած է. նրան մի օր կ'մտրթին թուրքերը՝ որպէս գեա-
վուրի, կամ Կարսի միջնաբերդից կ'զլօրեն մինչև անդունդ. մանա-
ւանդ այժմ, երբ պակասում է Մանսուրի հովանին: Չարունակել ար-
դեօք անարգ աւաղակութիւնը. ո՛հ, ո՛չ, ո՛չ. ինչ անել ուրեմն... —
Դոչեց նա դառնապէս և մտրակեց ձիուն: Արարին վաղ էր տալիս
հնազանդ իր տիրոջ կամբին:

Մի քանի օրից յետոյ Իսմայէլը գեղջուկի շորերով մտաւ մի
յայտնի հայաբնակ քաղաք. նրա սկանջին հնչեցին Քրիստոնէական
եկեղեցու զանգերի ներգաշնակ ու հաճելի դողանջիւնը. նրա ցորնե-
գոյն դէմքը կապարի գոյն ստացաւ. նա ամօթահարուեց և ալեկոծ
սիրտը լցուեցաւ անասելի դառնութեամբ... Իսմայէլը մտաբերեց այն
երջանիկ ժամանակը, երբ զեռ երեխայ, հնազանդ այդ ձայնին, դպրո-
ցական տղայոց հետ շտապում էր այդ սրբավայրը հանդիսատես լի-
նելու այնքան սպար և մաքուր հայկական ծիսակատարութիւններին.
և քանի մեծանում էր նրա հասակը, այնքան էլ աւելանում էր նրա
մէջ ջերմեռանդութիւն դէպի իր հայրենի անաթառ կրօնը: Իսկ այժմ
ինչ էր նա... հեռացած մայրենի եկեղեցու գրկից, դուրի հայ մարդի
քարեկամութիւնից ու պաշտպանութիւնից՝ ընկել էր նեխուած մահ-
մետականութեան գիրկը, թէև սրտով ու հոգով, խօսքով ու գործով,
աշխատել էր բարեկամ մնալ, գէթ պիտանի լինել նախկին հաւատա-
կիցներին... Այսպիսի խոհերով մօտեցաւ նա եկեղեցուն, ներսից
լսում էր մեղեդիի անոյշ ձայնը. հասնում էր իրեն նաև կնդրուկի
կարօտաւոր ու ախորժ անուշահոտութիւնը. բայց արեց գլուխը, բայց
բնազդմամբ չ'վստահացաւ առաջ գնալ... խորատուգում մտածմունք-
ների ովկիանոսում, նա ծուրի չօքեց տաճարի դռանը և երկար ժա-
մանակ մնաց այդ դրութեան մէջ՝ ասես միխում, արձանացած նոյն
տեղում... Բարեպաշտ սոգթաւորները նկատելով Իսմայէլի այնքան
ախոր և յուսահատ դէմքն ու պատառոտուն հագուստը, դուրս գա-
լով եկեղեցուց ողորմութիւն էին գցում նրա զգագուած գլխարկի մէջ,
սակայն նա ոչինչ չէր տեսնում. մթապնած աչքերով, սրտայոյզ և
մտախոհ նստած էր գլխիկոր... այդ դրութիւնը այնքան էլ երկար
չ'տևեց, երբ կամենում էր մտնել եկեղեցի՝ դռան առջև հանդիպեց
նրան աւագ-քահանան, որը միևնոյն ժամանակ և տեղական հոգեւոր
Ատենի նախ-անդամ էր, բարեգործ եկեղեցականի հոչակ վայելող,
հաստափոր ու հաստավիղ. Իսմայէլը ծռուկ չօքեց նրա առջև և խնդրեց
լսել իրան. լսել իր կեանքի վէպը. գէթ մի հատուած իր մօտիկ ան-
ցեալից...

— Օ՛հ, գաղթականներ ու մուրացիկներ, այլ ես անտանելի էք
դարձել... ինչ է պակասում քեզ համար, հը՞, փառք Աստուծոյ, կադ

չես և կոյր կամ անդամալոյծ. միթէ չես կարող մշակ լինել և քո օրական հացը հայթայթել—արդար ու աղնիւ ճանապարհով:—Զարմացմամբ բացագանչեց քահանան:

—2է, տէր-տէր ջան, ես մուրացկան չեմ, ես ողորմութիւն չեմ խնդրում քեզանից. հանգամանքները գլորեցին ինձ մահմետականութեան գիրկ... ես այժմ թուրք եմ, աւագակ, անօրէն...—և սկսեց նա հեկեկալ:

—Տուն արի, որդի, պէտք է սրբազանին խնդիր տալ. լսում ես մահմետականին քրիստոնեայ մկրտելը շատ դժուարութեամբ է աջողւում, գումար է հարկաւոր... բայց անպատճառ տուն արի. այ տեսնում ես դա իմ տունն է:—Յոյց տալով եկեղեցու դէմ յանդիման գտնուող մի փառաշէն երկյարկանի բնակարան՝ տեղացրեց անդամ-քահանան:

Իսմայէլը ոչինչ չհասկացաւ և ապուշի նման իր հայացքը սեւեւել էր հանդիպակած տանը, որ իր արտաքինով իշխանական ապարանքի էր նմանում... նա կամենում էր խոստովանիլ, արժանանալ Կենտրոն արեանն ու մարմնին, «հայ դառնալ» վերստին աղօթել հայոց-Աստծուն և ապաշխարել. մինչդեռ նրանից «խնդրագիր» և «գումար» էր պահանջում:

—Որպէս զի իրպառ ծածկուած լինի գաղտնիքը, թէ ես հայ եմ, արքայազնից փախած, կարեւոր է մահմետական ձեռնալ մինչև որ մի բարեբար մարդի շնորհիւ՝ վտանգից բոլորովին աղատուած, կարող կ'լինիմ իմ հարազատների, իմ ընտանիքի գիրկը վերադառնալ:—Այսպիսի մտածմունքի մէջ էր նա, երբ մօտեցաւ մի երկյարկանի տան, որի պատշգամբի վրայ յամրաքայլ ձեմում էր մի հաստափոր աղա, կարճ և լայն թիկունքով, պաշտօնական փայլուն ուսադիրներով և զնգզնգան խթաններով:

—Աղա,—ներքեկից ձայնեց Իսմայէլը՝ գլուխը թիփ տակն առած՝ տխուր և անհամարձակ—ի սէր Աստուծոյ աղատիր իմ հոգին մահմետական հաւատից, ես քո ստրուկը, քո գերին կ'լինիմ:

Աղան իր ածելած երեսը դարձրեց դէպի աղբսողը և մօխադոյն բերը սեւեւած նրա վրայ, հետաքրքրութեամբ սկսեց անողել նրան: Իսմայէլը նոյն խնդիրը կրկնեց և երօրդեց:

—Կորիւր, անմիտ կենդանի...—զայրացած գոչեց հասակաւոր սպայը:

—Գոնհա ցոյց տուր ինձ հայ մկրտուելու համար մի դիւրին ճանապարհ... ես սիրում եմ Աւետարանի վարդապետութիւնը, լուսաւորչի եկեղեցին...

—Կորիւր,—նորից ձայնեց աղան—ախր իմ լնչ բանն է թուրքի գործին խառնուիլ:

—Ա՛խ, ես էլ հայ եմ. հայ աւագանի դաւակ... Թոյլ տուր, աղա, գէթ մի ամենակարճ միջոց պատասխարուիլ քո հովանու ներքև:

—Դնա՛, ասում եմ քեզ...

Իսմայէլը խոր հոգւոց հանեց և յամրաքայլ հեռացաւ այնտեղից: Մի ամբողջ շաբաթ խեղճ օտարականը քահանաների և «իշխանների» ռաբբին ընկած՝ իրեն տաճիկ ցոյց տալով՝ խնդրում էր նրանց հովանաւորութիւնը: Ինչպէս ասացինք թուրք էր ցոյց տալիս իրեն, որովհետեւ բաց անել իր վշտոտ սիրտը ուրիշի առջև, ասել ճշմարտը նա չէր կարող. զգուշանում էր դաւաճանութիւնից: Հայրենասէրների այդ մարդաշատ քաղաքում չ'պատահեցաւ մի բարի մարդ, որ փոքրի շատէ կարեկցէր կամ գէթ բարոյապէս մխիթարէր անտէր, անտուն ու անպաշտպան մարդին... փողոցային աղմի մէջ—գինեաներում թափառող—երիտասարդները միայն ըմբռնելով նրա վիճակի դառնութիւնը՝ խորհուրդ տուին Տարօնի Ս. Կարապետ վանքը գնալ, ուր թերևս դերժ պիտի մնար վտանգից, պիտի մխիթարուէր հոգեպէս և ի վերջոյ պիտի ունենար իր ամենօրեայ մի պատառ սև հացը:

Ե.

Իսմայէլի գուշակութիւնը՝ Դ.-ի նկատմամբ՝ չուտով արդարացաւ:

Մանսուրի տարադէպ մահով քայքայուել էր և աւագակային խմբի կազմը՝ ամբողջութիւնը. այն օրից շատ ժամանակ չէր անցել, որ Ախուրեանի եղբը, տաճիկական պահականոցի մօտ, բարձր տէգի ծայրին ցցուած՝ մի մարդկային արիւնյաներկ գլուխ ի ցոյց էր դրուած ժողովրդին: Ներքեւում, սայլի վրայ, տարածուած էր նրա վիթխարի դին. մի առասպելական տիտան, երևակայական բեռ-օղլի էր նա, որին դաւաճանութեամբ սպանել էին թուրք զինուորները և այն՝ ձերբակալելուց յետոյ՝ բամակից գնդակահար անելով...:

Սուլթան-Աղիզը հիացած այդ հերոսի՝ Դ.-ի քաջագործութեան հռչակով՝ կտրած գլուխը պահանջել էր Կ. Պօլիս, դիտել էր հայ-Դոդիաթի առնական—սքանչելի—գէմբը, սրտանց ցաւել էր նրա կորուստեան համար և հրամայել էր գլխատել այն անսիրտ հարիւրապետին՝ որ ընդունակ էր ձեռ ու ոտը կապուած հերոսին՝ քամակից գնդակահար անել տալ:

Դ.-ը իսկապէս իր սիրած կնոջ դաւաճանութեան դոհը դարձաւ:

Զ.

Դ.-ի մահից մի քանի տարիներ էին անցել:

Զմեռ էր. Բարձր-Հայոց լայնատարած դաշտերն ու ժայռոտ

բլուրները ծածկուել էին սպիտակ սաւանով. ցրտի անհնարին սաստկութիւնից ամեն ոք պատասպարուել էր մի տաքուկ յարկի տակ. չէր լսուած գոյնզգոյն թռչունների քաղցր դայլալիկը, չէր բուրում երփնեքանգ ծաղիկների այնքան հաճելի անուշահոտութիւնը, բնութիւնը կարծես մեռած գրութեան մէջ էր, երբ իրիկնագէմին ծանր գաւազանի օգնութեամբ, դանդաղ քայլերով մօտենում էր մի երիտասարդ տղայ՝ Տարօնի գաւառում, բարձրաւանդակի վրայ, հայի ձեռքով, հայկական ճարտարապետութեամբ կառուցուած հնադարեան հոյակապ վանքին. դա Ս. Կարապետի, իր հրաշագործութեամբ ահագին հռչակ ստացած՝ մենաստանն էր... եկեղը մի աղքատ, նիհար, մեղամաղձիկ և գունատ դէմքով կրիտասարդ էր. նրա ճակատի վրայ դրոշմուած էր շատ թշուառութիւնների հետքեր... իսկ գլգղուած ցնցոտիները, որոցմով իբր թէ ծածկուած էր նրա մարմնի մերկութիւնը, լուռ վկաներ էին նրա անվերջնալի թափառականութեան: Գնում էր սա մտայնոյդ, սակայն ինքն իրեն խրախուսելով:

— Զարկաւոր չէ յուսահատիլ ու լքանիլ. եթէ մի տեղ չյաջողեցաւ ինձ նպատակիս հասնիլ, թերեւ մի ուրիշ տեղ աջողի այդ... գն հմ, որ գէթ հնարաւորութիւն ունեցայ ողջամբ այստեղ հասնել, պէտք է ուրեմն ենթադրել և հաւատալ, որ նա, Ամենագէտն ու Ամենակարողը առաջնորդում է ինձ...

Այդպիսի մենախօսութեամբ լեռան մենաւոր—ցից-ցից—ժայռերն անցնելով մօտեցաւ նա վանքին. ջերմեւանդութեամբ խաշակնքեց երեսը և համբուրեց ժանդոտած ու մամուկալած սեւաւր քարերը: Վանական միաբանութիւնը՝ ըստ սովորութեան՝ ամենայն սիրով հիւրընկալեց նրան:

— Յանձնիր նորեկին՝ Տիրացու Մկրտչի խուցը, որ ընդարձակ է և հիւրընկալ:— Զրամայեց ժամակոչ-հաճուն՝ վանահայրը:

Տիրացու Մկրտիչը խոր քնի մէջ մըտնում էր, երբ բաղնիքին նրա խցի դուռը:

— Սարկաւազ, այ սարկաւազ, վեր կաց, — գոչեց ժամակոչը, որի խորխտ ձայնը լսելով, տիրացու Մկրտիչը վեր կացաւ տեղից և քնէած աչքերը շփելով՝ բաց արեց դուռը:

— Այս պանդուխտ մարդին ընդունիր քեզ մօտ, քո վիճակին բախտահալած մի տղայ է. — խօսեց ալեղարդ ժամակոչը և ներս արեց օտարականին սենեակի մէջ:

— Մտի՛ր համարձակ, եղբայր, սա ազգի տուն է՝ հասարակաց սեպհականութիւն և յատկապէս ինձ և քեզ նմանների համար հիմնուած. հէ՛ր, բայց ես չեմ ճանաչում հայ ես թէ տաճիկ—Աստուած գիտէ. բայց և այնպէս բարի լինի քո այցը... — Զուարճախօսեց

սարկաւազը:

— Եթե անուան դու չես էլ տաճիկ կ'լինի. լսուած բան է:

— Լսուած չէ հմ. դէհ որ լսուած չէ, այժմ դու ասն որտեղից ես գալիս և ինչ գործով:

— Գարինից .. վանքում մի մասնաւոր գործ ունեմ հոգալու:— Մի տեսակ անհամարձակութեամբ պատասխանեց եկեղը:

Բարբեսիրտ Մկրտիչը նրա համար խոտալի անկողին տարածելուց յետոյ, հրաւիրեց ընթերելու. «գունիկ» հացն ու «կանաչ պանիրը» նա կերաւ ամենայն օխորժակով. ապա՝ երկուսն էլ գոհացան Սոթուուն, երկուսն էլ ծանր հառաչանքներով պառկեցին գիշերային հանգիստը վայելելու, սակայն հազիւ թէ Մորվէտը տարածել էր նրանց աչքերի վրայ իր թեւերը, երբ ուժգին բաղնիքին պարսպի աւազ-դուռը:

— Ո՞վ է. — կոչեց արթուն պահապանը՝ ժամակոչը:

— Վարչական պաշտօնեաներ. — եղաւ պատասխանը:

— Այս վայրկենին, էֆէնդիներ, բանալին վանահօր մօտն է... իսկոյն բաց կանեմ, — Ասաց ժամակոչը և շնչասպառ վազ տուեց դէպի տիրացու Մկրտչի սենեակը:

— Օտարական, շտապիր, վեր կաց շուտով. տիրացու Մկրտիչը թող ծածկէ քեզ գետնափոր տան մէջ... եկել են անիծուած ոստիկանները. երեւի հոտ են առել... ինչ ես հրամայում, տիրացու, ընդունել նրանց: — Աւելացրեց նա:

— Քաշուելու բան չունինք, ընդունիր եթէ միայն իրօք զինուորներ են և ոչ քուրդ հրոսակներ:

— Քիւրդեր չեն, Ահմէդ շաուշն է՝ իր նիզամներով:

— Դէհ գնա ուրեմն... — Առանց սպասելու սարկաւազի պատուէրին՝ ժամակոչը հեռացաւ և բաց արեց դուռը:

— Համեցէք, համեցէք, բարի լինի ձեր գալուստը. — Ամենայն քաղաքավարութեամբ կամ, որ աւելի ճիշտն է, ստրուկին յատուկ ստոր ու շողորթութ ձեւերով հրաւիրեց նրանց ժամակոչը: Ներս խուժեցին վեց հատ օսմանցի ձիաւոր զինուորներ:

— Ո՞ւր է այն տղան, որ այսօր վանք եկաւ... շուտով ցոյց տուր մեզ նրա թագստեան տեղը: — Խօսեց Ահմէտ-շափուշը՝ շարժելով ձեռի գալարուն մարակը:

— Ներեցէք, էֆէնդի, այսօր...

— Ինչպէս չէ, մենք իրաւունք տուինք անիրաւ խողին վանք գալու, բայց նա խաբեց մեզ... հասկանում ես, խաբեց...

— Այո, անպիտանը անշուշտ անմատութիւն է ունեցել սուտ ասել ձեզ... որովհետեւ այս քանի օր է, որ վանքում ոչ մի կողմնակի կամ օտարական մարդ սա չի գրել. ձմեռն և ձեռն սաստկութեան պատ-

ճառով երթեկուծիւնը խաղառ ընդհատուած է. գուցէ քաղաք լինի գնացած, գուցէ... — կամենում էր հաւատացնել եկեղեցու սպասաւորը:

— Օհ, անիծուած գեաւուր, դարձեալ համարձակում ես սուտ ասել, խաբել մեզ... առանց կնիքադրութիւնների այս վայրկենին պիտի յանձնես մեզ եկողը շունը, հակառակ դէպքում քեզ քարշ կտանք և շան սատակ կանենք... լսում ես:

— Վանահօրն իմաց արած, ամբար քո ինչ գործն է վաստարանի: — կամենալով անուշը կապել՝ նկատեց զապտիաներից մէկը:

— Վարդապետի լաւ ծանօթն էր օտարականը և հէնց այս րոպէին նրա մօտ է. — վրայ բերեց երկրորդը:

— Անհաւատ, մարդապաշտ շներ... — մըթմութաց երրորդը:

Լսելով երիտասարդ տղայի գալուստը վանահայրը իր մօտ խընդրեց զապտիաներին, որոնք պատմեցին թէ եկել են որոնելու մի փախստական սրիկայի, որ խոյս էր տուել Կարսի բանդից և ծածկուել էր վանքի պարսպների մէջ... վանահայրը քաջ գիտէր որ սրած ախորժակով՝ ոսկորահաշ էին տալիս, ուստի մի քանի փայլփլուն սպիտակ մէջիտիաներ սեղմեց նրանց ափը, մի-մի գաւաթ օշարակ հրամցրեց և հաճելի զուարճասօսութիւնով բաց արեց նրանց առջև դարպասի փեղկերը. թիւրք պաշտօնեաները հեռացան Ս. Կարապետից ուրախ և դոհ սրտով:

Վանահայրը հրամայեց Մկրտչին ներկայացնել իրեն օտարական երիտասարդը և սկսեց հարց ու փորձ անել թէ ով էր նա և սրտեղից էր գալիս:

— Ես մի որբ և չքաւոր տղայ եմ. — այդպէս սկսեց երիտասարդ նորեկը, սրբելով աչքերի արտասուքը — իմ հայրս կորսուած է... տասը ձիգ տարիներ անցան, որ պանդխտութեան ցուպը ձեռիս, քաղաքից՝ քաղաք, երկրից՝ երկիր թափառելով պարուում եմ ես նրան... եկայ մառմառ գերեզմանին, որ իմ մուրադը տայ, որ իմ թանկագին կորստի համար մի ճար ու դարման անէ. չէ՞ որ սուրբ է, ամենադէտ ու ամենակարող...

— Բայց սրտեղից ես դու: — Ընդմիջեց սարկաւազը, հազիւ կարողանալով զսպել իր ներքին յուզմունքը:

— Զուշի քաղաքից:

Լսելով այդ տիրացու Մկրտիչը սաստիկ գունաթափուեց, դողդողեց նրան և կարծես պատրաստուում էր լաց լինելու:

— Անունդ ինչ է. — մօտենալով նրան՝ հազիւ լսելի ձայնով հարցրեց հետաքրքիր Մկրտիչը:

— Արամ...

Այդ խորհրդաւոր անունը հազիւ դուրս եկաւ երիտասարդ տղայի

բերանից, որ սարկաւազը՝ ուրախութեան արտասուքը աչքերին, գըրկախառնեց նրան և ջերմ համբոյրներով ծածկեց նրա դալուկ և նիհար այտերը:

— Յիրաւի «Եօթն անուն» մուրագատու է, մուրագատու...

Ներկայ եղողները մի տեսակ ապշութեամբ դիտում էին այդ ցնցող, սրտաշարժ տեսարանը. նորեկը՝ արձանի նման մնացել էր լուռ և անշարժ... ինչ է նշանակում այդ բոլորը. ինչո՞ւ է լաց լինում և ջերմագին համբոյրներով ողջագուրում իրան մի պատահական կոստւկրօն մարդ: Տիրացու Մկրտիչը հասկանալով երիտասարդի խոկմունքն ու հոգեկան ալեկոծ վիճակը՝ ժպտալով բացականէց.

— Քո հայրը կոշվում էր...

— Հայրապետ. — վրայ բերեց օտարականը:

— Այո, հայրապետ, սիրելի դաւակս, այդ ես եմ անհ, քո ծնող հայրը...

Արամը զգացուած՝ փաթաթուեցաւ հօր պարանոցը և անհուն ուրախութեամբ ու անկերջանալի համբոյրներով ծածկեց երկար տարիներով կորսուած իր հարազատի կոշտացած ձեռը:

Նոյն գիշեր մթին սենեակում առանձնացած՝ հայր և որդի ծանօթացրին միմեանց ձիգ տարիների, անցեալի հետ:

Սիւնեցի հայրապետը, նախկին Խոմայէլ աւագակը, երիտասարդների խորհրդով գնացել էր Ս. Կարապետի հոշակաւոր մենաստանում իր կեանքի մնացած օրերը աղօթքով ու ապաշխարութեամբ անցնելու: Վանքի մէջ նա լաւ ընդունելութիւն գտաւ և խաղառ անծանօթ մնալու համար՝ ինքն իրան Մկրտիչ անուանեց: Ծիրունի վանահայրը հաւաստիանալով ջերմեռանդ մարդի հազուադիւս հաւատարմութիւնն ու ժրութիւնը՝ սարկաւազի կոշումն տուեց նրան և առհասարակ արտօնից ընդարձակ իրաւունքներով. այնուհետեւ նա դարձաւ վանահօր աջ բաղուկը, նրա մտերիմն ու սիրելին...

Մկրտիչը միակ անձն էր վանքում քաջ ու անվեհեր սիրտ ունեցող. վարժ՝ զէնք բանեցնելու գործում, ուստի և նրան էր յանձնուած վանքի պաշտպանութիւնը արտաքին թշնամիների դէմ:

Է.

Այն օրից մի քանի ամիսներ էին անցել:

Դարնանային մի զուարթ առաւօտ, երբ հրեղէն գունդը նոր էր սկսել իր ոսկեփայլ ճառագայթները սփռել կանաչադարձ տափարակների և մացառուտ բլուրների վրայ, երբ Մայիսեան երվներդին ծաղիկները իրենց սքանչելի գեղեցկութեամբ ու անուշահոտութեամբ

մանուկ ընտելեան հրաշալի ձիրքերն էին մարմնացնում, երբ քաղցրախօս, նախշուն թռչնիկները ոստից՝ ոստ, ծաղկից՝ ծաղիկ թռչնակոտելով՝ իրենց հագեգրաւ մեղեդիներով լցնում էին հովասուն օդը, Ս. Կարապետի մենաստանից դուրս, ծաղկախիտ բարձրաւանդակի վրայ կանգնած էին Մկրտիչն և իր որդին։ Երիտասարդը ճանապարհուում էր դէպի հայրենիք. նա մի քանի անգամ մնաս բարեհաւ էր ասել ծնողին և երբէք չէր յագնում նրան գրկախառնելուց ու համբուրելուց... Տիրացու-Մկրտիչը ամենայն անձկանօք փաթաթուած իր սիրելի որդուն և՛ յուսադրում և՛ լաց էր լինում... ասես վերջին հրաժեշտն էին տալիս միմեանց այլ ևս կենդանի չ'հանդիպելու տխուր յաւակնութեամբ։

—Մնաս բարեհաւ, անպին հայրիկս,—անհուն վշտով համակուած կրկնում էր Արամը,—պիտի աշխատիմ հնարաւոր եղածի չափ շուտով վերադառնալ քո ցանկալի տեսութեանը...—Աւելացնում էր նա դողդոջիւն ձայնով։

—Գնաս բարեհաւ անմոռանալի դուակս, չմոռանաս շուտով վերադառնալ քոջդ հետ միասին. ան, իմ անմահն էլիզա, ինչպէս փափագում եմ տեսնել, գրկախառնել և համբուրել քեզ... լսիր, որդեակ, իմ բնակութեան տեղին թող անյայտ մնայ բոլորից, որովհետեւ անբարեմիտ մարդկանցով լիքն է աշխարհը—չար մարդիկ կարող են թռնաւորել իմ վերջին խաղաղութիւնն էլ, որ կամենում եմ վայելել այս մենաստանում, Ս. Կարապետի դռանը, աքնութեան և ապաշխարութեան մէջ...

Այդ պահուն նա յիշեց իր ամուսնին, որին՝ կենդանութեան ժամանակ չ'կարողացաւ սիրել և գնահատել. արտասուքի տաք-տաք կաթիլները ընդհատեցին հոգեկան սպանող վշտերը՝ իր գլխում դարձնած մաշող վերջույթներ։

—Առ այդ տեղին մետաղի համեստ ծրարը, որդեակ իմ,—մի քանի բոպէից յետոյ, նորից սկսեց Մկրտիչը—թիւրը նիզամն ու անկուշտ զապտիան այլ ևս չեն նեղիլ քեզ... առ և այդ մատանին, որ քո դժբախտ մօր միակ և ոչնչով փոխարինելի յիշատակն է, աշխատիր միայն անկորուստ պահել... աւելի ոչինչ չունիմ քեզ տալու՝ Փրկչական աջն ու խաչը քեզ պահապան. գնա, դուակս Աստուած քեզ հետ...

Մի անգամ ևս համբուրելով երիտասարդի գունատ այտերը, արձակեց նրան։ Արամը պաշարեղէնի մախաղով բեռնուած՝ ծանր ցուպը ձեռին՝ դանդաղ կերպով փոխեց իր քայլերը դէպի առաջ, յուսահատ և սրտաբեկ... մեթ յետ էր դարձնում իր արտասուելից աչքերը դէպի թշուառ հայրը, որ երկար ժամանակ պարսպի առջև, մոմեղէն

արձանի պէս լուռ մեխուած՝ որդու հեռանալն էր զիտում և մերթսեւում էր իր հայացքը դէպի անծայր հորիզոնը, ուր նրա միտքն ու սիրտը թե առած՝ թռչում էր անտէր և անօգնական թողած էլիզային գրկախառնելու տենջանքով։

—Գնա,—մենախօսում էր Հայրապետը՝ չհեռացնելով աչքերը իր սիրելի որդուց,—գնա, իմ վերջին յոյս ու մխիթարանք, Տիրոջ աջը քեզ օգնական... խեղճ տղայ, անհայր և անմայր, հայրը՝ թէև կենդանի, բայց բարոյապէս մեռած է, տխուր, այլանդակ անցեալով, կրօնափոխ, աւագակ, սրիկայ...

Ձոյգ սրտակից դէմքերը երկար ժամանակ ակնապիշ նայում էին միմեանց, մինչև որ գնացողի աչքից իսպառ անհետացան դարաւոր վանքի մամռակալած կատարները... Սարկաւազը մի անգամ ևս ձգեց իր տխուր հայացքը որդու անցած դաւիթայրի վրայ և ջերմ, խեղդող արտասուքը սրբելով՝ ներս մտաւ պարսպի դռնով։

Ը.

Արամի բացակայելուց յետոյ Մկրտիչը վերսկսեց իր նախկին կեանքը. նոյն նւանդով և ոգևորութեամբ նա շարունակում էր իր տքնութիւնն ու աշխատանքը Սուրբ Կարապետի պատերի մէջ. սակայն իր անպին որդու դէմքն ու շարժումները յաճախ ներկայանում էին նրա տեսութեան առջև, գալարում էին աղիքները՝ ստեղծելով տխուր ու ցաւոտ, յաճախ նաև այլանդակ և յուզող պատկերներ... Խորասուզւում էր նա մրկածուփ ովկիանոսում. և այդ դրութեանը հետեւում էր միշտ մեղամաղձոտութիւնն ու տխրութիւնը, անհուն վիշտն ու լճացած արտասուքը... Մկրտիչը կամ նախկին Հայրապետը, յաճախ մտաբերում էր իր հանգուցեալ ծնողներին, կնոջը, տունը, տեղը, արեւնակիցներին և ընկերներին, որոնցից նա յաւիտեանս բաժանուած էր. զրկուած էր նաև հայրենիք վերադառնալու այնքան տենչալի յոյսից... օրերն անցնում էին արագ և նրանց միատեսակ լինելուն միակ մխիթարութիւնն այն էր, որ յաւակնութիւն ունէր ենթադրելու թէ՛ շուտով գրկելու է իր սիրելի դուակներին։

Այդ իսկ ժամանակ երկու մեծ ինքնակալութիւնների միջև ծագել էր ահարկու և արիւնշուշտ պատերազմը։ Քիւրդերն ու լեռնցի չերքէղները առաւել ևս գրգռուած լինելով հայ-բրիտանացի դէմ, սանձարձակ գործում էին ամենայն տեսակ շարութիւններ. որովհետեւ պատերազմը մղւում էր Քրիստոնէից աղատութեան, նրա ապագայ բարօրութեան փառաւոր տենջով...

1877 թւականի Յուլիսի վերջերին՝ Ռ վանքի վանահօրից՝ Ս. Կա-

բապետի վանահայրը հետեւեալ բովանդակութեամբ մի նամակ ստացաւ. «Ամսիս 27-ին ջիւոնները՝ միացած տեղական քիւրդ և չերքէզ հրոսակների հետ, յարձակուեցին մեր սրբավայրի վրայ, ներս խուժեցին պարսպով, պղծեցին տաճարը և յափշտակեցին սրբազան անօթները. սկիհ, խաչ, աւետարան... սկզբում մենք որոշեցինք դիմադրել. ինձ վիրաւորեցին, ժամակոչ երիտասարդը և վանքը պահպանելու համար ձեր ուղարկած քաջամարտիկ Մկրտիչը հինգ քիւրդ սպանելուց յետոյ, չարաչար և սոսկալի մահով նահատակուեցին...»

Այդ ցնցող տողերը կարդալուց յետոյ, վանահայրը մի տեսակ հոգեկան զայրոյթի և ապշութեան մէջ խորասուզուեց: Նա կորսրիւ էր իր հաւատարիմ ընկերոջն ու անձնուէր սպասաւորին. իսկ վանքը զրկուել էր՝ արթուն պահապանից ու ժրջան մշակից:

— Խեղճ մարդ, թանկագին Մկրտիչս, — գոչեց չայր-սուրբը, — քեզ ոչ ոք չ'կամեցաւ ճանաչել ու գնահատել. դու իսկապէս դադարի՛ ազգի և եկեղեցու զոհը եղար. խաղաղութիւն նշխարներով:

*
* *

Ն-վանքի կողոպտուելուց յետոյ, գրեթէ մի տարի էր անցել, որ մի գեղեցիկ օրիւրդ, դեռահաս երիտասարդ տղայի և ալեղարդ ծերունու հետ, յիշեալ մենաստանից ոչ այնքան հեռու գտնուող գերեզմանատան մէջ մի շիրիմ էին որոնում. երկամր ժամանակ որոնելուց յետոյ, վերջապէս ծերունին մօտենալով մի ցածրիկ հողաթումբի՝ բացադանչեց.

— Ահա, սիրուն զաւակներս, սա է ձեր տաւաբաղդ հօր դամբարանը. ահա այստեղ՝ մայր-հողի ծոցում ամիսփուած են հայ հերոսի երկրային մնացորդները՝ պահանջելով վրէժխնդրութիւն...

Սրտամօրմօր համբուրեցին նրանք հողի ու քարի կոյտը և ուխտեցին վրէժխնդիր լինել: Արամն ու Էլիզան սրբեցին իրենց աչքերի արտաոտըրը և իրենց ծնող հօր՝ Սիւնեցի Հայրապետի յիշատակը անջինջ պահելու համար, մի անպաճոյճ, մի կոշտ ու անտաշ սրձաքար տնկեցին նրա աճիւնների, նրա հողաթումբի վրայ, որի ճակատին վանահայրը յարմար դատեց բանդակել մի բառ միայն՝ վրէժ...:

ԵՐԿՈՒ ՓԱՄՓՈՒՅՏՆԵՐ

(Իրական անցք)

Ա.

Մթին թուխպերով ծածկուած էր Տուրուբերանի պայծառ հորիզոնն ու ջինջ կապտագոյն երկնականամարը. այդ թանձր մէգ ու մառախուղը Հայկական օջախի ծուխն էր, հայի վարդագոյն արեան ճենճերոցն ու գոլորշին, որոնք սալայն միախառնուում էին՝ դէպի երկինք, դէպի Ուէն սլացող հոգեկան մրմունջների ու աղէխարշ, ցաւոտ հառաչանքների հետ. — դա տարաբաղդ սարուկի մարմնացած բողոքն էր...

Տաւրոսի դարաւոր աննկուն և միշտ անընկճելի լեռնաշղթան, նրա ազատ ու կորովի հարադատները ճկում էին իրենց անմեղ ու անպարտ պարանոցները ոսոխ գինուորի և արիւնարբու քիւրդի անողոր սրերի, տէգերի ու աշտէների առաջ. խոնարհել էր նրա դրօշակը, որ այնքան հպարտ ծածանւում և փողփողում էր սեպացած ժայռերից մինչև եթեր բարձրացող՝ կատարներում. ամենուրեք տիրել էր գերեզմանական լուռութիւն, մերթ ընդ մերթ միայն լսում էր հրացանաձուլութեան խուլ ուրուր և ժամերով ընդհատուում... ընդհատուում էր՝ աւելի ուժգին, աւելի թափով շարունակուելու համար:

Բայց ի՞նչ էր նշանակում այդ բոլորը:

Սասունը՝, աննման և անկախ Սասունը, Հայութեան արդի ապաստանարանը, քաջերի ծննդարանն ու նրանց վերջին դամբարանը պաշարման ու նուաճման վիճակի մէջ էր. յիւուզակ քրդի հալածանքը չէ միայն նրան արցունք ու արիւն վոթել տուողը, այլ՝ կարծես ինքը՝ բնութիւնը իր առօրեայ պատահարներով... հարադատները յուսադուրկ և սրտաբեկ, գաղաղուած մեղուի նման դուրս են թափել իրենց փեթակից և փախուստ են տալիս աջ ու ձախ. սովն ու սրածուծիւնը այլ ևս հանգիստ չի տալիս նրանց, հայը այլ ևս անողոր է մաքառել ու տոկալ:

Ծիրանեգոյն, անօսը վերջալոյսի հետ, «Տաւրուրիկ» շէնի նեղկակ կիրճով, «Սատանի-կամրջի» վրայից, խաւար ուրուականի նման՝ թափ

անցնում էին երկու մանկամարդ դեմքեր. նրանք եղջերուի քայլերով աճապարում էին դէպի Մամիկոնէից տան՝ գեղեցիկ Տարօնի՝ այժմ սևի ու սգի մէջ ծփացող՝ վայրերը. մէկի ձեռին հրացան կար, երկրորդի՝ թեթև ուսի վրայ՝ փոքրիկ մախաղ՝ մի երկու գունիկ (հաց), մի քանի տասնեակ փամփուշաներով, որ ստէպ երևում էր գեղեցիկածալ սևագոյն գանգուրների ներքևից...

— Պէտք է խոյանալ դէպի «Ֆոֆոան քար» այնտեղ թերևս կարողանայինք մի քանի օր աղատ չունչ քաշել, թերևս զերծ մնալ ոսոխի հալածանքից. — մըմնջաց ուղևորներից մէկը:

— Այո՛, բայց այս իսկ վայրկենին կատաղի կռիւ է մղում այնտեղ. սպառնում է ռազմամթերքը, նեղում է անտառների սովը. բացի այդ, խալառ կտրուած է և ճանապարհների հաղորդակցութիւնը. վտանգը անխուսափելի է. մնում է ուրեմն ցանկալի աղատութիւնը պառել Տարօնի հարազատների գրկում... Թէև հոգ չէ, եթէ թանկագին կորուստից յետոյ, մեր գոյութեան վերջակէտն ևս կ'դրուի այստեղ... — գլուխը բարձրացնելով և սևորակ՝ կեանքի կրակով բորբոքուած խոշոր աչքերը դէպի հայրենի՝ «Տալուրիկ» սևեռած, խորը թառաշ արձակելով՝ մակաբերեց երկրորդը:

Նրանք անհանգիստ և անդադրում վաղ էին տալիս, սուկայն անտեղեակ էին բնաւ թէ ինչպէս, ստուէրի նման՝ հետևում էր նրանց հրոսակների խումբը, սրնք անթարթ աչքով դիտում էին փախստականների իւրաքանչիւր շարժումը և ոստոստում էին՝ ժայռից-ժայռ, մացառից՝ մացառ...

Բ.

Բացում էր ծիծաղկոտ արշալոյսը. հեռաւոր հորիզոնը հրդհհ-ում էր հաճելի կարմրութեամբ, մերձենում էր նա իր լուսասփիւռ կատարելութեանը. չքանում էր արնեգոյն կիսալուսինը իր խոնարհած և խորաակուած եղջիւրներով. աներևութանում էին և փայլփլոց աստղերն ու դժգոյն ասուպները. երվներանգ ծաղիկներով ցողուած լեռան ստորոտում, մի գեղածիծաղ տափարակի վրայ, վայրի վարդենիների տակ, շաղի ու շողի հետ տարածուել՝ անուշ մրափում էին երկու սիրուն դեմքեր, որ երկու տարբեր սեռի էին պատկանում. մինը՝ հագլի 17 գարուններ տեսած՝ հրեշտակային աննման գեղեցիկութեամբ, առոյգ և վայելչակազմ աղջիկ էր. սասունցու անպաճոյճ և անփոյթ շրջագգեստի մէջ, զլխաբաց և հերարձակ. իսկ երկրորդը՝ 20-21 տարեկան մի գուարճատես, յաղթանգամ երկտասարդ տղայ էր. տեղական նախշուն բաճկոնակով, բազմածալ կապոցը գլխին, որը եղեր-

ուած էր գոյնդգոյն ուլունքներով ու արծաթաթել ծոպերով. նրանք գրկախառնել էին միմեանց, ինչպէս երկնային անմեղ ու անարատ հողին: Գիշերային անհնարին ուղևորութիւնից յետոյ, նրանք կամենում էին փոքր ինչ հանգստանալ—կաղզուրել սպառնում ոյժերը՝ դարձեալ նոյն թափովն ու եռանդովը շարունակելու քարքարոտ, չաբագուշակ ճանապարհը...

Վաղորդեան արևի ճառագայթները չէին, որ սուր փշերի ու սլաքների նման ծակոտեցին նրանց քնեած աչքերը և ոչ էլ քաղցրախօս թռչունների հաճելի դալլայիկներն ու հոգեզուարճ մեղեդին... որ մի ակնթարթում ոտի կանգնեցրին նրանց, այլ հալածող խմբի յանկարծական և անակնկալ յայտնութիւնը:

— Հ՛ը, փայտեղէն խաշը թո՛ղ այժմ աղատէ ձեզ... գեպլմըրներ... չնւտ, անձնատուր եղէք... — Գուաց խմբի առաջնորդը՝ շեշտակի մեկնելով իր վեցհարուածեան ատրճանակը:

— Անօրէնները՛, անօրէնները՛... — միաժամանակ թոթովեցին փախստականների թանձրացած լեզուները:

— Մեր պահանջը սէր է, սէր միայն... — լսուեց քրդական լպիրշ բերաններից:

Երկտասարդ տղայի արձակած առաջին գնդակը գետին տապալեց խմբապետին, այնուհետև երկուստեք տեղաց գնդակների սոսկալի տարափը:

— Աղատ Սասունցին չի կարող չուն սիրել... — և ձայնակցում էր հրացանի օրոտը. մի մենաւոր ժայռի ապաւինած՝ տղան անդադրում արձակում էր հրացանից. իսկ աղջիկը՝ անվհեր ու համարձակ՝ փամփուշտ էր մատակարարում:

Ընկա՛ն արիւնշաղախ, անկենդան, ահա՛ առաջին, երկրորդ, երրորդ, չորրորդ... ները, մինչդեռ հալարտ Սասունցին անխոցելի է և մարանչում է առիւծի կատաղութեամբ. սակայն գեղանի աղջկայ սաթի նման աչքերից գլորուեցին մարգարտի երկու խոշոր կաթիլներ... դրանք յուսահատութեան վերջին կայլակներն էին—անխուսափելի կորստի առհաւատչեան:

— Կոյ, եղբայր... բաւական է, այժմ թո՛ղ մեզ չխողխողէ նենդամիտ յելուզակի սուրը... երկու փամփուշտ մնաց միայն. մինը՝ իմ բաթինն է, երկրորդը՝ անխ, լեզուս չի գօրում, որ ասեմ... դարձրո՛ւ իմ կրծքին հրացանիդ փրկարար փողը. մնաս բարեա՛ւ, սիրելի՛ եղբայրս...

— Խեղացի՛ է քո օրոշումը, թանկագին քոյրս. մնաս բարեա՛ւ... Որոտաց հրացանը երկու անգամ ևս...

Հարազատ քրոջ և եղբոր վարդապետն արիւնները խառնուեցին միմեանց...

Քիւրզ հրոսակների կորուստն ու սուգը կրկնակի էր:

ԱՐԳԻՆԱ

(լեզենդա)

Լըիւ 10 դար կամ 1000 տարին բոլորուել էր, այն բարերաստիկ օրից, որ Աւետարանի փրկարար լոյսը տարածուել էր ի սփիւռս աշխարհի. տասը դար առաջ՝ սիրոյ, եղբայրութեան, ճշմարտութեան ու խաղաղութեան մարմնացած գաղափարը՝ Ինքը՝ աշխարհի Փրկիչը չարաչար հալածուեց անարդարութեան, արծաթսիրութեան և բռնութեան ձեռքով. փարիսեցիների և օրինականների դատաստանը անարգ խաչի վրայ բեռեց նրան, ճգնելով յաւիտեանս գերեզման իջնելու հաւասարութեան ու մարդասիրութեան սքանչելի վարդապետութիւնը... սակայն ժամանակի հետ, աւելի ամբանում և զօրեղանում է նա, մարմին և հոգի հազած՝ շրջում է աշխարհիս երեսին և իր խաղաղանով հալածում է բռնութիւնն ու անարդարութիւնը, ղրկանքն ու հալածանքը...

Եւ այդ օրուայ—խաչելութեան հաղարամեկի անունով Հայոց Զահնշահ Աշոտ Բագրատունին հիմնարկում էր միծածախ, ճոխ և փարթամ Անի՝ հրաշակերտ մայրաքաղաքը, ընծայելով այդ բիւրաւոր ժողովրդեան բնակավայրը երրորդութեան խնամածութեանը, յատուկ ցանկութեամբ, որ 1001 թուականի Տիրոջ հրաշափառ Յարութեան տօնին՝ 1001 տաճարներում, հայ կղերը հազար և մի պատարագ մատուցած էր, այնուհետեւ անվերջ կրկնելով մեծ վարդապետի դարերով առաջ կատարած քառութեան ու թողութեան խորհուրդը, .. Խաչիկ երանելի Հայրապետն էլ ամենասուրբ երրորդութեան փառքի անունով իր խորանն էր կանգնեցնում Երազդատորս կամ Զիրակաւանի մօտ, այժմեան Արգինա գիւղում, որի, մինչև երկինք բարձրացող, հրաշակերտ կաթուղիկէն, Անիի՝ Տիրամօր կամ Մայր-եկեղեցու նման՝ իր ճարտարարուեստ կազմութեամբ, գողարիկ մանուածներով, նուրբ մողայիքներով ու մանրանկար քանդակներով Հայաստան աշխարհի ժամանակակից հրաշալիքներից մինն էր համարուում:

Վարդապետի տօնի նախընթաց օրն էր, Տրդատ ճարտարապետի վերահսկողութեան ներքեւ, ջանասէր մեղուների նման՝ անհանգիստ ու

անդադրում աշխատում էին վարդապետներն ու մշակները, հոգևորականներն ու աշխարհականները, տէրերն ու ստրուկները, ամենայն ջանք և ճիգ թափում էր նոյն օրն և եթ աւարտելու կաթողիկէի վերին մասը և կանգնեցնելու այնտեղ մարդաշափ արծաթաձոյլ խաչը, որ նուիրել էր Կաղերանիդէ Հայոց բարեպաշտ և շինարար Թադուհին, սակայն հրեղէն գունդը թեքուել էր դէպի արևմուտք. ժամանակը երկկոյանում էր և հանրահռչակ ճարտարապետը տարակուսում էր նոյն օրն աւարտել շինութեան գործը և կանգնել քառաթիւ խաչը:

— Հոգե՛որ Տէր, եկեղեցու օծումը պէտք է յետաձգել մինչև նաւասարդ՝ Տիրամօր վերափոխման տօնին. այսօր անհնարին է աւարտել: Արեգակը խոնարհել է դէպի մայր, ապարդիւն է այլ ևս աշխատանք ու բրտինք շուշլել... — Խորին ակնածութիւնով արտաբերեց շնորհալի ճարտարապետը:

— Ո՛չ, սիրելի որդեակ Տրդատ, ոչ մի կերպ չեմ կարող յետաձգել օծման ս. խորհուրդը, որովհետև վաղուան համար յատկապէս հրաւեր է կարդացուած. և արդէն խմբուել են այստեղ հազարաւոր բարեպաշտների բազմութիւն. նաև հոռոմներ, վրացիներ, աղուաններ... այս գիշեր պիտի ժամանեն՝ Արքայական ընտանիքը, աւագանիքը, նախարարներն ու ազատները... աշխատեցէք, որդի, աճապարեցէք, իմ հաւատը մեծ է. նա անտարակոյս պիտի աջակցէ ձեզ աներևութապէս: — Բուռն հաւատով և հաստատուն յոյսով մակաբերեց ժողովրդի հոգևոր պետը, որ յամբարայլ շրջելով տաճարի չորս կողմում, աղօթք և սաղմոս էր մրմնջում և յաճախ օրհնում ու բաջալերում էր ջերմեռանդ աշխատաւորներին:

— Անհնարին է, սուրբ հայր, անհնարին է, այսօր չի վերջանալ շինութիւնը. դեռ խաչի պատուանդանն ու խնձորը բոլորելու երկար միջոց է հարկաւոր... — Աղմկեցին վարդապետներն ու մշակները, տէրերն ու ստրուկները:

— Մի թերահաւատիք, սիրելի զաւակներս, Ամենակարողն Աստուած աջակից է ձեզ: Նրա կամքն է այսօր իսկ աւարտել իր Տան շինութեան գործը. — ի հաւատով կրկնեց ալիպարզ Հայրապետը:

— Բայց ժամանակը չի կանգնում, արեւը վաղուց թեքուել է դէպի մայր. երեկոյանում է, տես...

— Թող կանգնի արեգակը, նա էլ պարտական է նպաստել իր Արարչի ամենասուրբ անունով ձեռնարկուած գործի աջողութեանը... — Հազիւ թէ երջանիկ Հայրապետը արտասանեց, երբ հրեղէն գունդը անշարժ կանգ առաւ, ասես միտուեց իր տեղում:

— Օրհնեա՛լ է Աստուած, — ասաց Քահանայապետը:

— Օրհնեա՛լ է Լուսաւորչի հաւատը: — Չայնակեց ամբոխը:

Տենդային եռանդով շարունակուեց հաւատով սկսուած և հրաշքով աւարտուած գործը: Հնչեց երկաթի կոշնակը, կատարուեց փառաբանական օրհներգն ու քաղցրաբառաւ մեղեդին:

— Տես սուրբ Հայր, Աստուածային տաճարի զագաթին փողփողում է արդէն Փրկչական խաչը. քո սուրբ օրհնութիւնով կատարեցինք մեր պարտը: — Համբուրելով հայրապետի աջը՝ առանձին բերկրութեամբ աւետեց Տրդատը:

— Ուրեմն արեն էլ կատարեց իր պաշտօնը... — Եւ դառնալով դէպի արեգակը՝ շարժեց իր մոմեղէն ձեռք ասելով՝

— Արի գնա. —

Այն օրից էլ յիշեալ աւանդ կոչուեցաւ՝

«Արի-գնա» կամ ինչպէս ասում է ժողովուրդը՝

Արգինա:

ՏԻՐԱՅՈՒ ԱԿՕՆ

Ա.

1874 թուականի ամառը ընկերների մի խումբ Մարմաշէնի մե-
նաստանում, «Վահրամաշէն» ամրոցի բեկորների մօտ որսնում էինք
սեպածի կամ բեռագիր արձանների այն ապագաժը, որ՝ հնագէտ-
ների առեղծված քանդակում է մեղանից 3-4 հազար տարիներ առաջ
և անշուշտ պարունակում էր իր մէջ մեղանից զարերով առաջ ապրող
ժողովրդի գոյութեան մի ամրոց, թերևս և պերճախօս պատմութիւն,
երբ մեր առջև անակնկալ յայտուեց տիրացու Ակօն. 30-32 տարեկան,
չիկագոյն, խիստ մորուքով, գունատ գէմքով ու մի աչքը գրեթէ միշտ
կիսախուր՝ պշած երիտասարդ: Նա հազած ունէր բրդի կտորից՝ մոխ-
րագոյն չեղքեակի, երկար, կաշուէ գօտիով, ոտներին՝ աղքատիկ չուս-
տեր, գլխին՝ կիսամաշ շափա, ձեռին՝ ցնցոտու նման՝ մի անօրի-
նակ, ողորմելի հովանոց... Առաջին անգամ հանդիպեցայ և ծանօթ ա-
ցայ ես նրա հետ, հէնց այդ տեղ, «Վահրամաշէն» քարուքանդ եղած
ամրոցում. հայկական անցեալի համար առեմ թէ՛ նրա մեծութեան,
կուլտուրայի, բարեպաշտական ձգտումների խօսուին յիշատակարանների
մօտ:

Տիրացու Ակօն յայտնի էր մեղանում որպէս հոգևորական կոչման
թեկնածու, վարդապետ դառնալու յատուկ տենչանքով ու բուռն աւի-
նով՝ քաղաքից-քաղաք, վանքից-վանք թափառող մի համեստ, հաւա-
տաւոր անձնաւորութիւն, որ 1860-ական թուականներին, «եղբայր-
ների» հետ միասին Լիւսի Կոուց անապատն էր գնացել ճգնելու:—
'ի գէպ՝ կար ժամանակ, որ ճգնաւորութեան գաղափարով տոգոր-
ուած էր մեր երիտասարդութիւնը. ինչպէս երէկ կեղծ աղգասիրու-
թեան, իսկ այսօր՝ մարդասիրութեան, հաւասարութեան, եղբայրու-
թեան... ոչ—անկեղծ հովերով... Վասպուրականի Արծուի կախարդիչ
հռչակը էլեբարական հոսանքի նման՝ անցել, ողողել էր արեւելքից՝
արեւմուտք, օսմանեան երկրներից մինչև միւր սահմանները... և ուրիշ
կերպ էլ չէր կարող լինիլ, որովհետեւ... այդ երեւոյթը ժամանակակից
հայի բարոյական ձգտումների, մտքի և հոգու արտայայտութիւն,

աւելի պարզ՝ ճշմարիտ հայրենասիրութեան մարմնացումն էր... և Արծիւը գիտէր հիպոստել... ահա, ծնողներից գաղտնի, անտեսական պայմաններից անկախ՝ հեռանում էին մեր շատ քաղաքներից ու գիւղերից դէպի Վասպուրական՝ անապատականութեան հոգեշարժ գաղափարով տոգորուած «եղբայրները» հեղ ու խոհարհ, միշտ գլխիկոր, անհամարձակ ու ներողամիտ, առտուածավախ և բուրբալաշտ. գլորում, չքանում էին նրանք նաև մեր գաւառական քաղաքից ու Զիրակի գիւղերից քարանձաւներն ու վանական միջին խուցերը՝ սլարբերաբար, խումբ-խումբ... «եղբայր Կայապետը» «եղբայր Գէոյը» «եղբայր Ասատուը» «եղբայր Պեռուը» «եղբայր Օվանէսը»... մեր «եղբայր Ակօն» էլ վաղուց չէ, որ շատերի նման՝ ստրկացած և հիասթափուած՝ Վասպուրականից հայրենիք էր վերադարձել և ասես՝ ուրուականի նման սաւառնում էր մեր չէն ու աւեր վանքերի, քարուքանդ եղած ապարանքների շուրջը. նա նման էր մի նախշուն թիթեռնիկի, որը անբաժան է իր սիրած ու փայփայած խտրոյկից մինչև որ դոհ կ'գնար նրա լափսդ բոցերին և այնպէս իր սիրուն գոյութեան վերջակէտը կ'դնէր:

Մի վիթխարի, ժանգոտած ու մամուկալտ ժայռի առաջ կանգ առաւ մեր խմբակը. հեղինակաւոր տիրացուն մատնանիշ անկող բարի ճակատին խնամքով քանդակուած և ձիգ դարերով անաղարտ մնացած՝ հինգ սող բեռագրերը, ժամանակակից եկեղեցականին յատուկ ծանրութեամբ ու շիշտով ասաց.

— Օրհնեալ լինի ձեր յիշատակը, թանկագին նախահայրեր, հապա եթէ հրաշքով բաց անէիք ձեր աչքերը և նկատէիք ժամանակիս ծովացած մեղքն ու գոյութեան կռուի անհնարին դժուարութիւնը. — անտեսական ձախող պայմանները... օ, օ, օ, ազատ ժամանակների բաղդաւոր դաւակներ, անշուշտ կեանքն անտանկի պիտի լինի ձեզ համար... — Ապա դարձաւ նա դէպի մեզ՝ — Այդ խանձուած ապառաժի վրայ, մեզանից հաղարտոր տարիներ առաջ քանդակուած՝ մեր նախորդներն անվերժանի ըստերով աւանդում են, որ՝ «քառասուն հաւկիթը մի փարայով (¹/₃ կոպ.) գնել և ընտանիք ենք կառավարել. վայ մեզանից յետոյ ապրող և ընտանիք կառավարողներին»: Այս, վայ մեզանից յետոյ աշխարհ եկող և, մանաւանդ վերաբերու հագնողին...

— Տիրացու Ակօ, — միջամտեցին ընկերներս, — ինչպէս է եղել որ անվերժանի լին՝ վերժանի է դարձել և քառասուն ձուի մի սղորմիլի պատմութիւն դուրս եկել:

Դէհ, եղբայր, իմաստուն մարդիկ ժամանակին կարգացել և աւանդել են մեր պապերին... և այդ պարզ, տարրական երևոյթը բնորոշում է շատ բաներ անտեսական վիճակի նկատմամբ:

— Տիրացու Ակօ, դա մի առասպել, մի լեգենդա է, որ պատ-

մում է և՛ Թիֆլիզի Խօջեվանքի՝ գերեզմանատան տապանաքարի, և՛ «Քէօրրի-Քէօյի» կամրջի, և՛ շատ տեղերում գրուած արձանների մասին:

— Ասում են թէ այս արձանները վկայում են՝ որ Մարիամաշէն կամ Մարմաշէնի հրաշակերտ մենաստանները իրենց հիմնադիր Պահլաունիների ժամանակ՝ ամբողջովին ոսկեզօծ են եղել և Լուսաւորչի թոռ՝ Պահլաւները՝ 40 տարի ալ-արնեգոյն մախմուրի շապիկով, 40 տարի կարմիր մահուդի, 40 տարի շալեղէն և 40 տարի կարմիր կաւուով են ծածկել կամ խնամել... Այս էլ հօ գրած չէ ձեր խօջենց գերեզմանատան կամ Քէօրրի-Քէօյի կամրջի ճակատին. հը՛՛, տեսէք, որ նրանց կրօնական ազգային դպրոցները մաքուր, անխառնալի և անխառնուրդ են եղել, ինչպէս վաղորդեան ցօղի անապակ կաթիլները: Իրենց նիւթական կարողութիւնը, վարդագոյն արիւնն անգամ, գիտակցօրէն դոհ են բերել պաշտած ու փայփայած գաղափարին: Տեսէք, թէ ո՞րքան հաստատուն և ամուր են եղել նրանց հաւատի ոյժը, անօրէնների սրբըր ըթացել են մորթօտուլոց, մինչդեռ նահատակների պարանոցները սունկի նման են բսնել, ծայր ու սահման, վերջ ու վախճան չեն ունեցել... Ահա թէ ինչու կարմիր են եօթն խորհրդաւոր թիւ կազմող՝ խորանների արտաքին որմերը, նրանց մախմուրի ու մահուդի շապիկները: Եւ այս երևոյթը բնորոշող է թէ որքան բարեպաշտ են եղել մեր երջանկայիշատակ պապերը. ինչպէս կապուած են եղել նրանք՝ ազգային—հարադատ եկեղեցու հետ, օժտուած առաքինական վսեմ ձգտումներով... Իսկ այժմ. հը՛մ, այժմ Լուսաւորչի անհովիւ մնացած գառնուկներին սպառնում են պատառտել հրէշաւոր բողոքականութեան և վաղուց նեխուած կաթօղիկութեան ժանիքները... էլ ո՞վ կարող է մտածել թէ՛ արիւնով ու հալալ քրտինքով հաստատուած այս հրաշակերտ և հոյակապ տաճարները կիսուներ են, ազաւանների ու բուերի աղաստանաբան...

Ջգացուած սրտով թախիծն ու վիշտը երեսին՝ առաց տիրացու Ակօն և ազահութեամբ հոտոտեց իր կծու քթախոտը:

Բ.

Տիրացու Ակօն մի տիպ էր, որի նմանները ուսկայն հազուագիւտ չէին մեզանում սրանից 25-30 տարիներ առաջ. ներկայումս նրանք մոլորակի նման են երևում մեր կուսակրօն հոգեւորականութեան թիպոտ միջնորդութում. այժմ վեղարաւորը տարօրինակ թերահաւատութեամբ է վերաբերում իր կոչման վեհութեանն ու սրբութեանը. իսկ որոշ, դրական սկզբունքն ու դաւանանքը կարծես քացակայում են,

փոխանակ հոգեգուարձ մեղեդիներին, ժամի ու պատարագի, մինչև կոկորդ թաղուած են նրանք աշխարհային զեղխ կեանքի ու զուարճութիւնների տղմում. կարգում են՝ նիցչէի, Բոկլի, Լասալի, Ռլնանի, Գարվինի... վարդապետութիւնները, որոնցից սակայն ոչինչ չեն հասկանում. հին, վանական խցերին՝ յաճախ՝ փոխանակում են ընդարձակ՝ թանկագին արդ ու զարդով կահաւորուած՝ դահլիճներն ու ընդունարանները. ուր քաղցրահնչիւն դաշնամուրը՝ «փոփոխ, մոմեղէն մատներով» իր պատուաւոր տեղն է բռնում շաղի ու շողի նման՝ «հօրաքոյրերի», «մօրաքոյրերի», ընդարձակ շրջան, հացկերոյթ, պար, երգ, թղթախաղ, կոնծաբանութիւն, աւելլն ասեմ, երբեմն նաեւ դատ ու դատաբարան, անձնական ստոր կիրք, դժուծ հաշիւներ և մօլի նկերտումն. ամեն տեսակ սրբապղծութիւն, խաչագողութիւն, զրկանք ու հալածանք... ի դէպ՝ իղուր չէր գանգատուում մի փորձուած եկեղեցական ասելով թէ՝ «այդ նորելուկ վարդապետներից ու բահանաներից Աստուած փրկէ ու ազատէ մեր խեղճ ազգին. ազատութեան բառը՝ սանձարկութեան փոխելով ոչ հինք կարող են պահպանել և ոչ նոր մի լաւ բան տալ. ժողովրդին հեռացնելով ամեն հոգեւոր վայելչութիւնից՝ ասես՝ վայրկենից՝ վայրկեան դէպի կորուստ են մղում...» Եւ, ինչ զարմացք որ ժամանակը իրն է անում, սակայն մոռացութեան տալով սեպուղիներին իրենց թանկագին մուշտակներով և հոտաւետ իւղերով այս և այն կեդրոնական քաղաքում անմեղ ու անպարտ մայթերը, սալայտակներն ու զբօսավայրերի ճեմելիները մաշելիս, աւելացնենք, որ այսօր քիչ չեն նաեւ այն առաջադիմական և իրենց լուսամիտ համարող իսկապէս թուրքախոս ապիկար քահանաները, որոնք ընդունակ են իրենց անձնական աւօրեայ շահերին զոհ բերել ոչ միայն իրենց կոչման վեհութիւնն ու սրբութիւնը, այլ և ազգային եկեղեցին էլ. որ իրենք ամեն օրինադանցութիւն անելով հանդերձ՝ հոգով ու մարմնով օտարի գրկում բազմած՝ եղբոր աչքի չիւղն են նկատում. երբ կարելի է դրամ կորզել և ազգասիրի հուշակ վայելել՝ նրանք եկեղեցական իրաւունքի և շահերի մի-մի հսկայական պաշտպաններ են ձեւանում. ազնուաբար դիտեն կեղծել, նենգել ու քծնել, երբ պէտք է գլուխները կամիւլակայով ու կրծքերը աւանակ ու խաչով զարդարել... Աստուածային տաճարը վաճառատուն են դարձրել և «ձրի տուրը» ոչ միայն ապրուստի միջոց, փեշակ չինել, այլ և, շատ անգամ, գանձեր դիզելու աղբիւր...

Դու սխալուած չէիր, տիրացու Ակօ, 40 ձուն մի փարի առան և ընտանիք պահեցին. 40 վանքեր շինեցին և հայի ինքնուրոյնութիւնն ու կրօնը սուրբ և անաղարտ պահեցին. վաճ մեզանից յետոյ եկեղեցականութեան ու վանականութեան մասին խօսողին...

Այն օրից 13 տարի էր անցել։ Տիրացու Ակօն այժմ կուսակրօն սարկաւագ էր. երկրորդ անգամ ես հանդիպեցի նրան Կ. քաղաքի ակնավաճառ Սվախճեանի խանութում, դարձեալ մի խումբ հայրենակից ընկերներով, արդէն հասունացած՝ «մաղով ու մօրուքով» մարդիկ էինք, գիտէինք հայր-Ակօի ծագումն ու անցեալը, իղձերն ու ձգտումները՝ նրա դարաքաշ կեանքն ու մաշող հակումները։ Արեւմտեան մօրուքն ու թոռնած դէմքը՝ լայնկեկ ճակատի խորունկ աղօսների հետ միասին, միութարական բանիւր չէին կարող պատմել նրա անցեալից. գիտենալով հանդերձ տիրացու Ակօի էութիւնը՝ անհոգ, ուրախ ու զուարթ ընկերներիս խմբակը սիրում էր օգուտ քաղել նրա միամտութիւնից — խօսեցին նրան, մատ դնել արիւնոտ վէրքին, իր երեւակայած վանահայրութեան, սիրած ու պաշտած «Մընի» անունով։

— Սարկաւագ, ո՞ր էիր գնացել.

— Էջմիածին, եղբայր.

— Վեհափառին տեսար.

— Հը՛, Հռովմում լինել և Պապին չ'տեսնել. չորէ չոր գնացի սուրբ աջը առայ, ասաց՝ բեզ մի պատուական վեղար կտամ, աշխատիր, շուտով վանքը շէնցրու։— Մանածի նման՝ գունատ դէմքին մի տեսակ կենդանութիւն տալով՝ առանձին հաճութիւնով գոհացնում էր իւրաքանչիւրի հարցասիրութիւնը։

Սարկաւագը վաղուց չէ, որ վերադարձել էր Իջման տեղից. որպէս բարոյական քաջալերութիւն կամ տրիտուր իր դառնաշարժար աշխատանքին՝ այսինքն՝ Մընի 500 տարուայ աւերակ վանքը մաքրելու և փոքր ի շատէ կանոնաւորելու համար՝ խոստացել էին վեղար տալ, վանահայր նշանակել և նա յաւակնութիւն ունէր հաւատալով թէ՛ պիտի կարողանայ շէնցնել 613-614 թւականներին Դաւիթ Սահառունի հայ-նախարարի ձեռքով հիմնարկուած՝ «եկեղեցկայարմար» կաթուղիէի, հրաշակերտ մատուռների ու ապարանքների ուրացուած ու մոռացուած դարաւոր մնացորդները, մոգական մի հարուածով կեանք ներշնչել, պահապանների (միաբանական) խումբ հաստատել, դպրոց բանալ. անորոշ ժամանակներից քրդական խաչին և ասպատակող Իսլամի ասպնջական դարձած՝ սրբավայրի հսկայական կամարների ներքե հնչեցնել Աստուածապաշտութեան հոգեւորանշ աւելուն և տարածել կնդրուկի անուշահոտութիւնը... սակայն այս անգամ ես, շատ անգամների նման՝ գոհացրել էին նրան միմիայն յուսադրելով։

— Օրհնեալ լինիս, որդի, աշխատիր, կասե՞ք Վեհին, որ մի բան անի քեզ համար. — ասել էին սինոգալանները։

— Սարկաւագ, հ. հ. աստուածաբանները քննեցին բեզ.

— Ի՞նչ քննութիւն, եղբայր, ես հօ դպրոցի աշակերտ չեմ. 10 տարի ճգնաւորութիւն արած, 25-30 տարիներ կեանքս սեւի ու սպիտակի, գրքի ու կարգմունքի մէջ մաշած անձն եմ. «Չամբիշները» անգիր գիտեմ, ճարտասանութիւնն էլ վերադիր. չէ՞ որ ես էլ փոքր ի շատէ ուշադրութեան արժանի անցեալ ունիմ... իմ նպատակն է՝ լոյս տարածել, ուր խաւարն է թագաւորում. աղնիւ ու բարի քաղաքացիութեան, եղբայրութեան դաւանանքը տարբարեցնել, ուր բացակայում է ճշմարիտ բանականութեան, գիտակցութեան ու խղճի բնազդը... Վերջապէս, ասացի իրեն, չոգեսոր Տիրոջը, որ իբրեւ շինարարադո՞ւր եկեղեցականի՝ դիւրութիւն տայ ինձ մի ընկած, բուերի բոյն և գազանների որջ գարձած սրբաւայր իր նախնական վիճակին վերածելու: Այդ սքանչելի, նուիրական գաղափարն է ինձ ոգևորողն ու առաջնորդողը. էհ, ուրախ կ'լինիմ, եթէ գիտուն, աստուածաբան հոգևորականներ ղեկավարեն իմ դպրոցը. ես էլ, եթէ անշնորհ եմ ամօլ լինելու, գէթ «չորոցք» կ'լինիմ, կ'քարշեմ իմ լուծը, ինչպէս մի վտիտ, ոսկոր ու մորթ եղած եղբ իր բոլոր ուժովն ու կարողութիւնով շարժուելիս...

— Է՛հ, այն ասան, քո ծրագիրը հաւանութիւն գտնու Վահի կողմից:

— Ի՞նչպէս չէ, եղբայր, մինչև իսկ յուսադրեց և բաժախեց.

— Ի՞նչպէս:

— Մի սրտաբուրդ «պահպանիչ» ասաց և հրամայեց իմ վանահայրութեան մասին հաղորդագրել մարմնաւոր իշխանութեան:

— Իսկ վեղարը.

— Վեղարը... հա՛, «պիտի հրամայեմ, ասաց չոգեսոր Տէրը, որ բեզ արեղայ ձեռնադրեն»:

Դ.

Ինչպէս ասացինք իր տեղում տիրացու Ակօն, կամ ինչպէս սովորաբար անուանում էին՝ «Մըէնի սարկաւագը», որի երևակայութիւնն ընդգրկում էր միմիայն Աստուածաշնչի պատմութիւնը իր այնքան գրաւիչ բարոյական մտապատկերներով, որքան էլ անծանօթ ժամանակակից մտաւոր կեանքի բարդ պայմաններին— իսկական քաղաքակրթութեանը— այնուամենայնիւ իր զրօշակին անպայման հաւատարիմ և փայփայած գաղափարին անձնուէր մէկն էր: Սակաւապէտ, անարժաթ, ժուժկալ, մարմնացած հեղութիւն էր նա և իր Մեծ-Վարդապետի նման՝ իր կոշումով՝ աշխարհի «մեծամեծներին» մէկը լինելով

հանդերձ՝ և՛ փոքր էր, և՛ տոկուն ու զիջող, և՛ ներողամիտ, կարգապահ ու հնազանդ...

«Մի մեծ ընկած օջախ ծխացնել—մի հինօրեայ վանք շէնցնել»— ահա այն սքանչելի գաղափարը, որի համար շնչում էր նա, որի համար բարախում էր բարի զգացումներով տոգորուած սիրտը՝ այնքան հիւժած ու մաշուած կրծքի տակ...

— Է՛հ, մի այդպիսի գործ կատարելով, ես իրաւունք պիտի ունենամ մտածելու, թէ ինձանից յետոյ էլ ասողներ կ'լինեն՝ «ողորմի հոգուն. տիրացու Ակօն անյիշատակ շմեռաւ»:

Վահի կողմից «պատուական վեղար» ստանալու հոգեսքանչ յոյսը, դառն չարչարանքի և սրտատանջութեան մի այլ դուռ բաց արեց Ակօյի համար. ուրիշ էին ժամանակի պահանջները, սակայն նա գիտակցօրէն թէ՛ ո՛չ, լողում էր հոտանքին հակառակ և իզո՛ւր էր ենթադրում լուծել այն կնճռոտ հանգոյցը, որ հիւստած էր բարդ կեանքի այնքան ստուար թելերով... թէ՛ սրտեղից և ինչպէս, յայտնի չէ, սակայն փաստն այն էր, որ Պարսկաստանից գաղթած՝ հարիւրաւոր ընտանիքի գլուխ էր անցել նա և ինչ որ նախապատրաստութիւն էր տեսնում Մըէնում բնակութիւն հաստատելու համար:

— Մըէնը իմ վանքն է, սիրելի եղբայրներ,— հաւատացնում էր նա,— գնանք, շէնցնենք. խրաքանչիւրին ձեզանից այժմէն իսկ այգու տեղեր, արտեր և մարգագետիններ եմ յատկացնում, միայն թէ պէտք է բաց անել ջրի սուուն, հակառակ դէպքում, միանգամայն անհնարին է ապրել աւերակ-անապատում...

— Գնանք, մշակինք բարերեր հողը. խաղողի այգիներ ձգենք. աուն ու տեղ հաստատենք. մենք էլ ապրենք, մեր դաւաններին էլ մի պատառ հացի տէր լինելու հնարաւորութիւնը ստեղծենք... — միաձայն հաւանութիւն տուին շինականները և հարիւրաւոր մարդիկ՝ բահով ու բրով, ուժեղ բազուկներով և ամուր, հաստատուն քայլերով բռնեցին Մըէնի քարքարոտ ճանապարհը:

— Սարկաւագ, ինչպէս կարողացար մուտ գործել բրդական ամառանոցներն ու գիւղերը՝ 18 վերստ տարածութեան վրայ բաց անել Մըէնի դարերով խանգարուած աուն և յափշտակել այն՝ ինչ որ այսօր իրաւամբ քիւրդինն է համարում, չէ՞ որ ջրի սակաւութիւնը խիստ զգալի պիտի լինէր նրանց աւօրեայ գոյութեան համար ես:

— Ուրեմն ինչո՞ւ է առում թէ՛ «քրտամբ երեսաց քոց կերկեցեալ հաց». միթէ իմ իրաւունքը քրդից իբրեւ շնո՞րհ պիտի խնդրէի. հա՛, գլուխ էլ ոտի տակը դնէի, որ տրորէր, բայց եթէ պատմեմ իմ այդ սիրագործութեան մանրամասնութիւնները, պիտի ծիծաղիր, պիտի առատապիլի կամ կատակի նիւթ շինէր, քաշոււմ եմ:

U.

Անցնում եմ Քիշնևի «Մինադինովսկայա» փողոցով, պատահում է
ինձ մինը՝ իմ ծանօթ ռուս-պաշտօնականներից.

— Ի՞նչ կայ, — հարցնում եմ անհամբերությամբ, գիտե՞նալով, որ

—Այդպէս չէ,—մօտենալով մեզ և ողջունելով, ընդմիջեց Երան-
օրի ճակատամարտում իր քաջութեամբ հռչակ ստացած մի պաշ-
տութող հեղինակաւոր, — դարաւոր աւանդութիւն կայ, որ երբ վե-
տի հեղինակ փառքը՝ Կոնստանդինը թագաւորէ և Սոփիան թա-

— Ասան, ասան, թող որ մի քիչ էլ ծիծաղինք:

— Ճամբարիսն ասած, իմ ցանկութիւնն էր գողտուց մախաթ շինել, բայց դժբաղդաբար ուրբաթը շուտ հասաւ քան դարբաթը...

— Ի՞նչպէս թէ մախաթ շինել. — հարցրին ընկերներս:

— Ի՞նչ ասեմ ձեզ, որ Ալէքսանդրապոլցի լինելով հանդերձ՝ ժողովրդականութիւն կամ բաղադրութիւն ստացած այդ պարզ առած ասեմ՝ թէ ո՞նէ էլ չէք հասկանում, ուրեմն լսեցէք. մէկը մեր հայրենակիցներից, որ չէր կամենում փողով մախաթ առնել, գնում է դարբնի մօտ, երբ վերջինս գլխիկօր, արխն քրտինքի մէջ՝ բեռններ էր կուում:

— Ուստան ջան, մի մեխ տառ—ասում է նա:

— Ա՛ռ,— ձգում է նրա առջև վարպետը, մի հատիկ բեռը հօռչինչ արժէ:

— Ուստան ջան, այս ծայրը սրե՛ս:— Վարպետը սրում է:

— Ուստան ջան, այս ծայրը ծակե՛ս:— Ծակելուց յետոյ միայն դարբինը բարձրացնում է իր ծանրացած գլուխը և նկատում է, որ իր շինածը մի քանի կոպէկ արժողութիւն ունեցող՝ մախաթ դարձաւ:

— Ճէ՛ր օրհնած, ասան ցանկութիւն ունէիր գողտուց մախաթ շինել տալու... դայրացմամբ բացազանշում է դարբինը, բայց և այնպէս խելացի կամ ճարպիկ մարդը ձրիարար ստանում է իր մախաթը... հասկացմբ. այժմ դառնանք իմ խորհրդաւոր «մախաթին». Կողովանում մի աման վաքս առայ, լուծեցի ջրի մէջ և նրանով քաթանի պարկը ներկած՝ անցրի գլուխս,— դա իմ վեղարն էր, իսկապէս Անտօնեան վեղար. ապա վաքսի փայլվող թիթեղի ամանն ու խուփը գոյնզգոյն ժապաւէններով, դուք հասկացէք բուն շիրակեցու գուլպի կարմիր ու կանաչ թելերով, քարշ արի պարանոցովս, որ մայրսեան արևի հրեղէն ճառագայթների տակ, շողակնի նման կայծերին էին տալիս.— դրանք իմ շքանշանները, իմ ականակուռ խաչերն էին... անվեհեր կանգնեցի գաղթականների առջև, ինձ հետեւում էին տասն ղոյգ եղներով լծած գութանը և հարիւրաւոր ուժեղ բաղուկներ. բահի ու թիւերի եռանդուն շարժում... քիւրդ բէկերը տաղաւարներից՝ իրենց գամբռներով ու լամուկներով՝ աղմկեցին, երևի արամադիր էին դիմադրել, սակայն, միթէ կարող էին քրիստոնեայ պետութեան մէջ հալածել եկեղեցականին, հպել նրա քղանցին... չէ՞ որ սարսափ ու ակնածութիւն էին ներշնչում նրանց իմ վեղարը, իմ վերարկուն, իմ խաչերը, հողաթափերս ու փառաւոր, ալեծածան մօրուքս անգամ...

Եւ նրա խորհրդաւոր ծիծաղին միախառնուեց մեր բոլորի բերքը:

Ե.

— Մեր սարկաւազը յանդուգն է, օրինադանց է... ոտնձգութիւններ և ինքնազլխութիւններ է անում... ցանկալի է, որ Ձերդ վսեմութիւնը միջոց ընդունէիք հեռացնելու նրան հողերականութեան ասպարիղից:— Սև նախանձից կուրացած՝ եկեղեցական վարչութեան տեղական ներկայացուցիչ՝ հայր-Ուրբաթը, առանց որ և է խղճահարութեան՝ դիմումն արեց մի բարձրատիճան կամ «գերագանց» պաշտօնեայի:

— Ամենայն պատրաստականութեամբ, եթէ միայն վերաբերելիս լինէր այդ խնդիրը աշխարհական վարչութեան. մեզ համար ի՞նչ թէ հայ եկեղեցականը յանդուգն է կամ կամակոր: Դուք, ինքներդ, հնարաւորութիւն և լիազօրութիւն ունիք նրան կարգի հրաւիրելու:— Ասաց պաշտօնեան, միանգամայն հրաժարուելով թաթախել իր ձեռքերը անմեղ մարդի արեան մէջ, բայց Յուդան՝ իր երեակայական բարձրութեամբ հանդերձ՝ ճիգն էր թափում այդ ողորմելի, բայց իսկապէս ջանասէր մըջլունին ոտի տակ տրորել ու բնաջինջ անել. ինչո՞ւ, որովհետեւ նա՝ որ սիրում էր փառքի մրտենիներ մուրալ... չէր կարող հաշտ աչքով տեսնել թէ ինչպէս ժողովուրդը կարեորութիւն է տալիս և յանձին տիրացու Ակօի տեսնում ու շօշափում է եկեղեցականի իսկական պատկերը իր առաքինական կամ բնորոշ երևոյթներով... Եւ նրա գնդակը չվրիպեցաւ նպատակից. մի-երկու շաբաթից յետոյ, բարձր իշխանութեան անունով աղբարարուեց Մրէնի շարաքախտիկ սարկաւազին, որ այլ ևս իրաւունք չունէր իր փայփայած մեծանոսանքը յաճախել և նոյն իսկ հողերականի սրբմ հագնել...

— Սարկաւազ, ո՛ր էիր աներեւութացել, երբ ոտիկանները որոնում էին քեզ ձերբակալելու համար. արդեօք աւերակների մէջ, ձորակների պուրակներում, թէ ժայռերի ծերպերում:

— Քաղաքումն էի, կղբայր, լսեցի, որ ինձ նման մի ողորմելի մարդի մինչև իսկ կարևորութիւն էին տուել ու ուրծել... և գիտէք ինչու համար... հաւատացնում են, որ մեր առագ-եղբայրներից մէկի թելադրութեամբ, որը հեղինակութեամբ, դիրքով ու գիտութիւնով ինձանից անհամեմատ բարձր է և, մինչև իսկ, վա՛յ ինձ եթէ ասեմ, ս. Գրիգորի գահը բաղմնու յաւակնութիւն ունի, կամեցել են ինձ բանդարկել և հալածել... է՛հ, դուգազիպութիւն ասեմ թէ՛ բախտի մի խաղ, որ ինձ անխոցելի պահեց արդէն լարուած որդայթից... բայց չէ՛, ես այժմ ամեն բան կորուսի, իմ վանքն էլ, իմ յոյսերն էլ... օ՛, օ՛, բարոյական այս հարստածը անտանելի է, մոհացաւ է ինձ համար:

2.

— Եկաւ, նահանգապետն եկաւ... ան, ան... սարսափում եմ. մայրիկ ջան, տես, քաղաքապահ ոստիկանները որոնում են ինձ... տահա և նա, ինքը՝ հայր-Ուրբաթը, սամուր մուշտակով, նստած բազկաթուռի վրայ, թեկադրում է, որ ինձ կախաղան բարձրացնեն... ինձ վրայ կսկորդելուս արտասուք են թափում, բայց և այնպէս գրում են իմ մահուան դատաւճիռը... ան, նրանք անողորմ են, խտասիրտ և արիւնարբու, բայց իմ Յիսուսը պիտի ներէ նրանց՝ «դի ոչ գիտեն թէ զինչ գործեն»:

Մի անպաճոյճ, աղքատիկ բնակարանում տապի ու տենդի մէջ՝ զառանցում էր տիրացու Ակօն: Նրան շրջապատել էին իր հարազատներն ու բարեկամները և լաց էին լինում սրտամորմոք, աղէխարչ... Տիրացու Ակօն խեղագարուած էր:

— Վեղարի՛ր մեռնեմ, Մըէնի՛ր մեռնեմ, աննման սարկաւազ. — կուրծքերը ծեծելով կրկնում էին հարազատները:

— Տօ եղբայր, բան չեմ ցանկանում, թող Ամենակարողն Աստուած իմ վանքը, իմ Մըէնը չէն ու հաստատուն պահէ. հոգ չէ. եթէ մի Ակօ էլ պակաս կ'լինի աշխարհի երեսից... թող նա իր անհուն ներողամտութեամբ թողութիւն չնորհէ նրան, որը իմ անպարտ արիւնը մատա և ինձ համար շատ համարեց աշխարհի լոյսն ու արեւը... իմ իղձերը, իմ սիրուն «մուրաղը» սրտումս անկատար՝ իր սաղմի մէջ խեղդեց. յափշտակից իմ միտքարանքն ու փմռքը — իմ պատուական վերարկուն. մատնեց ինձ բահանայապետին, ինչպէս Յուդան՝ աշխարհի Արարչին. բարութանդ, տալիս ու վրայ արեց իմ գեղեցիկ ծրագիրը՝ իմ միաբանութիւնը, իմ դպրոցը, մի բուռն շինականներէս բարեկեցիկ վիճակը .. օ, օ, օ...

Օ՛, օ՛... խեղճ տիրացու Ակօ: Եւ նա չուտով կնքեց իր մահկանացուն. դոհուեց իր պաշտած ու փայփայած գաղափարին՝ իր Մըէնին՝ ինչպէս նախշուն թիթեռնիկը՝ իր սիրած խարոյկի բոցերին...

Այս անգամ ընկերների մի ստուար բազմութիւն յուղարկաւորեցինք նրան իր մշտնջենական օթեանը:

« ԲԵԱԼԼԱՃԻՆ »

(պատմական անցք)

Ա.

Եթէ Սիրահայ Վասակ իշխանի դուստր՝ տաճարաչէն ու բարեպաշտ Կաթարանիդէ Դագկայ՝ Հայոց և Վրաց թագուհին կամեցել է իր աստուածասիրական եռանդն ու գովելի խանդը դարից-դար, սերնդից-սերունդ հռչակելու համար, բացի Անիի հրաշակիրտ կաթողիկէն նաև Խծկօնից միաբանարանում Ս. Կարապետի անունով երկնաման խորանը կանգնեցնել, Անթիպատաւարիկ՝ արեւելքի Վեստ և Դուկ Սարգիսն էլ, գուցէ խորանաչէն թագուհու փառքն ու անհուն ջերմեռանդութիւնը նսեմացնելու անբարտաւան դիտաւորութեամբ կանգնել է իր հոյակապ «քաւարանը» աւաջինի հանդէպ, նրանից աւելի շքնադ, աւելի գեղեցիկ ու պանծալի...

Ժէ-րդ դարի վերջին քառորդումն էր. Վարդափառի տօնին Խրծկօնից գեղածածաղ ձորն ու հովիտը լեցուած էր երկններանգ ծաղիկների սրանչելի անուշահոտութիւնով. երիտասարդ բնութիւնը հրաշալի է այստեղ. սէզոտ բլրակներն ու մենաւոր ժայռերն իսկ, գետեզրն ու ծմակները ցողուած են բիրաւոր գոյնի ու տեսակի շուշաններով, վարդերով և զանազան հոտաւետ ծաղիկներով. խուլ՝ ասես լալկան ու բողբոջաւոր կարկաշով փախշում է սառնորակ ու վճիտ առուակը. ծաղկից-ծաղիկ ոսոռոստելով՝ իրենց հաճելի դայլայլիկներն են արձակել Հայաստանի բազմերանգ, նախշուն ու քաղցրախօսիկ թռչունները... բնութեան թովիչ և աննման գեղեցկութեանը միախառնուել էր և զուարթադէմ մարդկանց տօնական զարդարանքը: Հինաւորաց վանքի շրջապատում խռնուած էր արանց ու կանանց հոծ բազմութիւն, հարուստ ու թանկագին տարազով. երիտասարդ տղայք՝ ոսկեզօծ կամարներով, արծաթի կոճակներով և ուրիշ զարդերով էին զուգուած, իսկ նազելի նորահարսներն ու գեղեցկատես օրիորդներն արծաթաձոյլ կօշիկներով, ոսկեղէն ապարանջաններով, մարգարտայեռ մանեակներով, ականախուռ կամարներով, մատանիներով և ուրիշ պաճու-

ճանքներով էին պաշտուած... ուրախութեան ու հրճուանքի, խաղի ու խնդումի ակորձ աղմուկով դղրտում էր բանաստեղծական ձորակը. մի տեղ՝ առաւելի ու արագի ձայնն է թողում մարդի, մի այլ տեղ՝ մանկամարդ օրիորդների քաղցր մեղեդին կախարդում է երիտասարդ տղաների սիրտն ու հոգին... կիսաւեր պարսպի տուջն ճարպիկ լարախաղացը իր շնորհալի ստոստումով Ս. Կարապետի կարողութիւնն ու հրաշագործութիւնն է հուշակում. մի ուրիշ անկիւնում՝ կոյր գուսանի պիւխն ամբոխը կուտակում է լսում է նրա առասպելական յօրինուածները՝ հերոսների, մարտիրոսների, սրբերի... կեանքից. մի խօսքով Վարդավառի կիւրակէին Խծկօնից ձորակում լեզու են առել՝ ժայռերն ու ջրերը, ծաղիկներն ու խոտերը, ծառերն ու թփերը...

Հնչեց կոշնակի խուլ, ասեւ երկնային, խորհրդաւոր որոտի ձայնը. թնդաց բարեպաշտ ուխտաւորների ջերմեռանդ սիրտը, նրանք խումբ-խումբ շտապեցին եկեղեցի: Իւրաքանչիւր ոք իր մի դոյզ կանաչ ու գեղին կերտի կամ մի պտուղ խնկի փոխարէն՝ լի յոյսով և ջերմ հաւատով ակնկալում էր ցանկալի «մուրաղը» ստացած՝ վերադառնալ իր բնակավայրը...

Նոյն ուխտի վանահայր՝ Յովհաննէս վարդապետը, այդ բարեպաշտ ու աստուածահաճոյ եկեղեցականը այսօր ս. պատարագն է մատուցանում. երգում է գեղջուկ արեւոյնների ստուար խումբը, ձայնակցում են նրան և ժայռոտ բլուրները իրենց խորը, անվերջ կըրկնուող արձագանքով. միախառնւում է և խնկի ու կնդրոսկի անուշահոտութիւնը ծաղկանց բուրմունքին:

Բ.

Պատկառելի պատարագիչը «խաղաղութիւն» էր բարեմաղթում, մինչդեռ խաղաղութեան տաճարում և գուրսը տիրել էր սոսկալի իրաւանցում ու աղմուկ, լաց ու ճիչ...

Ի՞նչ է պատահել արդեօք.

Յիսուսի չափ զինուած քիւրդերի և թիւրքերի մի ասպախումբ՝ Հասան անունով քիւրդ ցեղապետի առաջնորդութեամբ՝ շրջապատել էր մեծաստանը և սպանում էր սրախողխող անեւ բոլորին, եթէ նրանք կամովին չեն մերկանալ իրենց փարթամ զարդերից և ունեցուածքից. եթէ կ'յամառն յանձնել նորատի հարսներն ու նազելի աղջիկները իրենց գազանախան հաճոյքին...

— Հայր սուրբ, կոտորում և կաղոպտում են դրսում, անօրէնի բաղմութիւնը պաշարել է և եկեղեցին... — Լսում է ամեն կողմից:

— «Խաղաղութիւն ամենեցուն»: — Սռանց շփոթման շարունակ-

կում է սառնարին պատարագիչը:

Շրջապատի մէջ լսում է հրացանի սոսկալի որոտը, աշակերի ու տէգերի շաշլունը, որոց սակայն ձայնակցում է ներսից ձնծաղի ներդաշնակ ձայնը և Աստուածապաշտութեան ալէլու... ալեգարց արեղան անխռով սրտով ու հանգիտա հոգով իր պաշտօնն է կատարում. նրա սիրտը՝ լի հաւատով՝ աներկբայ է իր հօտի անվտանգ պաշտպանութեան ու պահպանութեան մասին...

Տաճարից դուրս՝ խրախճանքի ու զուարճութեան տեսարանը սուգի ու կոծի է վերածուել. այնտեղ կողոպտւում և արեան մէջ տապալում է եռանդոտ երիտասարդը, բռնաբարւում է գեղեցիկ կինը, աղջիկը... Աստուածային խորանը միայն զերծ է սրածութիւնից, թերեւ Յովհաննէս վարդապետի սարսափն ու երկիւղը թոյլ չի տալիս աւաղակներին մերձենալ սրբարանի մուտքին:

Վերջացաւ պատարագի սրբազան արարողութիւնը. վերջովուած հօտի՝ անվրդով հովիւը վայր իջաւ սեղանից. տեսաւ զարդարուն կանանց՝ մերկ և բոկոսն, երիտասարդ տղայոց՝ արիւնհաներկ. շօշափեց ժողովրդի կրած զրկանքն ու հալածանքը...

Սրիկաներն արդէն քաշուել, հեռացել էին վանքից, տանելով իրենց հետ նաև վանքի հարստութիւնը՝ անամեղէնը — կովն ու մագին, եղն ու դոմէշը. — երբ հայր սուրբը նստեց իր կապտագոյն նժոյգ ձին և քաջամարտիկ զօրավարի նման՝ խթելով ասպանդակները ձիու փորին՝ երկար աէզը ձեռնն և շողակնի նման փայլփլող մերկ սուրը բերանն առած՝ կայծակի արագութեամբ անցաւ քարքարոտ բլուրներն ու Տեկօսու գետակը: Նրան հետեցին մի քանիսը կտրէճ ուխտաւորներից:

Լսուեցաւ հրացանի ճարճատուճը. աւաղակներն սյլ ևս անկարող լինելով խոյս տալ կամ տղատիլ վանահօր ճանկերից՝ հին Տեկօսի մօտ, տափարակ տեղում խմբուած՝ սկսեցին մարտնչել: Վարդապետի սրածայր տէգը ծակոտում և դիւթաւալ գետին էր գլորում պատահողին. իսկ նրա սուրը՝ գերնդու նման՝ հնձում էր գլուխները, կարճ միջոցից յետոյ, 40 անձերի արիւնոտ դիակները տարածուած էին նոյն վայրում, դրանց թուումն էր նաև Հասանի զին. իսկ գերիներն ու աւարը իսպառ աղատուած էին:

Այդ օրից՝ Յովհաննէս վարդապետը կոչուեցաւ Քեալլաճի և արիւնհաներկ հովիտը՝ Հասան-Ջան. այդ օրից Խծկօնից մեծաստանը երկար տարիներ զերծ մնաց ասպատակների սրածութիւնից ու յափշտակութիւնից:

Մի գեղեցիկ առաւօտ, շնորհարաշխութեան անունով Կարսի փաշայի մօտ հրաւիրուած՝ Քեալլաճին քարշ էր տրուած նոյն քաղաքում, կամրջի մօտ, կախաղանի սինից. նրա դին գուցէ չարժանացաւ մայր հողին, բայց անարատ հողին այսօր էլ սաւառնում է Հայոց եկեղեցուն և հայ ժողովրդի շուրջը. նրա խաղաղութիւնը տակաւին կսծում է օգեղէն ալիքները...

Ե Ր Ա Ջ

Հեռաւոր, անսրոշ խաւարի և անսահման աղջամղջի միջից, ուր երբեմն հրդեհում էր արեւի բոցեղէն գունդը և նրա հրեղէն ձողերը ձգւում էին աշխարհիս մի ծայրից՝ մինչև միւսը, երեսոց քառաձի մի լուսեղէն կառք, որի բաղմոցի վրայ կանգնած է մի լուսասփիւռ գէմք, որ մերթ ալեւոր ծերունու և մերթ ծաղկաթիթիթ պատանու է նմանում, հրեշտակային անմեղ ու գերբնական՝ անարատ կերպարանքով։ Նրա մարմինը ծածկուած է անօսը, սպիտակ՝ մինչև սրունգները իջնող սաւանով, որ հզերուած է ոսկեղէն ծոպերով ու փնջիկներով. նա բռնած ունի՝ մի ձեռին սիրոյ, հաշուութեան և խաղաղութեան, ասես լուսնի փշրանքներից կերտուած փրկչական խաչը, միւսում՝ դալար, յաղթական մրտենին, և կանգնած է նա արթուն նաւավարի նման՝ կատաղի փոթորկի ու ալեկոծութեան մէջ տարուբերող՝ կայմի վրայ. լայնատարած բազուկները դէպի վեր, դէպի ջինջ ու անհուն կապոյտները պարզած, պատանու մեղրածօրան շրթունքները թախանձանքի ու աղբրսի բառեր են մըմնջում ամուր հաւատով ու լի յոյսով... սպիտակահեր ծերունկի բոցավառ աչքերից՝ որոնք յառած ու սեռած են դէպի հիւսիս ու հարաւ, ցայտում են միաժամանակ խնդութեան ու ախրութեան, յուսոյ և յուզման, միութարութեան ու սրտատանջութեան աղի կայլակներ. նա ժպտում է մանկական անմեղ և զուարթ ժպիտով. նա խոժոռում է իր գէմքը յուսաբեկ ալեւորի դռան հիսաթափութեամբ... նրա մերկ սաների տակ երևում է կիսաքանդ ու հնոտի կառքը երփներփն ծաղիկներով, անուշահոտ վարդերով, նաև փշերով ու տատասկներով բեռնուած. որի բաղմոցի վրայ կանգնած է նա, սակայն առանց հպելու կամ ծանրանալու նրան...

Անշուք կառքի ձիերը, որ կատաղաբար առաջ են վազում, կարծես չորս տարբեր կողմերի բաժանուելու բուն ցանկութեամբ. տարբերում են միմեանցից նաև իրենց գոյներով. միջին գոյգը, որ ուղղակի քարշ է տալիս փոքրոգի լծակը՝ մի կայտառ երիտասարդ նժոյգ է, ձեան կամ բամբակի նման սպիտակ, բայց անարկաւ, հպարտ և ամենի. աջակողմեանը՝ յոգնած և կարծես ծանր մտրակների ներքև

չնշասպառ և ուժասպառ եղած, կարմրագոյն երկվար է վերաւոր և արիւնաներկ, որ վայրկենից-վայրկեան սպառնում է վայր գլորուել, այլ ևս յաւիտեան լոյս ու արև չ'տեսնելու համար. երբորդը՝ թէև առիւծի կամ վագրի նման կոտորատուող, սակայն սակոր ու մորթ դարձած՝ մի սեւթոյր-ծերացած բռնակիր է, ճարձատ աչքերով ու դադիր դէմքով. նրա մարմինը ծածկուած է անթիւ սպիւններով և տակաւին ծորում է դարչելի շարււր. չորրորդը՝ օ, օ, նա խորագէտ է և խորամանկ. հրապուրիչ է միայն նրա արտաքինը. կապտագոյն է նա, կանացի պշրանքով զարդարուած և կախարդիչ հայացքը անհանգիստ դէպի արեւելք սեւեռած... Նրանք բոլորը փախչում են շերտ-շերտ ճաճանչների վրայով, որոնք սակայն հետզհետէ հեռանում են միմեանցից և աւելի ընդարձակ ծաւալ ստանում. նրանց օտքերի տակ, ամպեղէն կոյտերի մէջ երևում են՝ չղթայ և մտրակ, սուր և սուրին, ռումբ և թնդանոթ... տեսնում են նաև այլանդակ դէմքեր, ահուկ ուրուականներ, քսամենի տեսարաններ ու աղէխարչ պատկերներ...

Կառավարի ալեղարդ գլխի հետ քարչ է տրուած կամ աւելի ճիշտն ասած՝ նրա քամակից՝ խաւարի և յոյսի միջև իրրե մի անջրպետ՝ կանգնած է բաց-մոխրագոյն ցանցաձև վարագոյր, մանր, փայլ-փլուն ասուպներով ու՝ երբեմն գունատ և դժգոյն աստղերով ծածկուած...

Անուշահոտ ծաղիկներով ու փշերով բեռնուած կառքի բեկրեկուած անիւները դանդաղ և յուսահատական կերպով առաջ են շարժւում կամ իսկապէս երերւում ու տատանւում են դէպի ցանկալի իջկանը. իսկ բազկատարած կառավարը, խաղաղ ու անվրդով կերպարանքով շարժւում է սիրոյ և միութեան քառաթիւ խաչը, շարժւում է նաև խաղաղութեան և փառքի կանաչ մրտենին. նա ճիգն է թափում մի վայրկեան առաջ անվտանգ ու ապահով հասնել ցանկալի հանգիստը...

Եւ լողում է նա ծովացած տանջանքների մէջ...

ԻԻԶԲԱՇԻՆ

Ա.

Թ.-եցի Կարօն հին եասաւուկներից էր, եասաւուկի բնորոշ գծերով, որի նմանը տեսնում ենք պ. Պաօշեանցի՝ «Հացի-խնդրում». նա մի կատարեալ «Միկիտան Սաթօ» էր, բայց համեմատաբար պարզամիտ ու աւելի հակումն ունեցող դէպի ասպետական յատկութիւնները. իհարկ է աւագակութիւնն ու յափշտակութիւնն էլ նրա հայացքով ասպետական աստառ ու բնաւորութիւնն ունէին:

Դիւղում նա «Էւզրաշի» էր կոչւում և բարչ էր անում արծաթաթիւ անկուածով եզերուած՝ կապտագոյն շերքեակու վաղմաների հետ, զոյգ բրոնզի մեղալներ 1853-56 թուերի ռուս-տաճկական պատերազմի յիշատակին սահմանուած, երկուսն էլ ս. Գէորգի ժապաւէններով. մեղալներից մէկը համարեա միշտ խրած ունէր նա փամփուշաների արանքում, որպէս զի անծանօթի աչքում երևար թէ այդ ծածկուած շքանշանը ս. Գէորգի արծաթի խաչ է, որ այնքան կարեւորութիւն էր տրւում մեղանում... Կարօն շատ պոռոտախօս, սնապարծ մարդ էր, և այդ մեծախօսութիւնը, յաճախ մտացածին հերոսութիւնները յարմարւում էին նրա արտաքինին. — լիք, յաղթանդամ, բարձրահասակ, երկար, մինչև ականջները հասնող ոլոր ընշացքով, ամեղած դէմքով և սուր, թափանցող, նրա առնական դէմքին ասես մի առանձին վեհութիւն տուող աչքերով: Նա գիւղական ունեւոր ընտանիքի որդի էր, սակայն գիտէր թէ այդ ժամանակներում ինչ էր պէտք գիւղական ունեւորի հռչակ վայելելու համար. 30-40 օրավար հող, մի գութան 6-8 լուծ եզներով և մի բանի կթան կով ու ոչխար. ահա բոլորը: Նրա պատկանելի ծերուկ հայրը 1830 թուականի գաղթականութեան հէնց առաջին օրից գիւղաւազ է եղել և ահագին հռչակ ու հեղինակութիւն ունեցել: Կարօյի դէնքերը՝ սուրը, դաշոյնը, կարաբինան, «չեխանա» հրացանը, թամբի զոյգ ատրճանակները, գօտկի «փշտովը», կրծքի վաղմաները, գօտին ու մտրակը, բոլորը՝ անխափ ու հատած-արծաթապատ էին. իսկ թանկագին նոյնպէս երկվար և նրա պշրանքը հօ աչք էին ծակում. սարսափ էր աղղում Կարօն, երբ ահա-

գին հղէգնի տէգը ձեռին ճօճացնելով աշտանակում էր իւր ոսկեգոյն ձին կամ, ինչպէս ինքն էր անուանում «Ղուլա-քահալանը» և Ալէքսանդրապօլ քաղաքի փռչելից հրապարակներն ու նեղկակ, գալարուն փողոցները վեր ու վար շափում. ինչ հոգս, եթէ մի-երկու երկխայ տակով կանէր կամ խեղճ ժամակոչ Չահէնը մեռելի գարշահոտ «Չաղալը» (ղազաղ) շալակին գերեզմանատանից՝ եկեղեցի վերադառնալիս՝ նրա ձիու սմբակներին տակ ջարդ ու փշուր կ'ընէր... ո՞վ էր դիտողն ու լսողը. չէ՞ որ այդ բաղդաւոր օրերին մեր հասարակները մի-մի անսանձ էէնիչէրիններ, հրոսակներ էին:

Իւզըաշի-Կարօն փոխութակի կերպով հնթարկում էր երբեմն եղբօրս իրաւասութեան, որ ոստիկանութեան պաշտօնեայ էր և երբեմն՝ դպրոցական ընկերոջս Իւանի՝ հօրեղբօրը. այս երկուսն էլ իր ժամանակ գրեթէ փայլուն աստղեր էին Ալէքսանդրապօլի մութ ու խաւար մթնոլորտում, ուր չինովնիկութիւնը ամենակարող մի ոյժ էր համարում... գիւղական իւզըաշիները, քահանաները (գիւղաւագ) ու հասարակները կապուած էին քաղաքացի աղաների ու «չինովնիկներին» հետ «քաւոր-սանտահայրութեան» կապերով և ահա այդ իսկ քաղաքական դարձածի շնորհիւ ես էլ, Իւանն էլ Կարօյից ընտանիքում սանիկներ ունէինք. երկուսս էլ «քաւոր» էինք, երկուսս էլ նոյն շափով յարգանք ու մեծաբանք էինք վայելում Իւզըաշից հիւրասէր յարկի տակ. մենք անրաժան էինք նրանց խրախճանքներին, հարսնատեսի, փեսատեսի, հարսանիաց, մկրտութեան, ուխտադնացութեան և ուրիշ հանդիսաւոր ուրախութեան մասնակցութիւնից...

1868 թ. Վարդապետի պատին էր, գուցէ վերջին հինգշաբթի կամ ուրբաթ օրը, որ Իւանն ու ես գոմէշների սայլի մէջ խնամքով տեղաւորուած՝ Իւզըաշի Կարօյի հսկողութեամբ գիւղ էինք գնում, կամ աւելի ճիշտ, որպէս խաչըղայրութեան թեկնածուներ, ուղարկւում էինք «հարսնատեսի» ուրախութեանը մասնակցի լինելու. «հօ, հօ, հօ»... հին տեսակի՝ գեալ-գեալ արարան (սայլը) իր պտտող թանձր առանցքով ու ահագին, միապաղաղ անիւներով դժոխային ձայներ ու ճռնչիւն հանելով՝ իրիկնաղիմին մեզ հասցրեց Թ.-գիւղը, որ Ալէքսանդրապօլից ընդամենը՝ 5-6 վերստ հեռաւորութիւն ունի. բաւական բարձր սիւղաւէտ սարահարթի վրայ, հովասուն օդով և բլրեղի նման՝ ջինջ ու սառը ջրերով:

Իր նորաշէն «այլանի» զբանը դիմաւորեց մեզ ծերունի նահապետը՝ Իւզըաշի Կարօյի հայրը՝ ձեան նման սպիտակ, մինչև գօտին իջնող մետաքսի մօրուքով, մեղրամօմի նման նուրը ու գունատ, իսկապէս ակնածութիւն ներշնչող գէմքով, ծխախոտի ահագին չիպուխը ձեռին, սև ամպի պէս՝ քուլա-քուլա բարձրացող ծխով:—Համեցէք,

համեցէք, իմ աչքի, իմ գլխի վրայ տեղ ունէք:—Ասաց նա յարգանքով և տեղաւորեց մեզ, աթարի դէզով ծխացող օջախի՝ աջ ու ձախ կողմերում՝ պարսկական գորգերով ծածկուած տախտակամածների վրայ: Քիչ յետոյ խմբուեցին գիւղի առաջաւոր, իշխան մարդիկը. ահա դեռ երիտասարդ, բայց անժամանակ դեղնած ու թոշնած՝ Աստուածային տաճարի պաշտօնեան իր երկմը գաւազանով, անպաճոյճ «աէր-ողորմեա»-յով և սրածայր քոշերով. ապա շարան-շարան եկան և երկրորդական մարդիկ մինչև իսկ գիւղի տկուր ժամհարն ու «քոսոտ-գղիրը»: Այժմ չեմ մտաբերում, բայց ըստ սովորութեան այդպիսի դէպքերում քահանան հարց ու փորձ էր անում քաղաքացի մանուկներին՝ գրքից, կարգմունքից, ժամից ու պատարագից: Յիշում եմ միայն թէ ինչպէս պատկառելի ծերունին՝ Կարօյի հայրը՝ ի միջի այլոց, սպաւորութիւն գործող ոգեւորութեամբ ու մեր մանկական սրտերի մէջ խոր ակօս գցող գոյներով նկարագրեց 1810 թուականի «մեծ-սովը» Բարձր Հայքում, որտեղի գաղթական էին և իրենք. պատմեց և իր պապի մի առասպելական բարեգործութիւնն ու տեղի սնեցած հրաշքը. «Պապս շատ բարեգործ մարդ էր,—ասաց նա,—մեծ սովին ամբողջ գաւառի ձրիաբար հաց մատակարարողը, Աստուծոյ ողորմութեամբ, նա էր միայն. երկու շտամարան լի ալիւր ունէինք, օրուայ ընթացքում դատարկւում էին նրանք «խէր ու խէրաթի» այսինքն՝ բաժանւում էին անխափր կ' հային, կ' թուրքին, կ' քիւրդին, կ' նասրաղին... իսկ բարի լոյսի հետ, հրաշքով լցւում էին ամբարները ալիւրով և այսպէս շարունակուեց ամիսներ ու տարի, մինչև որ անցաւ Աստուածային ցասումը և՛ առատութիւնը տիրեց երկրին»: Լսողներն զգացուած՝ հաւանութեան ու զարմացքի ցոյցեր էին անում. գովում էին անցեալ ժամանակների առաքինութեան ու ճշմարիտ մարդասիրութեան ոգին, մինչև որ սեղան փռուեցաւ և ձիթի ճենձերով ու ծխացող լուսով մեզ ընթրիք տրուեց, անշուշտ կտաւահատի կծու ձիթով տապակուած խորտիկներով ու թարմ ընդեղէններով:

Բ.

Չարաթ գիշեր սայլերը լծուեցին. մանկամարդ հարս ու տղիկներն հետ միասին ինձ և Իւանին էլ զետեղեցին մի սայլի մէջ և ուստանայական սուլոցով ու անվերջանալի «հօ, հօ...» ներով մեզ ճանապարհեցին դէպի Ա. գիւղը: Առաջին անգամն էր, որ գիշեր ժամանակ ճանապարհ էի գնում, այն էլ բացի Իւանից, օտար ու չխօսկան գեղջկուհիների հետ միասին: Իւզըաշի Կարօյին ընկերացել էին և մի քանի նոյնպիսի զինուած ու զարգաբնած երիտասարդներ:

Պարզ գիշեր էր. մոյգ-կապտագույն երկնակամարը ծածկուած էր բիւ-
րաւոր շողակնի նման փայլիւղ աստղերով ու ասուաներով. ցերեկուայ
անհնարին տապից յետոյ, լեռան հովն ու ծաղիկների անուշահոտու-
թիւնով սնուած թեթեւ քամին հաճելի գուրգուրանքով քուն էին բե-
լում մեղ վրայ, սակայն ձիերի տրոփիւնը, ասպանդակների ու գէն-
քերի շառաշը և հրացանների անակնկալ որոտը խանգարում էին մեր
այնքան անուշ նիրհը. սարսափով դիտում էինք գիշերային աղջամղջի
մէջ առկայծող վառօղի բոցը և լուռ ու խաղաղ լեռներում արձագանք
գանող՝ սոսկալի ճարճատիւնն ու որոտը... մեր երեւակայութիւնը
ստեղծում էր հազար ու մի տեսակ այլանդակ մտապատկերներ, կոշ-
մարի նման՝ ճնշող ու խեղդող: Իւրաքանչիւր սեպացած մի ժայռ, մի
ծերպ, կամ հողի թումբ, մի մացառ կամ մասրենի մեղ թումբ էր
թէ աւազակների զինուած խմբեր հն, որ ահա, ահա, օրօրում,
առաջ են շարժւում մեղ վրայ յարձակում գործելու և անգթարար
սրախողիւղ անելու համար: Իւրանը շփելով քնէած աչքերը և ծանրա-
պէս յորանջելով յուսադրում էր ինձ՝ փոխադարձաբար ես էլ իւանին.
խիւ իւզբաշի-Կարօն անհանգիստ վեր ու վար անելով՝ իք զօրեղ, բամբ
ձայնով, պատմում էր ձիաւոր ընկերներին՝ թերեւս յաւակնութիւն ու-
նենալով հասկացնելու նաև ուշադրութեամբ լսող հարս ու աղջիկնի-
րին, թէ ինչպէս հօտեր է քշել, մարդկանց թալանել, խանութներ ու
տներ կտրել, մաքսանենգութեամբ պարտաւել. Ղարախաչում աւաղա-
կապետ Նարիին վրայ տուել և իր կենոցի (եափնջի) տակից անակըն-
կալ կերպով «դարբընիան հայտելամիշ» արել և՝ «անհաւատ շանը»
արնթաթախ գետին գլորել. թէ ինչպէս հռչակաւոր գող-Նդիկի, Զա-
տիկի, Մարտոյի, քոռ համբարձումի, Իւզբաշի-Մէյթի, Արմուտեցի
Խաչոյի, թուրք-Ջէյնալի... հետ, զանազան մովրովների ու գաւառա-
պետների հովանու կամ պաշտպանութեան ներքե՝ «աշխարհը քանդել
է արիւն հոսեցրել»: Նրան ձայնակցեց մի ուրիշ ասպետ, երեւի ժա-
մանակին նոյնպէս եասաւուլ եղած, երկիրը ոտի տակ տուած և արիւն
հոսեցրած:

— Էն վոխտը եղըդի-նաշաուլիկը (уѣздный начальник) նամէն-
քօն էր, Աստուած բանը աջողէ. շատ դարդմանդ, միւլայիմ իսսան էր.
Ղալամբարովի, Սոսի-աղի, Դիւրանա Մկրտիչի, Սանասարովի, Հասան-
աղի... թրերը սաղ ու սու կտրւում էին. եսլլահ էին էնրմ մեղի դեղ ու
բեարման կտրելու. տօ, վալլահ, եսասաղ էլ էին թուցընրմ, փոշտ էլ
էին կտրւմ, ու ոտով գլխով իրանց թատլւմ էնրմ, մեր փայն էլ ալլահ
վէքիլսառնրմ ու չիստի մէ դրաղ կաղնրմ... խէր ու բարբաթ-
կար, աղբէր, հիմի Սէմեննքօն ջահէլ-ջուհուներուն է երեւ տալլւմ.
քրթամի (կաշառք) մտալահաթը, որ իմացել է, խորվաթ թէ այան,

պէխերն է քեօքհան էնրմ, ոտները դետնին տըփըմ, ու օխտը հեղ՝
ուրսի խոշը բերող՝ անուշ քիւֆուրը բաց թողնրմ»...

Իւզբաշիները իրենց այնքան ուշադրաւ և ոգևորող՝ «եղըլի-նա-
շաուլիկների» պատմութիւնը դեռ չէին վերջացրել, երբ՝ ասես՝ շան
հոտառութեամբ՝ որսի հետքի ընկան:

— Մանչէր, — ասաց Իւզբաշի-Կարօն, — ես ու իմ Աստուածս, ձորի
մէջ չէնլիկ կայ. Ղուլա քեհալանս անկշները սլվլցընրմ է. ես դաշաղ է,
եա թուճարի (վաճառականի) քեարվան. ձիերուդ գլոխը դարձուցէր
չեօլ-քեասմա վար իջնիք, աչենք թը փրթիմ կընընք բերէ մեր հար-
սնցուի թալահին...

Նրանք չեղուեցին ճանապարհից ու կածաններով աներեւութա-
ցան մթութեան մէջ. մենք լարուած ուշադրութեամբ ու հեղեկան
խեղդող անհանգստութիւնով սպասում էինք մի արտակարգ դէպքի
կամ իսկապէս արհաւիրքի:

Չատ ժամանակ շանցաւ, որ խաղաղ օդը ալեկոծուեց հրացան-
ների ուժգին որոտով: Լսւում էին Իւզբաշի-Կարօյի ձայնը և օգնու-
թիւն խնդրող աղմուկներ: Յայանուեցաւ, որ մեր Իւզբաշիները գործ-
էին ունեցել Դաղստանի լեռնականների հետ, որոնք այդ թուական-
ներին խումբ-խումբ գաղթում էին լեռնոտ Կովկասի սուլններից դէպի
օսմանեան երկիրը, յաւակնութիւն ունենալով Սասունում ու Ջէյթու-
նում հաստատելու իրենց նոր բնակատեղին... Եւ մեր սնապարծ քա-
ջերը՝ վրացու շան նման՝ հաղիւ մտղապուրծ՝ իրենց փրկութիւնը
պտրում էին «արաբաների» շուրջը:

— Տղաք, — ասաց մի խուպոտ ձայն, — էդոնք էման դոշաղ են, օր
մէկը՝ քառասուն հագու բալի չի էնրմ...

— Լուսաւորչու հաւատ՝ Մոսէս կինիաղն էր, օր կըցաւ Չամիլին
թառ ժափ էնել... ըսմեն՝ տաւ տընուր գեղին հազար սալդաթը չէր
կըրմ վրայ տալ...

— Էն դուուպ խաչ ու միտալ տվին օր հատան ու հիսապը կո-
րաւ... Արդիբէկցին էլ, Ալէքսան բէգն էլ, Սահակ աղէն էլ, ուռում
նիկօլն էլ, Ջէյնալ բէգն էլ, Օհաննէս աղէն էլ, Հաճի Ղաղարն էլ...
քո՛մամ Չամիլի դօշունլուդին (պատեւրաղմին) ափիցար դարձան ու
խաչ առան: — Վրայ բերեց մի ուրիշ՝ կարծես հիւծախտով տանջուող
մարդի ձայն:

— Իւզբաշի Կարօ, դուրպան, էն դուրա ձէնդ նա իւշուն փորդ
ընկաւ:

— Դիլու ու աղուէօի մասալը գիտէք, տղաք. — հեգնեց մի եր-
կորդը:

— Ծօ, տը սնւ էք հէշ չէ. հիմի օրա շախմախ դարնեմ, բիւ-

Թունիդ երեսն էլ մեր բող իշու ունկն է դառել... տահա ինչ պար-
զէնաք կը. ըսի՝ իլիսէն մէ էրկու Դաղստանի քեհհլան ջոկեմ ու
խնամտոնց փէշքեաշ տանեմ, հրմը տէսաք, գիւլլան կարկուտի պէս
վրաներս Թափեցին. — արամաբանեց կամ իբր Թէ արդարացրեց ին-
քըն իրեն՝ ո՛չ երկշտուլթեան մէջ՝ Իւզըաշի Գարօն:

Կէս գիշերն անց էր, որ մեր կարաւանը իր ականջ ծակող մու-
ղիկով (առանցքների ճոճուցով) գիւղ մտաւ, Իւզըաշին մի տան քա-
րաշէն շրջապատով վեր մագլցեց և ներս մտաւ. տան պահապան տահ-
գին գամբը, այս տարօրինակ գէպքից կարծես այսահար եղած՝ փո-
խանակ հաշելու, ձայնը փորը ընկած՝ սկսեց մի տեսակ կաղկանձել.
Երկիւղից խեղճի լեզուն Թանձրացել էր, գուցէ և՛ այժման գիտու-
թիւնով՝ կաթուածահար էր եղել:

— Խնամի, խնամի, բաց էլա դուռը, Թէ չէ էթիկը գլխուդ
փլեմ կը, — իբր Թէ դուարձախօսում էր Իւզըաշի-Գարօն, վրդովելով
խնամոնց հանգիստը:

Սակաւ ինչ յետոյ, արդէն տարօրինակ իրարանցում, կեանք ու
կենդանութիւն կար «խնամանց» հիւրընկալ յարկի ներքեւ. ծխում էին
սեւ ամպի նման բարձրացող՝ ձիթի խեցեղէն ճրագները, ծխում էր և
տաննեակ աթարի կոյտով բեռնուած՝ վառարանը, կարմիր ու կանաչ
բոցերով Թրծուած էին ահագին խորութեամբ գետնի մէջ Թաղուած
Թոնիրները: Այր մարդիկ բաժակները ձեռներին՝ բուռն ինքնամոռա-
ցութեամբ, ամեն տեսակ բարեմաղթութիւններ անելով, մաքի ու
լեզուի ծուծն ու քանքարն անխնայ շռայլելով՝ կուլ էին տալիս շամշի
Թէ քիշմիշի Թունդ օդին. իսկ կանաչ սաքոււի (գոմի սննեակ)
երես կողմերն էլ բռնած, գոմի մութ խորշերից, իբր Թէ գաղանի,
գիտում էին այդ սրտազրաւ տեսարանը. երբեմն էլ ներս ու գուրս
էին անում այս կամ այն յանձնարարութիւնով, գէմքերը շղարշով կամ
քնթակալով ծածկած, լուռ, չխօսական և ամօթխած... ի հարկէ,
որպէս քաղաքացիներ, նոր և անծանօթ մարդիկ, ես և Իւանն էլ զերծ
չէինք նրանց առանձին ուշադրութիւնից, յարմարաւոր գէպքում տըն-
տղում էին մեր հանգերձները, կօշիկները, գլխարկները... Իւզըաշիների
ճիչն ու աղմուկը հօ՛ երկինք էր բռնել և ամբողջ գիւղի բունն ու
խաղաղութիւնը վրդովել. տուն ու դուռ լի էր ժողովրդով, քեհհան էլ,
տէրաէրն էլ, իշխաններն ու ծերերն անգամ, ուղտի կարաւանի նման՝
շարան-շարան ներս էին խուժում կարծես մէկը՝ միւսին կանխելու և
Աշտարակի օդից մի բաժակ աւելի անուշ անելու համար:

Դ.

Մինչդեռ փայտեղէն սեղանի շուրջը հասակաւոր «խնամիք» բո-
լորում՝ ջան էին ասում ու ջան լսում, օդին էին սպառում և չիպուխ-
ներն անդադրում փստացնում, կամ ծխախոտ շունեցողը իր չիպուխի
հոգին էր առնում անհանգիստ փշելով կամ լուլէն մաքրելով, իբր Թէ
ծխախոտ լցնելու պատրաստութիւն տեսնում, իսկապէս ուշադրութիւն
հրաւիրելու նպատակով, և ստէպ ծխախոտի մասին խօսք ու զրոյց
բաց անում. ներկայացաւ տեղացի սաղանդար՝ աշուղ-Ղարիպը, որ
Թուրքերէնի հետ զուգընթացաբար երգում և պատմում էր նաեւ հայ-
երէն լեզուով. նա սկսեց խփել իր ահագին սաղի փայլիւնն Թելե-
րին, համարեա միւնոյն երգի անվերջանալի կրկնութիւնով՝ մարդի
մէջ ակամայ ձանձրոյթ յարուցանելով.

«Մէկը ճերմակ,

Մէկը դեղին,

Մէկը ալ,

Մէկը կարմիր,

Մէկը կապոյտ,

Մէկը կանաչ,

Մէկը՝ սե...»

Թէ ինչ էին նշանակում այդ հօթը խորհրդաւոր գոյները և ինչ-
պիսի երգի հետ էին հիւսում, այժմ չեմ մտաբերում. բայց երգի Թէ
կղանակը և Թէ գոյների դասաւորութիւնը այս օր էլ խոր տեղ է
բռնել իմ յիշողութեան մէջ. մանաւանդ Ղարիպի ծաղկատար, ածուխի
նման՝ արևից սեացած գէմքն ու ծամածռութիւնները. ահագին, մին-
չև ականջակոթերը հասնող բերանը և դուրս պրծած բիբերով՝ այլան-
դակ աչքերը, որոնք ասես ներկայացնում էին նրան բնութիւնից հա-
լածուած՝ մի մարմնացած վիշտ, իսկապէս արգահատելի դաբի պու-
թիւն... Արդեօք մի բան ստանում էր նա այդ հռանդուն ջանքի և
արիւն քրտինք աշխատանքի համար Թէ ո՛չ, Աստուած գիտէ, սակայն
լաւ միտս է, որ յաճախ նա ընդհատում էր իր երգը և սարսափելի
ճիշով գոռում էր՝

«Ճառո՛յ, եպո՛ւյ...

2ո՛ւցաւ, չո՛ւցաւ,

Բողա՛գս չուցաւ...»

Եւ մի-մի գաւաթ օդի էին տալիս պապական, չորացած կո-
կորդը թրչելու համար:

Վարդավառի կիրակին էր. տօնական հանդերձներով զուգուած
ծեր ու տղայ, հարս ու աղջիկ ծաղկանց նման՝ երկներկն Թարմ ու

գունատ, հոտաւէտ ու խամրած, միասին փնջուած, բռնել էին եկեղեցու ներսն ու դուրսը. մերոնք էլ հօ, Իւղբաշի լինելով հանդերձ՝ սրտերումն Աստուած ունէին, երեսներին ամօթ ու պատկառանք, վայր դրին օղիի բաժակները, բերանները սրբեցին և ակնածութեամբ մտան եկեղեցի: Դիւղական մութ ու խոնաւ տաճարի փայտեղէն ծածկի ներքեւ մեր եկեղեցու աննման խօսնակի—Չնորհալու—հոգեւորանշ մեղեդիներն էին շարաշար կերպով նահատակում. խիղճում դառուի ու գունդի կլկլոցը ականջ ծակում. սրնգի ձայնն էլ այս և այն տանիքից իր համեստ պարտքն էր կատարում, միախառնուելով ընդհանուր խնդութեանն ու աղմուկին. էլ ո՞վ էր սպասում պատարագի վախճանին. բաւական է որ աղը օրհնուած էր և մատաղը մորթուած...

Թերեւս ծերունի քահանան կենդանի խօսքով բացատրեց ժողովրդին օրուայ նշանակութիւնն ու վարդապառի տօնի ծագումը հայոց մէջ՝ հեթանոսական ժամանակներից.—չեմ կարող տեսել, յայտնի է միայն, որ մեր հոգևոր հովիւները, այն թուականներին, լաւ թէ վատ, իրենց մտաւոր պաշարի ու կարողութեան չափով, սիրում էին մխիթարել «բանաւոր հօտին», խրատել, որ աղբիւրի պէս «թաւն» իրենց մեղքերը, ծոմ ու պաս պահեն, «խաչ-համբոյր և ժամօց» տան. նոյն երեւոյթն աւելի լայն ծաւալով տեղ էր բռնում և քաղաքի եկեղեցիներում. ո՞ր Ալէքսանդրապօլցին չի յիշում այս և այն հոգևորականի իմաստալից կամ ցանցաւ քարոզները. այս և այն անապատական կամ նորելուկ արեղայի, Տէր Մովսէս, Տէր Աստուածաբան, Տէր Արարայ, Տէր Փշտով... քահանաների այնքան ճապաղ ու դաւեշտական բեմասացութիւնները:

Ջոգ ու կրակ էր: Քափի ու բրտնքի մէջ, դուրս գալով եկեղեցուց՝ գետնափոր տներին, հողածածկ կտուրների վրայով, ուղտի բարաւանի պէս՝ բռնեցինք մեր ասպնջական խնամոնց տան ճանապարհը. մի տեղ՝ մարդի ոտը ներս է խրում խարխուլ տանիքից, մի սւրիշ տեղ՝ ահագին, կարծես մարդի յօշոտող գամիւրները վրայ են արձակում, միւսում՝ մի աւերակ բնակարանի միջով, որ խկապէս գարշելի ապականութեան բոյն է դարձել, անցնում ենք դէպի գալարուն, ծուռն ու մուռ, քարքարոտ ու անմարդու սոխաղը (նրբափողոց). բայց որ տեղից էլ որ անցնէիր, ով էլ որ լինէիր թէկուզ «եղբոր-հաշառ-լիկ» կամ Իւղբաշու տիտղոսը վայելող ու դոյգ, միատեսակ բրտնգի փայլփլուն մետաղներով ու կէս-կէս արշին երկարութեամբ քարշ ընկած ժապաւէններով մարդ՝ այնուամենայնիւ սափորով ջուրը շաղ էր տրում երեսիդ. չէ՞ որ վարդապառ էր, հաւասարութեան, աղատութեան, խաղի ու խնդումի օրեր, մանաւանդ որ իւրաքանչիւր հայ քրիստոնէի վրայ բարոյական պարտք կար կատարելու եկեղեցական

այդ կարեւոր ծէսը:

Դեռ այդ ոչինչ, եթէ ձեր նոր հագած շորերը սրսկում էին ջինջ ու մաքուր ջրով, հապա լինչ կասէիր այն բանին, եթէ փայտի քուղաներով մածունն ու կաթը, դոյլերով թանն ու պանրի շիճուկը եղբայրարար շաղ տային ձեզ վրայ... Թէև այդպիսի առանձին ուշադրութեան կամ բաղդի արժանի էր Իւղբաշի Կարօն միայն, որպէս հեղինակաւոր կամ առաջաւոր մարդ, որի մօթ ալ-փափախից սկսուած մինչև երեք խոշոր բեռների վրայ յենուող, վերական լար-շինները (կօշիկ), նաև նուրբ շերկեակին ու լաստիկի լայնեկ անդրավարտիկը ծածկուեց մածնի թանձր շերտով: Իհարկէ նրա հետ խաղ էին անում խկապէս Իւղբաշի ու իշխան խնամիները: Տուն ու դուռ սպիտակել, մածուն ու թան էր դարձել, ջրուել ու ողողուել:

Ճաշից յետոյ գիւղի նորահաս, երիտասարդ տղայքը ձիարշաւ սարքեցին, մեր Իւղբաշիներն էլ հօնի մի-մի իւղած մահակ ձեռներին դուրս եկան ձիարշաւի. սև ամպի նման բարձրացող փոշին շղարշի պէս բռնել էր երկնքի երեսը. խոնուած ամբոխի միջից լսում էր ասպանդակների շառաշը, գովասանական բացագանչութիւններ ու պախարակող քրքիշներ... տեսնում էինք օգի մէջ սլացող մահակների տարափը, սրարշաւ ձիերի վրայ՝ ինչպէս կրկններում՝ զանազան տեսակ ներկայացումներ կամ խաղ անելը: Մէկի ձին էր վայր ընկնում և փոշու մի ահագին ամպ սև ուրուականի նման՝ մինչև երկինք բարձրանում, որին անմիջապէս հետևում էր հետաքրքիր ամբոխի վայրենի հոսանքը. միւսը՝ ինքը ձիու վրայից գետին էր գլորում ու շատ ցաւակից կրծքերից վշտի բացականչութիւն ու հառաչանքներ կորզում, շատի աչքերից էլ լեղի արտասուք քամում. և այդ երեւոյթը կարծես աւելի մօտեցնում էր մեզ Վարդապառի տօնին՝ հեթանոսական դարերում...

Ջրկուածն ու հալածուածը միմիայն նորահասն էր, որ ամբողջ օրը թանձր վարդագոյն քօղը երեսին, մոմակերտ արձանի նման, կանգնած էր տան մի անկիւնում լուռ ու մունջ, ձեռքերը կուրծքին, գլուխը խոնարհած... բայց նա բաղդ չունէր, «բարի» չէր նաև մեր այցը, որովհետև այդ օրը մի մութ անկիւն պիտի գրաւէր Ա.-գիւղի տարեգրութեան մէջ...

Ժամը մօտաւորապէս 2-ն էր, երբ բոթը գիւղ հասաւ թէ, դրացի գիւղացոյց նախիրը մտել է Ա.-ցոց սահմանը և արտերը ոտնակոխ արել ու փշացրել:

—Թէգ, էս սահման գնացէք տաւարը քէք, բերէք էս տեղ դուղսաղ էրէք,—հրամայեց Իւղբաշի Կարօն:

Տիրիղը խանգարուեց, տաք գլուխ երիտասարդները կայծակի

արագութեամբ թռան դէպի հանդն ու սարը, ոմանք ձի նստած, իսկ մեծամասնութիւնը հետի, երկար փայտեր ու մահակներ ձեռներին։ Մի երկու ժամից յետոյ գիւղի ձախ կողմի ձորակը բռնուած էր ժողովրդի բազմութիւնով. եկել, խմբուել էին նաև զրացի գիւղի բնակիչները ամեն սեռի ու հասակի. զուռնի կլկլոցին, «եայլիներին» ու պարերին յաջորդեց աղէխարչ սուգն ու սրտամորմոք շիւանը... Ճակատամարտը սկսուեց սառը գէնքերով—սրերով, դաշոյններով ու մահակներով. բաղխումը անակնկալ էր և երկուստեք անպատրաստի։ Տեսարանը իսկապէս սոսկալի էր։ Նս ու իւանը, որ մոռացուած էինք բոլորից և առանց պաշտպանութեան թողուած գիւղի եզրին, ձորակի բարձրում կանգնած՝ դիտում էինք թէ ինչ էր կատարւում կարկաշիւն առուակի գեղածիծաղ ափերի հետ։ Ահա, Ս.-ցիք իրենց հակառկորդի տաւարը գիւղ են քշում. նրանց տէրերը յամառութեամբ պահանջում են վերադարձնել. խնդիրը բռնի գնում աւելի խորանում, պատուի և իրաւունքի պաշտպանութեան սուր բնաւորութիւն է ստանում։ 'Ի դէպ՝ ինչպէս վերջում տեղեկացանք, սահմանի նկատմամբ հաշիւներ են եղել մէջանդում. վիճելի հոգերը, փոփոխակի կերպով անցել են մէկ համայնքից՝ միւսին, նահանգական հողաչափ Խատմինը յաճախ՝ ստանալով մի կլորիկ գումար՝ հողը կտրել, առել է դիցուք Ա.-ցոց, հետեւել անդամ նոյնքան գուցէ և աւելի ստանալով չափել է յօգուտ նրանց սահմանակից, հակառակորդ շինականներին և այսպէս շարունակաբար։ Այժմ մնում էր, որ սեպհական ուժով ու արիւնով լուծուէր իրաւունքի այնքան կնճռոտ խնդիրը, մանաւանդ որ երկու կողմից էլ ժողովրդի կատաղութիւնը յուզող՝ հեղինակաւոր Իզբաշիներ կային. «Զարկէք, ծօ, մի վախճաք, մինք կուտանք ջուղապը» (պատասխանը)—գոռում էին ամեն կողմից։ Սառը, սարսափ աղդող փայլով, արեւի ճաճանչների հետ խաղ էին անում սրածայր դաշոյններն ու կեռ սրերը, շարժւում էին և բահերն ու թիերը, մահակներն ու ճիւղտանքը։ Տէր Ատուած, կանայք սրտապատառ, անհնարին ճիշերով, հերարձակ, ստաբորիկ, լաց ու որոտումով խռնուած կըռուող աղամորդկանց ժխորին վազվզում են. մէկի ոտները փարում, միւսին՝ գրկախառնում. որ կողմը նայես՝ աղիք գալարող դժբաղդութեան մի նոր պատկեր է երևում աչքերիդ. բոլորն էլ վայրենի, սիրտ մաշող, արիւնոտ...

Սակայն այդ շփոթն ու իրարանցումը այնքան էլ հրկարատե
հեղաւ, սառնորակ առուակը տեղ-տեղ կարմրին էր տալիս. ժայռերն
էլ, մացառներն ու ծաղիկներն էլ մի քանի տեղ արիւնաներկ էին։
Դ՞նչ հղաւ տաւարը. չգիտեմ, տեսնու՞մ էինք միայն թէ ինչպէս ուսերի
վրայ բարձած՝ գիւղ էին բերում ընկածներին և վիրաւորուածներին։

Օհ, ինչպիսի թանկագին արեւներ խաւարեցին այդ չարագուշակ օրը. քանի՜ քանի՜ մատաղ ու չորահաս կտրիճներ ծանր վեճեր ստացան ու սպանուեցին...

Իւանի հետ շրջում ենք ճակատամարտի հրապարակում. առուակի մօտ, մի կանաչ հարթութեան վրայ տարածուած է արդէն յաւիտե- նական քնով սիրուն աչքերը փակած մի երիտասարդ տղայ. նրան շրջապատել են մայրն ու բոյրը, «նշանածն» ու հարազատները, աղի արտասուք են թափում և տխուր «ողը» ասում. դո՛վում են նրա ան- նաման՝ «ղալամով քաշած» պատկերը. առաքինասէր ոգին, կտրճու- թիւնը... մատաղ էին լինում, մեռնում էին նրա տրեխներից սկսած՝ մինչև արախչինը. անիծում էին անգութ ու անտիրտ ոճրագործի օրն ու արևը, նրա «սեիկին էին կապում»...

Քիչ հեռուն մի ուրիշն է տարածուած դուրս թափուած աղիք-
ներով ու փոստօրով, նոյնպէս շրջապատուած սրտակիցներով, որոնք
գլխներին տալով, կուրծքերը ծեծելով, անկուշտ ու անդադրում լաց
են լինում ու հեծեծում, մէկը՝ ուշադնաց սեղմուել է նրա կրծքին,
միւսը՝ փաթաթուել է ոտներով...

Նայում ես շուրջդ, նոյն երգը, նոյն քստմենքի տեսարանը:
Զալակած դռնիվեր են բարձրացնում ո՛չ միայն վերաւորում-
ներին, այլ և վշտահար, ուշաթափ կանանցն ու սրտապատառ աղջիկ-
ներին: Ահա, այդ իսկ պահուն ուրուականի նման, պատառտտուն
բաճկոնակի մէջ, ցուպը ձեռին դողդոջին քայլերով, երկար սազը
քսմակից քարշ արած՝ յայտնուեց աշուղ Ղարիպը. նա էլ յուզուած էր
ու վշտոտ:

— Կեցէք, կեցէք, մարիկներ, բուրիկներ, մի երկու խօսք էլ ես ասեմ, մի երկու կաթիլ արտասուք էլ ես թափեմ անուշիկ եղբայրներին կարմիր ու կանաչ արևի համար, մուրազը աչքերին մնացած սիրականներին սև ու դեղին բազդի համար:

Եւ լացախառն ձայնով սկսեց մի շատ աղէխարշ, ցնցող ու սըրտազրաւ, ասես թաղման մեղեդի, նոյնպէս համեմուած իր սովորական հրգի խորհրդաւոր յանգերով:

Մէկը կարմիր,

Մէկը կապույտ,

Մէկը կանաչ,

Մէկը ուն,

Մէկը ճերմակ,

Մէկը գեղին,

Утхыр мл...

—Ա՛լ, ինչպէս մայիսեան հորաբաց վարդը, ինչպէս անտառի,

լեռան պոյտը, ինչպէս ծիածանի գօտիի մի շերտը...

Ղարիպի սաղը այս անգամ լուռ էր, նա չգիտէ զրուստեւ եղբայրասպանների թէկուզ հերոսութիւնը... Ղարիպը անխտիր լաց էր լինում երկուստեք ընկած՝ «կանաչ-արեւների» համար:

Եւ այդ բոլորը պտտում էր մի պատառ հացի շուրջը, մի կտոր սև հողի համար, որ այն ժամանակ ինձ և Իւանին մի անհասկանալի երևոյթ կամ հանելուկ էր թւում:

Տուն վերադարձանք. մեր ասանջական խնամին կտմ հարսնացուի հայրը գլխից մահակի հարուած ստացած՝ արիւնաներկ փրուած էր տան կեդրոնում. իսկ Իւզբաշի-Կարօն հէնց կուռի տաքացած վայրկենին իր «Ղուլա-քեհալանի» գլուխը դէպի քաղաք էր դարձրել և անհետ եղել. և այս բանը ուշ հասկանալի եղաւ մեզ. կէս գիշերին միայն, երբ դաւառական պաշտօնէի քամակն ընկած, մի խումբ կողակների հետ, մտաւ նա Ա.-գիւղը:

Մենք վերադարձանք հետեւալ օրը իրիկնադէմին: Քարքարոտ լեռան լանջի հետ սև ժապաւէնի նման ձգուած՝ ոլոր մոլոր ճանապարհը տեղ-տեղ բռնուած էր մարդասպանների կարաւանով, որոնք, բամակներից կապուած ձեռներով, եասաւուների ու կողակների անգութ մտրակների ներքև՝ քաղաք էին քշում թերևս դատուելու, բայց ամենայն հաւանականութեամբ «կթուելու» համար... այն ժամանակներում հօ, յաճախ կրկնուած երևոյթ էր Կարօյի փոխարէն՝ Ղարօյին աքսորել...

ՕՍՄԱՆ-ԵԱՄԱ Ն...

Ա.

Վէգիխաս ու Ագարակ գիւղերի սրտածմլիկ և քստմնելի դէպքերից ու տարագրութիւնից յետոյ, նոյն երևոյթը մուտ գործեց նաև Ալաշկերտ. Ալաշկերտցիք էլ սկսեցին իրանց բաղդն ու մի պատառ սև հացը որոնել օտար վայրերում, օտար երկնի ու աստղերի տակ...

Ղարաքիլիսա գիւղը, Ալաշկերտի վիճակում, իր արգաւանդ և բարերեր հոգեբով, ընտիր մարգագետիններով, հովառուն օդով ու սառնորակ, առատ ջրերով յայտնի վայրերից մէկն է.— ծիծաղկոտ և հրաշալի է բնութիւնը. թէև խիտ ու թաւուտ անտառների տեղ՝ այժմ չոր ու ցամաք մացառներ են ցցուել. խաղողի և թղի փոխարէն՝ փուշ ու տատասկ է քաղուում, որովհետև... որովհետև երկաթի անհնարին լուծը դարերով մաշել ու արնքամ է արել աշխատաւոր ստրուկի, հալածական հայի պարանոցը. ջանասէր մշակը չէ վայելել երբէք իր հալալ աշխատանքի ու արդար քրտնքի արդիւնքը...

Մի տարօրինակ առաւօտ էր. մէջ ու մառախոլ բամբակի կոյտերի նման գիւղուել, չորել էին Ղարաքիլիսի վրայ. եթէ անաչառ երկինքը խկապէս զգայուն է ու տխուր, ինչո՞ւ ուրեմն վրէժխնդիր չէ նա իր լուսեղէն կամարների նեղքե կատարւող՝ զրկանքներին ու չարութիւններին, սրածութեանն ու բռնութիւններին...

30-ի չափ թիւը գաղթական ընտանիքներ յայտնուեցին Ղարաքիլիսա գիւղում և հարկադրում էին անյապաղ յանձնել հայի տունն ու տեղը, լեռներն ու դաշտերը իրենց՝ իսլամներին բնակութեան համար, որովհետև հրամայուած էր այդ վայրերում հաստատել տիրող տարրի օթեանը, որովհետև՝ «համեղ պատառը ուժեղինն է»...

Անհնարին և անխորհուրդ էր դիմադրել. նրանք սկսեցին գուրս տալ սեպհական յարկից հայի մանուկը՝ իր օրօրոցով, ծերունուն՝ իր անկողնի մէջ... տունը թիւրքերին էր. թիւրքերին էր նաև նրա փոքր ի չառէ արժէք ունեցող իրեղէնը. կարասին, անասնեղէնը, բթացած գութանն ու ժանգոտ գերանդին:

Հոգեւոր ու մարմնաւոր գլուխները աճապարեցին քաղաք, արդա-

բաղաառութեան դիմել... արդարադատութիւն, վաղճւց արդէն մե-
ռած տառ՝ անօրէնութեան հայրենիքում. նոյն սև երեկոյին թիւրքը
զուարճանում էր հայկական բնակարանում. իսկ հարազատ՝ դարաւոր
ժողովուրդը, ինչպէս տեսանք, ամենայն ընչից զրկուած՝ իր սեպհա-
կան տան պատերի տակ ու ալբանոցների վրայ. բաց, աստեղազարդ
երկնակամարի ներքև տարածուած էր սրտաբեկ և յուսահատ: Նրանց
լացի ու աղէխարշ մըմունջի հեծկլտանքը կոծում էին օդեղէն ովկի-
անոսը. նրանց լեզի արտասուքը առու էր դարձել ու ցողում էր հա-
րուստ բնութիւնը, որ սակայն վաղօրդեան արևի ջերմ ճառագայթ-
ների տակ պէտք է յօդս ցնդէին, թերևս մի օր համարացած կապոյա-
ներում արժանաւոր հպտուցումն ստանալու համար:

Բ.

Փառիշահի կառավարութեան անդառնալի հրամանը մեղմացնելու
և Ղարաբիխս գիւղը յիշուած պատուհասից մի առժամանակ ազատե-
լու համար բարեկամիւր գայմագամը հարիւր ոսկի էր պահանջում,
մի պատկառելի գումար, որ հազիւ գտնուէ նոյն իսկ գաւառական՝
արքունի արկղում:

— Թոյլ տուէր ուրեմն, թողնել սուլթանի երկիրը և գաղթել,
ուր որ կ'ցանկանայինք ինքներս:— Աղմկեցին բահանան ու իշխանները:

— Կարո՞ղ էք, ազատ էք, քրիստոնեայ պետութեան հովանին
պատրաստ է ձեզ համար, բարձր ճանապարհ. — հեղնական ժպիտով
որոշեց գայմագամը:

Թողած իրանց կանաչ արտերն ու գեղեցիկ մարգագետինները,
տուն ու տեղ, հայրենի օդն ու ջուրը, հարազատների պաշտելի շի-
րիմներն ու սրբութեան տաճարները անհաւատի ձեռ՝ վշտոտ ու տխուր
շարժուեցին նրանք գէպի Կովկաս, կարող Արծուի լայնատարած թե-
կերի հովանու տակ իրենց շարքաշ կեանքի մնացած մասն ևս անցնե-
լու. գէթ ազատօրէն պաշտելու լուսեղէն խաչը և փրկելու իրանց ըն-
տանեկան սրբութիւնն ու սննդով փոխարինելի պատիւը վայրենաբա-
րոյ ժողովրդի գազանական բռնաբարութիւնից...

Դաղթող խմբին ուղեկցում էր՝ «Համիդիէ» քիւրդ զօրքերից մի
փոքրիկ վարձկան խումբ: Նրանք յանձն էին առել և քիւրդական
աղնիւ խօսքով հաւաստագրեել, որ 5 ոսկու փոխարէն՝ ապահով և
անվտանգ պիտի հասցնեն մինչև ռուսական սահմանը:

Դանդաղ շարժուում են նրանք, սրտի և հոգու անհնարին մոր-
մօքը տանջում է նրանց դառնապէս. այժմ խալսու որը են, անտէր,
անպաշտպան ու անտէրունջ...

Հազիւ ճանապարհը կէս էր եղել, երբ մի գողաւոր ձորակում
հանդիպեց նրանց մի ուրիշ քրդական աստվախումբ և պահանջեց անձ-
նատուր լինել:

— Մենք խոտացել ենք անհաւատներին մինչև սահմանագլուխ
անվտանգ և անվնաս հասուցանել. — պաշտպանեցին ճշմարտապէս
ուղեկիցները:

Առաջ շարժուեցին մի քանի մղոն ևս:

— Դէհ, անհաւատներ, վճարեցէք ձեր պայմանած տուրքը. չնւտ,
չնւտ, եթէ չէք կամենում մեր բազուկների ու սրերի ոյժը ձեր պա-
րանոցների վրայ փորձել, եթէ... — առաջարկեցին Համիդիէները:

— Վճարենք, աղաներ, բայց մեր պայմանն էր սահմանը անցնել. —
աղմկեց լալկան ժողովուրդը:

— Այո, մենք ձեզ անվնաս կ'տանենք մինչև սահմանագլուխ:

Վճարեցին իրանց վերջին ունեցած ոսկիները. քիւրդերը առան-
ձին բերկրութիւնով գուարճացան ու հրհռացին:

Գ.

Երեկոյ էր. անսահման ու անեղր կապոյտներում ցօլում էին
աստղերն ու ասուանները դալուկ ու դժգոյն. նրանց գունատ փայլը
յար և նման էր բաղդահալած — գաղթական ժողովրդի հոգեկան դրու-
թեանն ու վիճակին...

Մթնում էր երկինքը. իսկ ամայի դաշտում, աղքատիկ տաղա-
ւարների մէջ լսուում էր հայ ընտանիքների ծանր հեծկլտանքը, մա-
նուկների լացն ու աղէխարշ մօրմօրը. լսուում էր և պահապան քիւր-
դերի լիրբ հրհռոցն ու լալիշ բարբառնալիքը...

Կշիռն ու բազումը նոր էին հասել կէս գիշերուայ տեղը, որ
լսուեցաւ հրացանի որոտում, հայերը՝ իրենց ուղեկիցներով՝ շրջապատ-
ուած էին մի խումբ քիւրդ հրոսակներով:

Մի մօտենաք անհաւատներին, նրանք մերն են: — Դուռացին պա-
հապանները:

— Դուր վերադարձէք, մնացած ճանապարհին մենք կուղեկցենք
նրանց. — պահանջում էին աւաղակները: Սկսուեց կեղծ կռիւ, կեղծ
հրացանաձգութիւն: Համիդիէները իբր պարտուած՝ խոյս տուին և
աներևութացան գիշերային աղջամուղջի մէջ. հրոսակները՝ գիշատիչ
գայլերի նման՝ շրջապատեցին գաղթականներին:

— Վճարեցէք ձեր փրկանքի գինը, եթէ իրօք ցանկանում էք ող-
ջամբ մտնել ռուսական երկիրը:
Ծիրանագոյն արշալուսի հետ հայերը այստեղ ևս ներկայացրին

այս կողմերում, դեռ թիւրքաց տիրապետութեան ժամանակներից անուն ու հուշակ ստացած՝ «մէճլիսի» անդամ է գիւղաւաղ՝ Մալխասաւաղայի տան առջև: Դիմաւորեց մեզ ինքը՝ Մալխասաւաղան ոսկի պալանոցական մեղալով, կապոյտ մահուդից, արծաթաթիւ անկուածնէրով զարդարուն՝ շերքեակի հագած: Նա միջհասակ մարդ էր. ձեան նման սպիտակ մազերով, ածելած ու բոլորչի գէմքով, իսկ իր տարեթիւը նա հաշուում էր այսպէս՝

— Եթէ 25-ը աղօթքով իմ Տէրը անցածի վրայ 20 տարի ես աւելացնի, աչքի լուսով, զուարթ սրտով ու գեանջ արեւով՝ հարիւր տարին բոլորած՝ երիտասարդ՝ մայր հողի գիրկ իջնեմ, լաւ կ'լինի. անշուշտ մի քանի հարս ու աղջիկ սե պիտի կապեն ու սուգ անեն. շատերն էլ լաց պիտի լինին ու ասեն՝ «ափսոս Մալխասը վաղաժամ մեռաւ, ծաղիկ հասակում խամրեցաւ ու չորացաւ»:—

Նշանակում է նա այդ ժամանակ առնուադը՝ 80 տարեկան հասակ ունէր. և իրօր, մարմնով առողջ ու սրտով դեռ երիտասարդ էր, ուրախադէմ, զուարճախօս, ասես անվիշտ ու անցաւ:

Երբ հայր-սուրբը հետաքրքրուեց գիւղի անցեալով, ծերունի նահապետը տեղական առաջաւոր մարդկանց ներկայութեամբ առանձին ոգևորութեամբ ու հաճոյքով պատմեց հետեւեալը.

— Ծառայ եմ, — ասաց նա — օսմանցի Խաթուն — օղլուները գրեթէ սուլթանից անկախ՝ տիրապետում էին այս կողմերին, որովհետեւ 17-րդ դարի առաջին քառորդում խաթունութեամբ գրաւել էին նրանք «Մալխաս-բերդը» պարսիկ խաներից և դարերով տիրացել նրան. 1804 թուականին՝ գնեւալ-Տուշկովի ձեռքով «Մալխաս-բերդի» քայքայումից ու առումից յետոյ, դարձեալ մի շարք գիւղեր, որոց թուում և Ուզունքիլիսան, յիշուած ընտանիքի այս կամ այն անդամի սեպհական կալուածն էր համարում: Սրանից 40-50 տարիներ առաջ՝ 20 գերդաստանով ես գաղթեցի այս գիւղը. պայմանաւորուեցի աղայի հետ, որոշ քանակութեամբ դրամական տուրք տալ, սակայն մեր պայմանը խախտւեց, առանց որեւէ գրաւոր ապացուցութեան. և միթէ թիւրքը զբաւոր իրաւունքով էր տիրում մեր հայրենի երկրին կամ ի վերջոյ կարեւորութիւն տալիս էր նա «գեալուրի» թուղթ ու գրին... Էհ, այն ժամանակները ոյժի ու սրի ժամանակներ էին. խօսքը, իրաւունքը ուժեղին էր և երեւակայեցէք, որ Մալխասը կարողանում էր մաքառել Խաթուն-օղլիների գէմ...

— Դիւղամիջում հին-հին գերեզմաններ կային հայերէն արձանագրերով ու քանդակուն մամուկալած խաչերով: Տեսնում էք այդ հոյակապ ու փարթամ եկեղեցին. ասում են, որ 900 տարի է ինչ ճինճերում է արեգակի ասեղնոտ ճառագայթների ներքեւ, ինչ ծեծկում է

կարկուտի ու անձրեւի տարափներէց. հիւսիսից՝ Ղարախաչ լեռան քամին է հմ քորում ու մաշում, հարաւից՝ սե սե ամպերից ժայթքող կայծակն ու փայլակը... Բայց դեռ փառաւոր է, դեռ կանգուն է ու դիմացկուն. ասում են Երազգաւորս վանքին (Բաշ-Ձեօրակեալ) ժամանակակից է Տրդատ ճարտարապետի ձեռագործ. Էհ, ժամանակն ու ձախող հանգամանքները նրա սրածայր գագաթին են միայն կտրել ու դէն շարտել, սրածայր եմ ասում, որովհետեւ հէնց դրանից էլ առաջացել է գիւղի անունը՝ «Ուզուն-քիլիսա»: Նկատելով, որ հանրահռչակ Խաթուն-օղլիները օրից՝ օր ընկնում և ասես ճմլւում են Կարսի զօրեղ փաշաների ճիրաններում, մտածեցի օգուտ քաղել պատեհ դէպքից. և մինչև երբ պէտք է անօրէնը մեր արիւնը ծծէր... հը, մենք էլ մարդ էինք, մեզ էլ կարեւոր էր հնար գտնել ընդ միշտ թոթափելու անսիրտ աղաների սպանող լուծը. — «Մալխաս աղա, պատրաստել էք անսիրտ աղաների սպանող լուծը — Իւրաքանչիւր աշնան երեւում էր աղայի ներկայացուցիչը:

— Հարկը, հասոյթը... մենք ռայաներս արիւն քրտինք թափենք և Խաթուն-օղլին ոտները պարզած անուշ անի...

— Հարկը, հա, բայց գործերս անաջող են. աղա, այս տարի ցանքից սպասուած արդիւնքը չ'ստացուեց. երանք էր, մորեխ էր... մալի, մարդի հիւանդութիւն կար... թող ներողամիտ լինի մեր տէրը կ'վճարենք եկող աշնան... մի համեստ «բախշիչ» տալով՝ ճանապարհում էին եկւորին և այսպէս շարունակաբար, մինչև որ քարշ առին հում էին եկւորին և այսպէս շարունակաբար, մինչև որ քարշ առին ինձ Կարսի «սարայը» (դատարան), ուր խորհրդաւոր ժպիտն երեսին բաղմած՝ իր դալիօնն էր կլկացնում երկրի կուսակալ էմին-փաշան. նստոտած էին նաև մեծ-մարգարէի ներկայացուցիչ՝ Մուֆթին. դատաւորներն ու ժողովի մնացած անդամները. նա խստիւ բողբոջում է գեալուրի ոտնձգութեան դէմ և պահանջում է անմիջապէս դատարկել գիւղը. պատժի ու «կախաղանի» անարգ սիւնն է ցոյց տալիս. «Եթէ գիւղը, պատժի ու «կախաղանի» անարգ սիւնն է ցոյց տալիս. «Եթէ կ'հրաժարուէի իսկոյն վճարել ձեզ տարիներից կուտակուած հարկն ու հասոյթը». աւելացրեց փաշան:

— Երկիրը Սուլթանինն է. բացի նրանից ստրուկ հայը անարդար է համարում երկրորդական մարդկանց պահանջը: — Ասացի ես:

— Իմ հայրենական, պապենական ժառանգութիւնն է:

— Այդ սխալ է, նա իմն է. շինական-հպատակին՝ ողորմած փառաշահի հրամանով:

Փաստաթղթերը բացակայում էին երկուստեք:

— Այժմ դառնանք մի շօշափելի ապացոյցի, որը լուեւայն պիտի վկայէ «պապենականի» ու «հայրենական ժառանգութեան» խնդիրը. ինչպէս է այդ գիւղի անունը. — հարց եմ տալիս ես բէյին:

— Ուղուն-քիլիսա:

— Հը՛, Ուղուն-քիլիսա. և ուղեր են այսօր նրա բնակիչները:

— Դեպի ուղեր, հայեր:

— Ահա հենց այդ երեկոյթը իրաւունք է տալիս ինձ Ուղուն-քիլիսան իմ սեպհական գիւղը համարելու, այդ տեղ են իմ պապերի աճիւնները, իմ և իմ հայրենի պաշտած եկեղեցին, որ հազար տարիներից իվեր հնչում է՝ «Ուղուն, ուղուն, ուղուն-քիլիսա»...

— Աֆէրը՛մ, աֆէրը՛մ... — ասաց փաշան. գիւղը բոնն է. բրտինը թափող շինական հպատակներ:

— Եւ բռնաւորի ճանկերից կորզած այդ գիւղը ներկայումս 80 տուն բնակիչ ունի, տաճարը «ուղուն» (երկմը) և անվեղար տաճարը զարդարուն է, չէն ու պայծառ. ունինք զոյգ քահանաներ և փոքր ի շատէ բարեկարգ-ծխական ուսումնարան... Է՛հ, լաւ թէ վատ, մեր իւղով տապալոււմ ենք, եթէ մի այլ «խաթուն-օղլի» լոյս չընկնի և «քար չմաղի մեր գլխին»:

— Կատարեալ հերոսութիւն է, Մալխաս-աղա. — ասաց Նահապետ հայր սուրբը. — Խաթուն-օղլիների ձեռից մի ամբողջ գիւղ կորզել այնքան էլ հեշտ բան չէ: —

— Այո՛, հեշտ չէր, սակայն թիւրքի տիրապետութեան ժամանակ Մալխասն էլ մի Մալխաս էր. այժմ միայն նա կատու է դարձել... Բայց պատմեմ ձեզ հերոսութեան մի այլ գէպը, որ աւելի նշանակութիւն ունի քան հաւի նման փետրուած մի Խաթուն-օղլիի կալուածի յափշտակութիւնը. և որը կարող է բնորոշել թիւրք իշխանութեան տաժած յարգանքն ու ակնածութիւնը գէպի հայոց հոգեւորականութիւնը:

Բ.

Մալխաս-աղան սկսեց իր պատմութիւնը այսպէս. — 1870-71 թուին, մի ունեւոր ընտանիքից այլի կին, որ ունէր մի անշափահաս արու զաւակ և մի 15-16 տարեկան գեղեցկատես դուստր, ցանկանալով ապագայում զօրեղ պաշտպան ունենալ, որը պիտի կարողանար մաքառել իր տաղանքի գէմ, եթէ վերջիններս յաւակնութիւն ունենային զրկել նրան՝ իրան հասանիլի մասից. զիջանում է իր արդէն նշանադրուած աղջկայ ձեռը յանձնել քիւրդ երիտասարդի, որ տարեներով իրանց տան խաշնարածն էր: Հակառակ աղջկայ կամքին՝ քիւրդը փախցրեց, տարաւ նրան և տաճկական օրէնքով կատարուեց նրանց միութեան խորհուրդը: Այս տեղը երեկոյթը բնականաբար ընդհանուր զայրոյթ առաջացրեց մանաւանդ հայ երիտասարդների շրջանում. ինչ կ'ընէր այնուհետեւ մեր վիճակը, եթէ իւրաքանչիւր քաղցած ու բո-

կոտն խաշնարած «լամուկ» իրաւունք համարէր իր տիրոջ նշանագրուած աղջկայ կամ նորատի կնոջ ձեռից բռնած՝ մղկիթի պատերի ներքեւ պատասպարուիլ... լքուած և յուղուած ժողովրդի որպէս թարգման, ես ներկայացայ Կարսի Առաջնորդ՝ Յովհաննէս Արքեպիսկոպոս Ռշտունուն, խնդրելով ընդունել կարեւոր միջոցները ազատելու բրիտանեայ գառնուկը՝ Ղուռանի ճիրաններից:

— «Է՛հ, Մալխաս-աղա, իդուր աշխատում ես մեր անցաւ գլուխը Աւետարանի տակ գնել... արժէ մի աղջկայ համար «սարայ» գնալ, փաշայի երես կ'ընել ու անհաճոյ խնդիրներ յուղել... և ինչ կ'ընի մի աղջկանից... մեզ պէտք է գէթ առ երեսո շոյել թիւրքի արարքը, երբ անդօր ենք մրցելու նրա անպարտելի ոյժի գէմ»: Այդպէս էր սրբանդօր քաղաքական հայացքը. այդ կերպ վերաբերուեցին և քաղաքի ազգաբնակիւթեան «բանիմաց» ու առաջնակարգ դասը, ամեն ոք իր սեպհական կաշուցն էր վախենում. բայց Մալխասը դեռ սրտոտ էր և զօրեղ. հոգ չէր, եթէ սուրբ հաւատի համար նոյն իսկ դահիճը կ'կանգնէր իմ գլխի բարձրում. խաշակներից երեսս և ոտ դրի ֆանատիկ փաշայի ընդունարանը:

— Փաշան ապրած մնա՛, արդեօք տարբերութիւն կայ նշանագրուած և ամուրի աղջկայ միջև. արդեօք տարբերում է տէրը՝ սարուկից, տիրուհին՝ սպասաւորից...

— Անշուշտ, անշուշտ. — վրայ բերեց փաշան:

— Ուրեմն թոյլ կ'տանք, իմ տէր, որ խօսիմ մի ինքստինքեան անախորժ երեկոյթի մասին:

— Եթէ նա հետաքրքիր կ'ընի ինձ համար:

— Քիւրդ խաշնարածը յափշտակել, տարել է իր տիրուհու աղջկան, որը նշանադրուած էր արդէն իր սիրած տղայի հետ... ինձ յանձնուած է գաւառի հայ ազգաբնակիւթեան կողմից թախանձել ձեր ողորմած ուշադրութիւնը... Թէև, առանձնաբար պիտի ասեմ, որ մեր Սրբազան Առաջնորդը կամենում էր այդ առթիւ հեռագրել Կ. Պօլիս մեծ-կաթրքոսին, բայց ես խօսք տուի նրան, որ պիտի միջնորդ հանդիսանամ ձեր վսեմութեան առաջ և բռնաբարուած աղջիկը՝ իմ սղորմած փաշայի անդառնալի հրամանով իր ծնողին վերադարձնեմ:

Փաշան տարուբերուեց. նրա մանրիկ, ճպուռտ աչքերի բարձրում կուտակուեցին կնճիռների շերտերը, ասես, կրակ ու բոց, կարկուտ ու կայծած թափելու համար. սակայն խնդիրը փափուկ էր, նեղ-կրօնական — մի նորատի, սիրուն աղջիկ թերես Մուհամէդի զբախտում անմահական ջրերի մէջ թաւալուող յաւերժահարսերի նման՝ մեծ-մարգարէի ներշնչմամբ՝ անհաւատութիւնից՝ ուղղափառութեան էր դիմել. դենպետը վաւերացրել էր նրա միութիւնը իսլամ տղայի հետ... իսկ

ուր դու մկրտուեցիր և մենք կորապետու լինինք, վերջապէս լսիր քո խղճի ձայնին, ինչ բարոյական շահ մի սրիկայ խաշնաբաժնից:

— Ես խալամ եմ, լսում էք. ապաշում եմ փաշա, իմ տէր ու ապաւէն փաշա, մի թոյլ տաք, որ անհաւատները խանգարեն իմ հոգու անդորրութիւնը: — Զայրացմամբ բացազանչեց աղջիկը:

— Զարեք՝ հմայել, գողացել են քո սիրտն ու հոգին. խեղճ աղջիկ...

— Ստահ-ֆրուլահ, ստահ-ֆրուլահ: — Մըմուաց մուֆթին: Փաշան տարօրինակ ինքնաբաւականութեամբ կկկայրեց զալիօնը, քթի լայն-լայն ծակերից արձակելով թամբաքուրի անուշահոտ ծուխը:

— Փաշա Աստուծոյ, փաշա մեծ-մարգարէին: — Տմբացնելով գլուխը՝ կրկնում էր զաղին:

— Փաշա, — խօսելու արտօնութիւն ստանալով, սակաւ ինչ առաջ շարժուեցի ես, — 16 տարի մի որոշ դաւանանքի, հաւատի ծառայել, հայ մեծանալ, հայ օջախի զաւակ լինել և մի քանի օրուայ հրապուրանքի, գուցէ ահի ու դողի աղղեցութեան ներքեւ ոտնահարել ամեն սրբութիւն, չեմ կարծում թէ նոյն իսկ ձեզ համար էլ հաճելի երեւոյթ լինի. թոյլատրեցէք գէթ 3 օր ծնողական յարկի տակ անցնել, մտածել, և ըմբռնել իր արարքը. այնուհետեւ դարձեալ հարց ու փորձի ենթարկեցէք և եթէ վերստին պնդէ, ազատ է ընդունելու Ստոժուն հաճելի հաւատը. թող օրհնուած լինի և իր ամուսնութիւնը քիւրդ հասօյլի հետ:

— Անկարելի է. անկարելի է. սրբազան Ղուռանը արգելում է այդ: — Ընդմիջեց զաղին՝ ծանր շեշտով, հեղինակաբար:

— Ես հնազանդ եմ, սակայն ցաւում եմ, որ այլ ես հնարաւորութիւն չունիմ արգելելու Սրբազան Առաջնորդին հեռագրելու վեհափառ Սուլթանին: Եւ այդ հեռագիրը վաղուց արդէն պատրաստ էր, եթէ ես չկամենայի ծառայել իմ տէր՝ փաշային:

— Կարելի է, Մալխաս աղա, բայց լաւ գիտեցիր, որ եթէ 3 տարիներ այս աղջիկը քեզ մօտ մնալու լինի, այնուամենայնիւ նրա հաւատը այնքան ամուր է և իսլամի կրօնը զօրաւոր, որ քո երեւակայական դարձը՝ դարձ էլ պիտի մնայ և քո ջանքերը ապարդիւն պիտի անցնին...

— Իշալլահ, իշալլահ. այս ջերմութեանը ձիւն կ'դիմանայ. աղջիկը՝ մարգարէի ներշնչմամբ՝ հաւատի է եկել, ուղիղ ու ճշմարիտ հաւատի: — Ազաղակեցին բոլորը:

— Երեք օրով աղջիկը յանձնում ենք ձեզ. — շարունակեց փաշան — բայց խստիւ արգելում եմ որ և է ճնշումն գործել կամ աշխատել խաբէութեամբ գրաւելու նրա միամիտ սիրտը:

Աղջիկը՝ ոչ այնքան հաճութեամբ՝ հետեւեց ինձ մինչև իր մօր բնակարանը:

Դ.

— Մենք գնում էինք լուռ ու մունջ, — շարունակեց Մալխաս աղան, — ես մտածում էի թէ ինչպիսի հնարագիտութեամբ կարելի էր հեռացնել աղջկայ գլխից իր, իհարկէ անգիտակցօրէն՝ փայփայած իսլամութեան գաղափարն ու դէպի «լամուկը» տածած սէրը: Կանգ առանք մի կրպակի առաջ. նրա համար գեղեցիկ զարդարանքներ ու քաղցրեղէններ գնեցի. — առ, աղջիկս, — ասացի, երբ մօտեցանք նրա մօր իջևանած բնակարանին — այդ բոլորը քո տրամադրութեան ներքեւ են, բաժանիր առատօրէն ում և կամենաս, Մալխասը այսուհետեւ քո հոգեւոր ծնողն է, հետեւաբար և քեզ համար այլեւ ոչինչ պակասելու չէ. — բայց աղջիկը լուռ էր, ինչպէս մօմեղէն արձան, անտարակոյս սկսուել էր խղճի խայթը. մայրը, որ շարաշար գղձացել էր իր տղեղ արարմունքի համար, գլխաբաց գիմաւորեց իր հարազատին. չըջապատեցին բարեկամներն ու արիւնակիցները, սակայն իմ յատուկ պատուիրանով ոչ որ չ'յիշեցրեց նրան կրօնափոխութեան և ընդհանրապէս իր այլանդակ արարքի մասին. երեք օր շարունակ ընտիր ընծաներով ու քաղցրեղէններով ես այցելում էի նրան, բայց առանց որ և է խօսակցութեան ու յորդորանքի. նկատում էի թէ ինչպէս քիւրդ լամուկը, զինուած միւսուլմանների հետ, անցուղարձ էին անում նրանց թաղովն ու դռնովը և այդ հսկողութիւնը կատարում էր միմիայն այն նպատակով, որ մի գուցէ փախցնէինք աղջկան ուրիշ երկիր. իսկ թէ նա խալամ էլ պիտի մնար, այդ բանում նրանք բոլորովին վստահ էին և ապահով:

Լրացաւ պայմանաժամը:

— Այժմ մենք պէտք է գնանք «սարայ», դստրիկս, և եթե քո ցանկութիւնն է քիւրդ խաշնաբաժնի կին մնալ, ես իմ ձեռք կ'յանձնեմ նրան, բարով վայելես: — Այդպիսի խօսքերով դիմեցի ես աղջկան, բայց նա լուռ էր, լսվում էր միայն խեղդող արտասուքի հեծկտանքը: Ներս մտանք դատարան, մինչև գետին խոնարհութիւն արի (թամալահ) փաշային: Նշանացի արի աղջկան, որ անց կենայ վարագոյրի միւս կողմը:

— Ո՛չ, աղա, — դարձաւ նա ինձ — ես չեմ կամենում բաժանուել քեզանից. «նամահրամը» թրքուհունն է. իսկ ես չէ՛ որ հայ-բրիտանեայ եմ...

Այդ նշան էր ճշմարիտ գղձման, ես արդէն բարձրացել էի ինեւրորդ կապոյտները. սիրտս հանգիստ էր, որ գէթ սրբազանի անունը

չարաչար չէի գործադրել, կարողացել էի փրկել մի անմեղ հոգի կո-
րսեան վհից և, որ գլխաւորն էր, սրբուած էր հայի օջախը այդ տե-
սակ խմորումից...

— Պատմիր այժմ թէ ինչպէս պատահեց քո փախուստը քիւրդ
տղայի հետ:— Խօսեց փաշան:

— Թոյլ կտամ արդեօք պատմելու համարձակապէս, ինչ որ
ճշմարիտն է:

— Անշնչաւ, անշնչաւ, ինչ որ ճշմարիտն է:

— Քիւրդ հասօն մեր տանը խաշնարած էր. ես էլ արդէն նշա-
նադրուած՝ աղջիկ էի, նա սիրահարուած է եղել ինձ վրայ, մինչդեռ
ես յարգանքի կամ համակրութեան ոչ մի կայծ չէի տածում դէպի
այդ մարդը, մեր տան գոհարիկ ծառան. և միթէ անուանի օջախի
աղջիկը՝ նշանադրուած լինելով հանդերձ՝ կ'ընտանիւր սիրելու մի բո-
կոտն, քաղցած... լամուկի...

— Յետոյ, յետոյ. — լսում էին բոլորը լարուած ուշադրութեամբ:

— Յետոյ, այդ սրիկայ հասօն մի գեղեցիկ օր համարձակութիւն
ունեցաւ առաջարկել ինձ, — թախանձել իմ ձեռք, փոխարէնը խոստա-
նալով ընդունել քրիստոնէութիւն, ուղեւորիլ ինձ հետ Ս. Էջմիածին
և այնտեղ մկրտուիլ ու ապրիլ պարսկց երկրում:

Փաշայի դէմքը խոթողուեց, ճակատի վրայ կուտակուեցին ասես
միմեանց հրհրող շերտերը, պշլած աչքերը լցուեցին վրէժխնդրու-
թեան արիւնով և նա մերկնաբար սկսեց ազահութեամբ կլանել դա-
լիօնի ծուխը՝ իր շնչառիկ հայացքը բնաւ չբաժանելով շիկացած
պատրոյկից. միւս կողմում՝ դադին «Ալլահ, Ալլահ» էր մըմնջում. ներ-
քին յուզմունքից տարուբերելով ալեւոր գլուխը, ինչպէս հաստաբուն,
բարձրուղէ մարենին հուժկու մըրկի առաջ:

— Զիջայ նրա թախանձանքին, որովհետեւ կամենում էի մի հա-
ճելի ծառայութիւն անել իմ Տէր-Յիսուսին. — շարունակեց աղջիկը, —
բայց քիւրդը դաւաճանեց իր չարաչար երգմանը և փոխանակ էջմիա-
ծին գնալու ու քրիստոնէութիւն ընդունելու, ուժի զօրութիւնով բարձ
տուեց ինձ իր տաղաւարը, ուր իսլամները՝ մահակի հարուածների
ներքէ՝ հարկադրեցին ինձ թուրքանալ. իմ սրտի ու կամքի հակառակ
մօլլան կատարեց մեր «քեարինը» և այնուհետեւ սպառնում էին յօշո-
տել ինձ, եթէ կ'համարձակէի դուրս ասել ճշմարտութիւնը կամ երբ
և է մտածել դարձեալ իմ մայրենի եկեղեցու գիրկ վերադառնալ...

— Քեզ հաւատալու համար, գեաւնր, պէտք է քեզանից աւելի
անմիտ ու ապուշ լինել... քո խօսքերը միանգամայն սուտ են, կեղծ,
չինծու, սչ, սչ, այդպէս չէր խօսում երեք օր առաջ Աստուծոյ առջև
ճշմարտութիւն խոստովանող՝ աղջիկը:

— Խրատուած է, խրատուած է... — միջամտեցին դատաւորները:

— Երեք օր առաջ և այսօր, հը՛ կռապաշտնէր... — դայրագին
բացագանչեց դադին, սրբելով ճակատի քրտինքը և ազահութեամբ
դատարկելով թանձր սուրճի կթղան:

— Սրանից երեք օր առաջ ես խոր համոզուած էի, որ եթէ
համարձակուեմ խօսել իմ ներքին համոզմունքի մասին ճշմարիտը, պի-
տի խողխողէր ինձ և հէնց «սարայի» դրանը պիտի նահատակուեմ...
բայց վերահաս լինելով, որ ձեր մէջ խօսում է Աստուծոյ և արդա-
ւութեան ձայնը, որ դուք չէք էլ մտածել կարեւորութիւն տալ մի որ
և է աղջկայ իսլամ դառնալուն, ես վստահութիւն ստացայ բողոքելու
քիւրդի խարէութեան դէմ և աղերսել, որ Փառիշահի արդար օրէնքով
դատէք նրան. իսկ ինձ արտօնէք վերադառնալու իմ ծնող մօր մօտ...
ես այլ ես իսլամ չեմ և միթէ հաւատը, համոզմունքը բռնութեամբ է
ներշնչում...

Եւ այդ խօսքերի ու խրոխտ ձայնի մէջ այնքան անվահերութիւն
ու անխարդախ անկեղծութիւն կ'աւր, որ անխրաւութեամբ սնուած
ֆանատիկ փաշան և Աւետարանի անհաշտ ոխերիմ դադին՝ համախոհ-
ներով հանդերձ, մնացին լուռ և ապշած. նրանք տարօրինակ սառ-
նութեամբ նայեցին միմեանց երեսին և, անտարակոյս, իրանց սրտում
կշտամբեցին Առաջնորդի յանդուգն գիտաւորութիւնը, որ իմ միջոցով,
սպառնում էր բողոքել փաշայի անխրաւութեան դէմ, մինչդեռ, ինչ-
պէս ասացի, խեղճ Ռշտունին սարսափահար եղաւ, երբ ես աղերսեցի
նրա կարող միջամտութիւնը այս գործում:

Ծափ տուեց փաշան. «չուրուք» և սուրճ դրուեց իմ առաջ. յաղ-
թանակը մեր կողմն էր, աղջկան առանձնացնելով՝ յայտնեցին դա-
տարանի որոշումը. «աղջիկը յանձնել հայոց Առաջնորդարանի տնօրէ-
նութեանը»:

Այդ լուրը կայծակի արագութեամբ տարածուեց ամբողջ քաղաքի
տաճիկ ազգաբնակչութեան մէջ. սկսուեց ատամների կրճատումն...
բայց փաշայի կամքը սուրբ էր, թէ և Կարսի նեղ-նեղ, գալարուն փո-
ղոցներից անցնելիս աջ ու ձախ քարկոծում էին մեզ թիւրք մանուկ-
ներն ու խաթամութը, թէ և տեղում էր մեր գլխին հայհոյանքի ու
անէծքի տարափը...

Ե.

— Իր սովորութեան համաձայն Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը նոր
էր վերադարձել լողարանից. յայտնի է, որ նա սիրում էր առաւօտ
երեկոյ լուացուել սառը ջրով, տարւայ բոլոր եղանակներում եւ նոյն
իսկ Դեկտեմբեր ամսին: Պատրաստ էր նրա համար միզրի թանձրու-

Թեամբ՝ շաքարի օշարակը և իւղալի ընթրիքը՝ մի մեծ ափսէ տա-
պակած ճակընդեղ ոչխարի մածնով Թաթախուած—երբ ևս ներս
մտայ աւետելու իր անունով կատարած սխրագործութեան ցանկալի
լուքը:

—Աղջկան ազատեցի Թիւրքի ճանկերից, հոգեւոր տէր.—ասացի
նրան:

—Ի՞նչ աղջիկ,—ղարմացմամբ հարցրեց սրբաղանը, որ այդ պա-
հուն անշուշտ աւելի զբաղուած էր իր օշարակովն ու իւղալի բորա-
նիով, քան որ և է «մոլորեալ գառի» փրկութեան խնդրով:

—Քրդի Թրեւած գեղջկուհուն...

—Հը՛.

—Այն աղջիկը, որի մասին ես մի անգամ շնորհ ունեցայ Թա-
խանձել ձեզանից՝ պաշտօնապէս դիմել փաշային...

—Յետոյ:

—Յետոյ դիմեցի ինքս:

—Է՛հ, ի՞նչ շահ այդ դիմումից:

—Գիտէ՛ք ինչ, սրբազան, մի անգամ հանրահռչակ Քեօռ-օղլին
շատ քաղցած էր, մտածեց անձամբ գնալ գառնարածի մօտ և մի
գառը խնդրել: «Դու ո՞վ ես» հարցրեց հովիւր.— հը՛մ, չ'գիտեմ, ես
Քեօռ-օղլին եմ:—Այնքան հուշակուած Քեօռ-օղլին միթէ դո՞ւ ես և
ինչի՞ ես նմանում... դէ՛հ, շուտով հեռացիր այս տեղից. ես ձրի
գառը չունիմ քաղցած Քեօռ-օղլիններին բաշխելու:—Եւ խեղճ Քեօռ-
օղլին հեռացաւ ձեռնունայն, բայց քաղցը նեղում էր, պէտք էր կե-
րակրուել, ուղարկեց իր ծառաներից Այվազին: Եկաւ վերջինս, վայր
իջաւ ձիուց, սրածայր տէգը խրեց գետնի մէջ, ոլորեց ընչացքը և
հսկայաբար մօտեցաւ նոյն հովուին.

—Չուտո՞ւմ իմ տիրոջ համար մի գառ ընտրելու:—Աղմկեց նա.

—Ո՞վ է քո տէրը—«սարերի Թազաւորը, առիւծներին ու վագր-
ներին տապալող՝ աշխարհահռչակ Քեօռ-օղլին»: Սարոսափը տիրեց
հովուին, մթազնեցին աչքերը և մոլորուեց իր անելիքը.— իմ ամբողջ
հօտը Թող զոհ լինի նրա անունին... համեցէ՛ք, ընտրեցէ՛ք ինքներդ
քանիսը որ կամենաք...

—Բարե՛ք, —ասաց սրբազանը— ի՞նչ ես կամենում հասկացնել դեռ-
նով. չ'լինի Թէ գու էլ Այվազ ու Թիւն ես արել:

—Այն էլ չ'լսուած. մէջլիսում խօսեցի, որպէս ձեր ներկայացու-
ցիչ. ասացի՝ որ իմ Քեօռ-օղլին որոշել է այս անարդարութեան դէմ
բողոքել Սուլթանին, գրել պատրիարքարան և այլն:

—Է՛հ, Մալխաս-աղա, վատ ես արել, շատ վատ... նրանք պի-
տի Թշնամանն ինձ, նրանք...

—Ուրպէս Թէ մինչև այսօր բարեկամներ են եղել:

Թողէ՛ք խնդրեմ, ի՞նչ Թշնամանալ, հրը ինքը՝ աղջիկը դիմա-
դրեց ու պնդեց, որ ոչ մի դէպքում չի ուրանալ իր լոյս հաւատը...
ասաց՝ որ իրեն փախցրել է քրդի լամուկը պայմանով քրիստոնեայ
մկրտուելու, որ մօլլան ուժի գօրութիւնով կատարել է՝ «նիքեահը», որ...

— Տէ՛ր ողորմեա, այդ հօ լաւ է եղել, Մալխաս-աղա, էֆէրը՛մ,
շմտ ապրիս... —ասաց սրբազանը և ինքնաբաւական կերպով սկսեց
շոյիլ իր մօրուքի ալիսառն Թելերը. մի վայրկեան Թերես երևակայ-
ում էր նա ինքն իրան աւելի քան «Քեօռ-օղլու»-ական բարձրութեան
վրայ: Մեր խօսակցութիւնը հաղիւ Թէ անցել էր երկրորդական խըն-
դիրների. հարիսայի, խաշի, կարմրախայտ ու իշխան ձկի... երբ փոք-
րաւորը յայտարարեց Թէ գալիս են մէջլիսի անդամներից երկու էֆէն-
դիներ սրբազանին այցելութեան:

— Էֆէնդինէ՛ր... ի՞նչ ես ասում, ծօ, այս ի՞նչ արիր, Մալխաս-
աղա, տունս քանդեցիր... —ասաց նա զայրացմամբ. Թոռոմած դէմքը՝
աշնան տերևի նման դալկացաւ ու գեղնեցաւ. ձեռները զողողողացին
և չփոթուած իրարանցաւ.— ի՞նչ արիր, ի՞նչ արիր, տունս աւերեցիր:

— Մի՛ վրդովիք, սրբազան, պատրաստ եմ իմ գլխով պատաս-
խանատու լինել ձեր առջև. աղաչում եմ հանգստացրէ՛ք ձեր ջղերը...
անշուշտ մի ուրիշ գործ կունենան էֆէնդիները ձեզ մօտ:

—Ուրիշ գործ, ի՞նչ գործ. իմ տո՛ւնս քանդեցիր, փաշան ան-
շուշտ իր դժգոհութիւնն է յայտնում. ձեր, ձեր շնորհիւ, մի գեղջ-
կուհու համար պիտի սեանամ և կորագլուխ մնամ...

— Մտան նրանք, այն աժդահա սրբազանս ասես փորբացել, չէր
էլ երևում իր փորրիկ ընդունարանում:

— Եկել ենք,—ասացին տաճիկ բէյերը—մեր խորին գոհունա-
կութիւնը անձամբ յայտնելու ձեզ, հայ ժողովրդի հոգեւոր տէր, որ
վստահ լինելով վսեմափայլ փաշայի արդարամտութեան վրայ, աղղա-
րարել էինք վերադարձնել մոլորուած աղջկան իր փառախը:

Ծերունի առաջնորդի սիրտը տեղն ընկաւ. ուրախութեան ժպի-
տը խաղաց գիրուկ դէմքի վերայ:

— Իհարկէ, իհարկէ, —ասաց նա—ես բնաւ տարակուսելու հիմք
չունիմ, որ Վհահափառ Փատիշահի արժանաւոր ներկայացուցիչը և՛ բա-
րեխիղճ է, և՛ արդարամիտ, որ սրբազան Ղուռանը բնաւ չ'ի Թոյլա-
տրիլ մէկին բռնութեամբ խալամութիւն ընդունելու... չէ՛ որ մենք
Սուլթանի հլու և հաւատարիմ հպատակները, նրա անձնուէր ստրուկ-
ներն ենք:

—Անշուշտ, անշուշտ, —վրայ բերին բէյերը:

—Բայց ճշմարիտն ասած, այս գործի աշողութեամբ երկուստեք

պարտական ենք Մալխաս-աղային, որ արդելք եղաւ ինձ հեռագրելու Պատրիարքարան և ձեզ՝ չլսելու խաժամուժի անարդար ձայնը...

Կրկին չնորհակալութիւն արին նրանք և հեռացան: Աղջիկը յանձնուեց Տէր-Զօրաբարէլի տանը մի քանի օրով, մինչև որ կ'իսաղաղուէին յուզուած մտքերը, կ'մեղմանար իսլամ, միշտ ֆանատիկ ամբոխի կատաղութիւնն ու զայրոյթը:

Հասկանալի է թէ այդ երեսյթը որքան բարձրացրեց հալածուած Քրիստոնէութիւնը մեր երկրում, սրբազանի անուան մեծութիւնն ու իմ փառքը:

*
* *

— Լըիւ մի շաբաթից յետոյ — շաղանակեց Մալխաս-աղան, — բաւական ծանր գլխազին (բաշլուղ) ստանալով՝ գաւառակում շտեմնուած ուրախութեամբ ու կերուխումով կատարուեց հոգեգոտերս հարսանիքը Բաշ-Քեադիկլարցի մի երիտասարդ աղայի հետ. նա այժմ հասակաւոր կ'լինէ, զաւակներ ծնող, գոհ իր վիճակից և բաղդաւոր ամուսնական դրութեամբ: Թէև լամուկը չ'հանգստացաւ հալածել այդ ընտանիքին և ամեն տեսակ անախորժութիւններ առաջացնել, բայց Ռուս-Տաճկական պատերազմի ժամանակ, հէնց այդ կ'լինէ՝ ինքը խէնչալի մի հարուածով քնացրեց նրան գիւղամիջում և հրապարակաւ սրբեց իր օջախի և ճակատի բիծն ու արատիքը...

— Նշանակում է մի Այվազ էլ աղջիկդ է եղել: — Հեզնեց — Հայր-Սուրբը:

— 25-ը հաւատում, հը, եթէ կամենաք կասեմ Սիւմբուլին (իւր որդին՝ Սմբատ) ձիերը թամբել տայ, միասին գնանք Բաշ-Քեադիկլար, անձամբ տեսնենք հոգեգոտրիկիս, ինքներդ պատմել տուէք նրան և հաւատաւոր եղիք... Իհարկէ տեղի սառնորակ աղբիւրների ակնում կ'վայելենք խորոված գառը:

— Ո՛չ, ո՛չ, — ասաց Նահապետ Հայր Սուրբը — այժմ քեզ հետ միասին Անի կ'գնանք, այնտեղ՝ Ներսէս վարդապետի ներկայութեամբ պիտի պատմես «Նաշատու» դէպքը:

— Լաւ, Հայր-Սուրբ ջան, իմ գլխի, իմ աչքի վրայ, պայմանով, որ այս շաբաթ գուք Մալխասի հիւրը լինիք:

ԱՐԵՒԱԾԱԳԻՆ

Երանգ էր արդեօք թէ իրականութիւն. դժուար է որոշել:

24-իտեմ յոյնպէս քննած էի ես թէ արթուն, բայց մայիսեան մի կարճատև գիշեր էր, որ սակայն ինձ թւում էր երկար, տաղակալի, սրսամաշ ու սպանող... անքնութիւնից տանջուած՝ դանդաղօրէն ու անվստահ մտնում եմ պարտէզ. նայում եմ շուրջս, ինձ թւում է թէ ամենուրեք թագաւորում է գերեզմանական սուգ ու խաւար, ցաւ ու վիշտ. լսում է լաց ու թախիծ, նվվոց ու հեծկլտանք...

Իմ պարտէզը նիրհում է ինչպէս մոռացուած դամբարան, խաղաղ ու անվրդով. սաղարթախիտ, բարձրուղէշ նոճիներն ու մարենիները, նարնջենին ու թզենին, արձանի նման սառել ու շուարել են. նրանց նիրհուն տերեւները մեղմիւ վռվռում են անվստահ, անհանարձակ բողոքաւորի խեղդող մրմունջով. մի ճնշող վիշտ, սպանող յոգնածութիւն կօշմարի նման՝ եկել, չոքել էր իմ սիրուն այգու կրծքին՝ կարծես նրան խեղդելու անյագ տենչով...

Եւ պարտիղի հեռաւոր մի անկիւնից լռելեայն թաւալում էր յոգ-նատանջ ու մթապատ գետակը, որից՝ սպիտակ սաւանի նման քուլաքուլա ծխում էր թանձր մէգը, ցրտաշունչ ու մռայլ, ինչպէս մի հսկայ հրէշ կամ գերեզմանական ուրուական:

Եւ իմ գետակի պղպջակները հեղիկ ու մնջիկ գլորվում էին Աստուած գիտէ թէ ուր — թափուելու համար. տաղտուկ, տխրադէմ, նման մեռած մարդի սառած աչքերին...

Հայացքս դարձնում եմ դէպի սարալանջը, որի խորտուբորտ մակերևոյթը ծածկուած է թաւուտ անտառով. ծառերի ճիւղքերը ասես բաղկատարած՝ ցցուել են դէպի վեր, գէպի բճրճր, անհունը. նրանց չիփ-չիտակ կատարները հայցում են ինչ որ նուիրական ու խորհրդաւոր...

Պարզում է արեւելքը. ինձ թւում է թէ հեռաւոր հորիզոնում մի համաշխարհային հրդեհ է բռնկել. հանդշող թէ առկայծող բոցերն էին, որ միախառնուելով մէգի ու մառախուղի հետ, ընդգրկում, լափում ու ողողում էին երկիրը արեւնոտ լուսով. կարմրին է տալիս

ծով ու ցամաք, սար ու ձոր... և իմ պարտէզը, ուր մայիսեան թարմ
ու մանուկ բնութիւնը իր առատ ձիւղերն է բաշխել ու սքանչելի գա-
հը հաստատել. — հազարերանգ գոհարներով ու մարգարտի շաղով ծած-
կուած՝ ծիծաղում է մարդի երեսն ի վայր. կանաչ և ծաղիկ, վարդի
ու շուշանի եղեմական անուշահոտութիւն...

Եւ ուժգին թափահարող արևի ճաճանչների ներքև ցրում են
ամպի փշրանքները. իսկ խողտացող ջինջ ու կապոյտ երկնակամարը,
ինձ երևում է ժպտուն ու զուարթադէմ...

Հրեղէն գնտի ոսկեղնիկ ճառագայթները ցրելով մէգն ու մա-
ռախուղը՝ ողջագուրում են իմ պարտիզի իւրաքանչիւր շիւղն ու տե-
րերը. դիակացած անտառն էլ շիտակում ու արթնանում է քնից. ող-
ջունում է գեղսնկար արեածագը... լսելի է դալար տերեւների ախորժ
սօսափիւնը և ես նկատում եմ թէ ինչպէս խոժոռ ու արիւնոտ ակնարկ
ձգելով դէպի անհուն ու թափանցիկ կապոյտները՝ արևի շիկացած
սլաքները միախառնում էին գետակի ջրերին և վրդավում նրա հան-
գիստ քունը. նա էլ սկսեց աղմկել ու հրհրուիլ զմութի հրապուրիչ
հոսանքով...

Հազարաւոր աղմուկները կեդրոնանում, խմբւում են մի տեղ,
ասես մի ներգաշնակ համերգ լիսի, գուրեկան, պարզ ու հմայող...
գոռգոռում էր անտառը, շաշում էր գետակը, համբուրւում էին հա-
զարերանգ ծաղիկները, խշշում էր տերեւների հոծ բաղմութիւնը. թա-
գաւորում էր վաղօրգեան լոյսն ու արևի ախորժ ջերմութիւնը:

Թւում էր ինձ թէ կղզիանում, լճանում էին նրանք հեռաւոր
կեանքի պայծառ մթնոլորտում. հաւատալով թէ երբէք արևը այդպէս
չէ ջերմացրել երկիրը և իր լուսապիւռ ճառագայթներով վանել մթին
գիշերուան տաղտկալի խաւարը...

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0341603

36654